

„Megépítettem a magányt magam körül, anélkül, hogy akartam volna.”

„Kik most sírban vannak, éltenek azok is”

„Érzed e szép szagát pomádéjának?”

„Feltöltődtek önértékelési rekeszeim.”

„világosította a vakokat, lágyította a meg-keményedetteket”

„Titokban hallgattuk, de egyre nyíltabban hivatkoztunk rá.”

„ha azok között rút dolgokat-is esett fel-jegyezni;
az említett Irónál szemérmesebben tettem-ki.”

„Különben ezek a Te eszközeid, jogod van hozzá.”

„A nagyok között éltem, tudom, mi az irodalom és mi az alkotás.
Ők urai a nyelvnek, én egyszerűen használom,
ahogy a kezem ügyébe kerül.”

„Az napkeletnek köll fordúlni és elnyelni”

„De még ez is jólesett akkor – mint a verejték, a megszenvedett piszok.”

„Füstel tekeredett orrából a pára;
Ugróra fitongott szikkadt lábaszára”

„Mészöly után már sztárok vannak az irodalomban.”

„Hanem hogy mind egy hassal születtek volna, az sehonnan ki nem sül.”

Irodalomtörténeti Közlemények

A Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2021/3

3

2021

ItK

A tartalomból

Száz éve született Mészöly Miklós

Gyógyító cédulák

Könyvbejegyzések

Sénai Lukrétzia

ItK

Publications on History of Literature Volume 125. Nr. 3. 2021

EDITORIAL BOARD

Gábor Kecskeméti
chief editor

Rumen István Csörsz
senior editor

Mihály Balázs
Sándor Bene
Ferenc Bíró

István Bitskey

Tünde Császtvay

Péter Dávidházi

Péter Kőszeghy

László Szörényi

György Tverdota

András Vizkelety

*

Zoltán Szénási
editor of the Book Review column

*

Anita Káli
technical editor

ADDRESS

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
<http://itk.iti.mta.hu>
itk@iti.mta.hu

CONTENTS

Knapp, Éva: Texts of healing and protecting in the seventeenth
and eighteenth centuries 269

Miklós Mészöly's centenary

Bazsányi, Sándor: Evolving. An outline on the history of the reception
of Miklós Mészöly's prose until and from 1990 304

Szolláth, Dávid: Halfway to Success. Miklós Mészöly's Departure
for a West-European Career and the Hungarian Literary Emigré Network 321

Lovizer, Lilla: „Fertile Scruple”. Metaphorical Narration and Symbolical Subtexts
in *Saulus* by Miklós Mészöly 334

Workshop

Máté, Ágnes: András Csenkeszfai Poóts's eighteenth-century translation
of the story of Euralius and Lucretia 349

Documents

Lovas, Borbála – Tubay, Tiziano: Seventeenth-eighteenth century marginalia
from Ban Micz to the Szekler script 367

Book review

*Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet. Tanulmányok Tarnai Andor
halálának 25. évfordulójára (Literary history, history of sciences, history
of ideas. Papers on the twenty-fifth anniversary of Andor Tarnai's death)*
(*Restás, Attila*) 394

Könyvek magántulajdonban (1770–1820) (Books in private property, 1770–1820)
(*Németh, S. Katalin*) 399

*Anna Tüskés: „en-nemzetem külhoni híre-sorsa”. Fejezetek a 20. századi francia-
magyar irodalmi kapcsolatok történetéből („foreign fate of my own nation”.
Chapters from the history of the French–Hungarian literary relationships in
the twentieth century) (Penke, Olga) 404*

Dávid Szolláth: Mészöly Miklós (Miklós Mészöly) (Selyem, Zsuzsa) 407

*Gábor Reichert: „Nem szabadulhatok”. Gáll István Tatabányája (“I can not
escape”. István Gáll's Tatabánya) (Kosztolánczy, Tibor) 411*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2021. CXXV. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Csörsz Rumen István

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Káli Anita

technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Knapp Éva: A gyógyítás és a bajelhárítás szövegei a 17–18. században</i>	269
---	-----

Száz éve született Mészöly Miklós

<i>Bazsányi Sándor: Alakulások. Mészöly Miklós prózájának befogadás-történeti vázlata: 1990-ig – 1990-től</i>	304
<i>Szolláth Dávid: A félbemaradt siker. Mészöly Miklós nyugat-európai indulása és a magyar irodalmi emigráció</i>	321
<i>Lovizer Lilla: „Termékeny kétely”. Metaforikus narráció és szimbolikus szubtextusok Mészöly Miklós <i>Saulus</i>ában</i>	334

Műhely

<i>Máté Ágnes: Csenkeszfai Poóts András 18. századi fordítása Eurialus és Lucretia történetéből</i>	349
---	-----

Adattár

<i>Lovas Borbála – Tubay Tiziano: 17–18. századi könyvbejegyzések Micz bántól a székely írásig</i>	367
--	-----

Szemle

Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet.	
Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára (<i>Restás Attila</i>)	394
Könyvek magántulajdonban (1770–1820) (<i>Németh S. Katalin</i>)	399
Tüskés Anna: „en-nemzetem külhoni híre-sorsa”. Fejezetek a 20. századi francia–magyar irodalmi kapcsolatok történetéből (<i>Penke Olga</i>)	404
Szolláth Dávid: Mészöly Miklós (<i>Selyem Zsuzsa</i>)	407
Reichert Gábor: „Nem szabadulhatok”. Gáll István Tatabányája (<i>Kosztolány Tibor</i>) ...	411

KNAPP ÉVA

A gyógyítás és a bajelhárítás szövegei a 17–18. században

A címben körülírt szövegegyüttes darabjai a 17–18. században viszonylag gyakran maradtak fenn változatos tartalmú, kivitelű és formájú, a katolikus egyház által jóváhagyott és részben terjesztett hordozókon, úgynevezett cédulákon (*literae, briefe, schedulae, chartae, imagines, Zetteln*). A szöveghordozók egyaránt lehetnek kéziratok, sokszorosított grafikák és nyomtatványok. Közös jellemzőjük, hogy az „öngyógyítás” eszközeként, bajok és betegségek elhárításra, illetve különféle szükséghelyzetek megelőzésére, amulett funkcióban használták ezeket.¹ Vonzerejük mindenekelőtt a szövegeknek tulajdonított hatásban rejlett.² Fennmaradásuk esetleges, mert használatuk során gyakran megsemmisültek, amikor gyógyulás reményében lenyelték, a baj megfékezése érdekében tűzbe, vízbe vetették, vagy egyszerűen elrongyolódtak, mint például a bejáratokra erősített házi áldások és a nyakban viselt úgynevezett breverlek. Pócs Éva szerint a kora újkorban „inkább csak írástudó körökben használták őket”,³ ami a 18. századra nézve aligha helytálló megállapítás. További közös sajátosságuk a „megszenteltség”, a szentelmény jelleg, mivel rendszerint előre megáldott szöveghordozóra (pergamen, papír), megáldott tintával⁴ és tollal készültek.⁵ A sokszorosított változatokat ugyancsak megáldották, így szentelményekként (*sacramentalia*) kerültek tulajdonosaikhoz.

* A szerző irodalomtörténész, az MTA doktora.

1 Átfogó bemutatásuk német nyelvterületről: LENZ KRISZ-RETTEBECK, *Bilder und Zeichen religiösen Volksglauben* (München: Verlag Georg D. W. Callwey, 1971³), 57–76.

2 A gyógyító erejűnek tartott szövegek egy része megtalálható az egyház benedikciós kiadványaiban, mivel a megáldás liturgiájához estenként textusaikat is mellékeltek. Vö. MARTIN VON COCHEM, *Libellus benedictionum et exorcismorum [...] ex rituali Romano, agenda Moguntinensi [...]* (Frankfurt: Bencard, 1686) – VD 17 12:103060M; (Frankfurt: Bencard, 1699) – VD 17 23:682541R; (Frankfurt: Bencard, 1706); *Nucleus continens benedictiones rerum diversarum [...]* (Konstanz: Geng, 1653) – VD 17 12:119772A. Hasonló, egyháziak használatára szolgáló segédleteket Magyarországon is folyamatosan kiadtak, például *Fasciculus triplex exorcismorum et benedictionum [...]*, compil. A. T. T. SJ (Tyrnavia: Acad. SJ., 1739); (Cassovia: Acad. SJ, 1742); *Fasciculus Benedictionum [...] ex approbatis libris a S. R. E. collectus [...]* (Reimpressum ex Typ. Csik Somlyóviensi, 1749); *Arca Domini [...]* (Pozsonium: Johannis Michaelis Landerer, 1755, 1774).

3 Pócs Éva, „Amulett”, in *Magyar Régiség Művelődéstörténetének Adatbázisa*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, hozzáférés: 2021.03.23, http://mamul.iti.mta.hu/MAMUL6/mamul_view.php?editid1=110.

4 Lásd például a barnabita szerzetes és professzor, Zaccaria Visconti (Zacharias Vicecomes) munkáját: *Complementum artis exorcistae [...]* In *Tres Partes divisum. Quorum Prima dicitur Doctrinali: Secunda Benedictionalis: Tertia Exorcismalis. Cui addita est Oratio supra febricitantes* (Venetia: Fr. Barilettus, 1600), „Benedictio Cartae, et atramenti” Pars secunda, 195–201.

5 Vö. az üres papír, pergamen megáldása, kréta, íróeszköz megáldása („Cretae”); beírt cédula megáldása (*Chartae cum exorcismo contra daemones, Remedium contra Febres ex S. Ambrosio etc.*), Gelasius

A sokszorosított betegség- és bajelhárító cédulák jelentős része úgynevezett breverlekben maradt fenn. A *breverl* (*breve*, *brefelr*, „Medizinbeutel”, magyar elnevezése nincs) egyházi személy által megáldott amulett, apotropeikus erővel felruházott mágikus gyógyító és bajelhárító eszköz (Heilmittel, Heiltumstäschchen). Az elnevezés a *littera brevis* kifejezésből származik. Általában vastagabb papírra erősített, kilenc darab kis képből és azok alá esetlegesen beragasztott, változó számú további képből, szövegből, megszentelt növényi és ásványi anyagokból, gyöngyökből, érmekből és miniatűr tárgyakból áll. A középső képre (ez volt a breverl úgynevezett „szíve”), vagy alá valamely szent helyről hozott földdarabokból, növényekből, Caravaca-kereszt-, Szent Sebestyén nyila-, Benedek fillér- és kegyszobor-ábrázolásokból összeállított együttest helyeztek, melyre ráhajtogatták a képeket. Rendszerint papírtokban vagy díszes tartóban elhelyezve, nyakba akasztva viselték. Hatásuk a képekhez kapcsolódó szövegekben, könyörgésekben, imádságokban és szentírási idézetekben rejtett, melyeket a kis méret miatt idővel jobbra elhagytak a képek mellől. A breverlek összeállítói többnyire szerzetesek vagy búcsújáróhelyek gondozói voltak, akik figyelmet fordítottak az általuk támogatott kultuszok népszerűsítésére. Így például a *Clavis per quam reserantur Coeli [...]* (Typis Ph. J. Rennauer) című, Sopronban 1738-ban megjelent imádságoskönyv⁶ egyik példányába⁷ a 406. oldal után illusztrációként beragasztott rézmetszetes breverl-kompozíció a bécsi karmelitáktól való eredetre utal, mivel a kilenc kép közül hat – köztük a bécsi karmelita kegyképet ábrázoló breverl „szíve” is – karmelita vonatkozású.

A téma kutatásának máig legjelentősebb, középkorra vonatkozó alapművét Adolph Franz katolikus teológus készítette el reprezentatív forrásvizsgálat keretében.⁸ Munkájának preambuluma összegzi a tudnivalókat a források összetettségéről, kiemelve a liturgikus kéziratokat, rituálékat, szentelményeket (áldások, szentelések, exorcismus) és ezek irodalmát.⁹ Jelentőségében Franzéhoz hasonlítható vizsgálatot végzett Dieter Harmening, aki – ugyancsak széles körű forrásvizsgálat révén – eredményeit először egy, az antikvitástól nyomon követett gyűjtőfogalom, a *superstitio* kifejezéssel foglalta

DI CILIA, *Locupletissimus Thesaurus [...]* (Ratisbona: V. Kädlmayr, 1756), 23, 52, 142, 319; „Exorcismus chartae, Benedictio chartae contra daemones”, „Benedictio chartae pro Agno Dei”, „Benedictio chartae, atramneti et calami”. GELASIUS DI CILIA, *Locupletissimus Thesaurus [...]* (Augsburg: Strötter, 1733⁴), 142, 143, 151. Egy másik hasonló tartalmú munka szerint „Benedictio Chartae pro Agno Mariano, seu brevibus [...] Prius describantur in Charta Benedictiones, et Exorcismi sequentes [...]”. BERNHARD SANNIG, *Collectio sive apparatus absolutionum, benedictionem conjurationum [...]* (Venetia: J. B. Recurti, 1732), 204.

6 KNAPP ÉVA, „Egyedivé tett nyomtatványok – Nemeckay István könyvtárának újabb kötete”, *Könyvtári Figyelő* 28, 1. sz. (2018): 98–104. A breverl magyar elnevezésének hiánya okozta például, hogy Maár Margit 1956-ban sajátos múzeumi szóalkotással „enyveshát-kép”-nek nevezte. MAÁR Margit, „Népi orvoslás Sopronban és környékén”, *Soproni Szemle* 10, 3. sz. (1956): 1–10; 4. sz. 1–16, 8.

7 Őrzőhelye: Wien, Österreichische Nationalbibliothek, jelzete 307166-B.

8 Adolph FRANZ, *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*, 2 Bd. (Freiburg: Herder, 1909) – a továbbiakban ezt a kiadást hivatkozom. A Franz által leggyakrabban hivatkozott források és munkák jegyzékét lásd: FRANZ, *Die kirchlichen Benediktionen...*, 1:XII–XXXIV.

9 Uo., 1:1–42.

össze.¹⁰ A tárgykör kora újkori megközelítésére viszonylag kevés figyelem hárult,¹¹ ez elsősorban a kulturális antropológiához kapcsolódik.¹²

A magyarországi kutatás kezdete Katona Lajos, Zalán Menyhért, Radó Polikárp és mások nevéhez fűződik, munkájuk részben befejezetlen maradt.¹³ Az 1980-as évektől Pócs Éva,¹⁴ majd később Bárh Dániel¹⁵ folytatott újabb elemzéseket, melyek kibővített időhatára a kora újkortól lényegében a jelenkorig tart. Bárh a történeti folklorisztika felől közelített az általa vizsgált liturgiátörténeti forrásokhoz, elsősorban magyarországi vonatkozású szertartáskönyveket tárt fel. Tématörténeti összefoglalója és forrásbemutatása nem tesz szükségessé újabb módszeres kutatástörténeti megközelítést.¹⁶ Az úgynevezett „félhivatalos” gyakorlat összetevőit keresve Bárh arra a következtetésre jutott, hogy „nincs tiltás a hivatalos szerkönyvekben nem szereplő áldások használatára vonatkozóan”.¹⁷ Tanulmányához több százoldalas szöveggyűjteményt mellékel, melynek célja a „művelődéstörténeti és történeti folklorisztikai szempontból leginkább releváns” elemek megkeresése;¹⁸ ebben a betegre, betegségekre, rontásra és démoni megszállottságra vonatkozó rész viszonylag rövid.¹⁹ A sokszorosított szövegű szentelmények közül bemutatta a Szent Ágota-cédulát, és megemlítette Hortai Boldog Salvator áldását.²⁰ E kutatási irányt folytatva az elmúlt években Bárh további dolgozatokat jelentetett meg.²¹

10 Dieter HARMENING, *Superstitio: Überlieferungs- und theoriegeschichtliche Untersuchungen zur kirchlich-theologischen Aberglaubensliteratur des Mittelalters* (Berlin: Erich Schmidt Verlag, 1979); Dieter HARMENING, *Zauberei in Abendland: Vom Anteil der Gelehrten am Wahn der Leute* (Würzburg: Königshausen u. Neumann, 1991).

11 Így például: Massimo PETROCCHI, *Esorcismo e magia nell'Italia del Cinquecento e del Seicento* (Napoli: Libreria scientifica, 1957).

12 Így például: Jürgen JENSEN, *Kirchliche Rituale als Waffen gegen Dämonenwirkerei und Zauberei: Ein Beitrag zu einem Komplex von Schutz- und Abwehr Ritualen der Katholischen Kirche des 17. und 18. Jahrhunderts in Italien unter besonderer Berücksichtigung systematisch-ethnologischer Gesichtspunkte*, Interethnische Beziehungen und Kulturwandel 60 (Berlin-Münster: Lit, 2007).

13 KATONA Lajos, „XVII. századbeli ördögűző könyvecske”, *Ethnographia* 13 (1902): 60–70, 103–111; ZALÁN Menyhért, „A Pray-kódex benediktói”, *Magyar Könyvszemle: Új folyam* 34, 1–2. sz (1927): 44–66; RADÓ Polikárp, „Az »aprószentekelés« s a magyar liturgiátörténet”, *Theologia* 10 (1943): 257–260; RADÓ Polikárp, *Enchiridion liturgicum*, 2 köt. (Roma-Freiburg-Barcinona: Herder, 1961).

14 PÓCS Éva, „Egyházi benediktó – paraszti ráolvasás”, in *Történeti antropológia*, szerk., HOFFER Tamás, 109–137 (Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1984); PÓCS Éva, „A »gonoszűzés« mágikus és vallásos szövegei”, in „*Mert ezt Isten hagyta...*”: *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*, szerk. Tüskés Gábor, 213–251 (Budapest: Magvető Kiadó, 1986).

15 BÁRH Dániel, *Benediktó és exorcizmus a kora újkori Magyarországon* (Budapest-Pécs: L'Harmattan Kiadó-PTE, 2010).

16 Uo., 11–54.

17 Uo., 54.

18 Uo., 92.

19 Uo., 403–438.

20 Uo., 26, 101–108, 404.

21 BÁRH Dániel, „»Félhivatalos« benediktók a kora újkori Magyarországon: A zivatar visszaverésének változatai”, in *Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, 10–20 (Piliscsaba: PPKE, 2013); BÁRH Dániel, *A zombori ördögűző: Egy 18. századi ferences mentalitása*, Vallástudományi tanulmányok Közép-Kelet-Európából 3 (Budapest: Balassi Kiadó, 2016);

Időközben elkezdődött egy-egy Magyarországon fennmaradt, egykor használatban volt szentelmény-cédula ponszerű vizsgálata is.²²

Ugyanakkor továbbra is hiányzik a Magyarországon használt, különféle köz- és magángyűjteményekben megőrzött, sokszorosított szövegű emléktárgy szisztematikus összegyűjtése, tematikus feltárása, s e 17–18. századi kép-szöveg együttesek eredetének és irodalomtörténeti vonatkozásainak a bemutatása. A vizsgálatban a katolikus használatból ismert, egyház által jóváhagyott 17–18. századi betegség- és bajelhárító cédulák néhány szövegtípusával, a szövegek forrásvidékével, műfaji változataival és a képi motívumokkal foglalkozom.

Gyógyító nevek

A történeti hagyományban a szent név²³ elkülönül a mindennapi, profán megnevezésektől. Ismeretes, hogy Assissi Szent Ferenc végrendeletében kitért Jézus írásba foglalt nevére. Eszerint össze kell gyűjteni és tiszteletben kell tartani mindazokat a szövegeket (*verba scripta*), melyeken e név szerepel.²⁴ A kora újkori katolikus hagyományban Isten, Jézus²⁵ és Szűz Mária neve a legerősebb szent név, segítségül hívásuknak betegség, baj esetén gyógyító erőt tulajdonítottak. Így például Hieronymus Mengus (Girolamo Menghi, 1529–1609) ferences szerzetes sokszor kiadott, ördögűző szövegeket tartalmazó segédletében (*Flagellum daemonum*, Bologna, J. Rossius, 1577) többször kitért a szent nevek használatának fontosságára és azok bajelhárító schedulákra írására.²⁶

Isten Nevének segítségül hívása mindenekelőtt a gonosz erejének meggyengítését és a különféle szükséghelyzetek távoltartását szolgálta. Bernhard Sannig *Rituale* [...] című munkája szerint Isten különféle neveinek megáldott papírra („in charta benedicta”)

BÁRTH Dániel, „Gyógyító imaformulák a 18. századi sükösi anyakönyvekben”, in *Lelkiség és irodalom*, szerk. BAJÁKI Rita, Pázmány Irodalmi Műhely–Lelkiségtörténeti tanulmányok 17, 58–65 (Budapest: MTA PPKE, 2017).

22 S. LACKOVITS Emőke, „Egy breverl és egy Szent Ágota-kép Veszprémből”, in *Ecclesia Agathae: A 250 esztendő perenyei taemplom tanulmánykötete és népének hanglemezei*, szerk., MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, 161–164 (Budapest: Magyar Napló, 2011).

23 Elsősorban Isten neve. A Miatyánk szerint: „sanctificetur nomen tui”.

24 „Et sanctissima nomina eius, et verba scripta ubicumque inueniuntur in locis illicitis, volo colligere, et rogo quod colligatur, et in loco honesto collocentur.” *Regula et Testamentum Seraphici P. Francisci* [...] (Antverpia: Plantin, 1624), 35–36.

25 Lásd Szent Pál levelét, Fil 2, 10. VII. Kelemen pápa 1530-ban emléknappá emelte Jézus Neve ünnepét, s e napra evangéliumi szöveggént elrendelte Lk 2, 21 olvasását. VI. Károly császár (III. Károly magyar király) kérésére 1721-ben a nyugati egyházban ünnepként vezették be a január 1–5. közötti vasárnapra.

26 Hasznos például gonoszűzés elején Szűz Mária vagy a szentek nevét használni „Quia a multis desiderabatur, ut cuicumque nomini B.V.M assignaretur locus Scripturae, vel Sanctorum, ubi infrascripta nomina excerpta fuere [...]”, a schedulae használatról: „Poterit Exorcista uti aliquibus schedulis continentibus aliqua nomina et verba sancta, et illa applicare Energumenis ad tollendum vexationem.” Girolamo MENGHI, *Flagellum daemonum, Exorcismos terribiles* [...] iuxta Exemplar Bononiense (Frankfurt: J. Adolphus, 1708), 22, 25–28.

írása hatásos a gonosz ellen. Tanácsolja, hogy a schedulákhoz a „Massa Marianae”-nak nevezett anyagból tegyenek egy darabot, s mindezt úgy helyezték a szenvedő emberre, hogy ő azt ne tudja. Sannig közel egy oldalon át sorolja az imádságra emlékeztető szövegbe foglalt, lemásolandó megnevezéseket: „In nomine Pa†tris, et Fi†lii, et Spiritus † Sancti Amen. Hel †Heloym †Sother †Emmanuel †Sabaoth †Agia †Tetragrammaton †Agyos †Otheos †Ischyrios †Athanatos †Jehova †Ya †Adonai †Saday †Homusion †Messias †Escreheye [...]”, majd egy, a gonoszt távol tartani hivatott könyörgő formulával zárja a felsorolást.²⁷ Ezek a megnevezések Isten bibliai nevei, elvegyítve *epitheton ornansa*ival, azaz a legszentebb név segítségül hívásának katalógusszerű megtöbbszörözését adják imádságként. Ez a fajta repetitio a Quintilianus által leírt „unius rei multiplicatio”-val²⁸ jön létre, mellyel tovább fokozódhat (*gradatio*) és egyre magasabb szintre emelkedhet a baj elhárításának lehetősége.

Jézus Nevének mint gyógyító erejű névnek korai szövegemléke a 14. század első harmadában keletkezett *Gyulafehérvári Sorok* beszédvázlata Jézus névnapijára (január 1-jére), melyben harmadik sorként olvasható a „S-anitas languencium”. Jézus neve az egykorú magyar fordításban a „kórságban valóknak egészsége”.²⁹

Jézus leírt nevének mint gyógyító erejű szentelménynek a meglétére utal az az áldásszöveg (*benedictio*), mellyel a katolikus egyház vízkereszt napján megáldotta az íróeszközként szolgáló krétát (*benedictio cretae*):

Adjutorium nostrum in nomine Domine [...] Benedic † Domine Deus creaturam istam Cretae, ut sit salutaris humano generi, et **praesta per invocationem nominis tui sanctissimi, ut quicumque ex ea sumpserint**, vel ea in domus suae portis scripserint nomina sanctorum tuorum Caspari, Melchioris, et Balthasari, per eorum intercessionem et **merita corporis sanitatem, et animae tutelam percipiant**.³⁰

Az így megáldott krétával írták fel Háromkirályok napján a háromkirályok nevének kezdőbetűit a házak szemöldökfájára.

A 17–18. századból önállóan és breverlekbe szerkesztve egyaránt maradtak fenn Jézus Neve-kéziratok és -nyomatok általános bajelhárító vagy gyógyító céllal. Ezek némelyikén a szent név monogramján kívül további szövegek is olvashatók. Szilárdfy

27 Bernhard SANNIG, *Rituale ecclesiasticum* [...] (Colonia: Nothen, 1733⁶), 328.

28 QUINTILIANUS, *Institutio oratoria* 8, 4, 27.

29 MADAS Edit, *Sermoniarum: Gyulafehérvári sorok*, hozzáférés: 2021.02.22, http://nyelvemlekek.oszk.hu/ism/sermoniarum_%E2%80%93_gyulafehevari_sorok. Kapisztrán Szent János ikonográfiájának állandó összetevője az egyik kézben tartott keresztes zászló és a másik kézzel felmutatott Jézus monogram. Így például: SZILÁRDFY Zoltán, *A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből 1.*, *Devotio Hungarorum* 2 (Szeged: Néprajzi Tanszék, 1995), nr. 391.

30 Kiemelés tőlem. Az áldásformulák kötött egyházi szövegek. Ezeket lehetőség szerint a rendelkezésemre álló Gelasius di Cilia (1654?–1721) ágostonrendi kanonok által szerkesztett, *Locupletissimus Thesaurus continens Varias et selectissimas Benedictiones, conjurationes* [...] nyolcadik kiadásából (Ratisbona: V. Kädlmayr, 1756) hivatkozom. Korábbi kiadás például: Vohburgi: Q. Heyll, 1790; Augsburg, 1716. Gelasius di CILIA, *Locupletissimus...*, 24.

Zoltán közölte azt az ismeretlen személy által 1746. május 29-ére dátumozott, papírra készült „IHS” tollrajzot, melynek címe *Turris fortissima Nomen Domini* (a legerősebb/hathatósabb vár/torony az Úr Neve).³¹ Ez a mottóként értelmezhető megnevezés bibliai idézet (Prov/Péld 18, 10), mely az „ad ipsum currit justus et exaltabitur” (hozza fut az igaz és felemeltetik, azaz védelmet talál) szavakkal folytatódik, azaz Jézus nevének mindenkor segítő patronátusát közvetíti. A szöveg a képpel együtt további értelmet kap, mely szerint Jézus Neve mozdíthatatlan, soha le nem nyugvó (*circumpolaris*) sarkcsillag, felülmúlhatatlan segítség az ember számára.

A Jézus nevének gyógyító erejéről vallott elképzelés az alapja annak a Szilárdfytól a 17. század közepére datált rézmetszetnek, melyen egy felhőből kinyúló kéz szívet öntöz, „IHS Dein Nahme meine außgeschützte Salbe” (Jézus, a te neved az én kiöntetett kenetem/gyógyító kenőcsöm) felirattal.³² A szöveg itt is bibliai idézet: szabadon transzformált részlet az *Énekek énekéből* (Cant/Én 1, 2: *fragrantia unguentis optimis. Oleum effusum nomen tuum* – Keneteidnek illata kellemes, mint a kiöntetett olaj, olyan a neved). Egyúttal „Trahe me post te, in odorem curremus unguentorum tuorum: oleum effusum nomen tuum” formában gregorián antifona.³³

A breverlekbe szerkesztett Jézus Neve ábrázolásokon ritkán olvasható további szöveg. Ilyen az a „Quis ut Deus” feliratú Szent Mihály kép alá ragasztott cédula, melyen az „†IHS Exurgat DEUS, et dissipentur inimici eius. †††” zoltáridézet („Felkel az Isten, és szétszóródnak ellenségei”. Psalm/Zsolt 68 [67], 2) olvasható. Ugyanitt a „breverl szíve” alatt apró (1 × 1 cm) Jézus neve képecske található.³⁴ Fennmaradtak olyan nagyobb, téglalap alakú Jézus Neve-nyomatok is, melyek önállóan amulettként szolgáltak. Ilyen például az a magyarországi használatból származó rézmetszet, melyen a sugárkoszorús IHS monogramot puttókkal övezett díszes keretbe foglalták, mellette felirattal (*1. kép*). A szöveges rész („Iesus † Rex † Judae † orum. / In Nahmen JESU sollen sich alle[n] / knye biegen, im Himmel, und auff Er- / den, und unter der Erden. Die Ehr / sey dem Vatter, und dem Sohn, / und dem H. Geist.”) idézet egy páli levélből (Phil/Fil 2, 10: *In nomine Jesu omne genu flectatur coelestium, terrestrium et infernorum* – Jézus nevére hajoljon meg minden térd a mennyben, a földön és az alvilágban).

31 A képen három koncentrikus kör közepén IHS monogram, a második koncentrikus körben „Duo circuli iris”, a harmadikon kívül „A septem-trione ad meridiem motum per Quadrantem circuli polaris” felirat, alatta „Luna stetit in ordine suo” fölötté „Infra Iridem ornabo super te oculos meos” és „super glo † bus tera quaeas”. SZILÁRDFY Zoltán, *A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből* 3., *Devotio Hungarorum* 12 (Szeged–Budapest: METEM, 2008), nr. 138.

32 SZILÁRDFY, *A magánáhitat...*, 1: nr. 138. Az ezt megelőző, 18. század elejére datált szintén német feliratos Jézus Neve képen a szent név az emberi élet és halál meghatározója. Uo., nr. 137. Jézus nevének monogramja több szent ikonográfiájának képi eleme, így például Loyolai Szent Ignác (uo., nr. 422), Xavéri Szent Ferenc (uo., nr. 426), Gonzaga Szent Alajos (uo., nr. 436).

33 René-Jean HESBERT, *Corpus antiphonalium Officii*, nr. 5170, hozzáférés: 2021.03.24, *The Gregorian Repertory*, hozzáférés: 2021.03.24, <https://gregorien.info/chant/id/3615/0/en>.

34 Budapesti Piarista Múzeum, leltári szám: 2020.129.1.P.

1. kép

A régi magyar irodalomból ismert Vásárhelyi Gergely (1561–1623) jezsuita *De nomine Jesu* című latin nyelvű disztichonja „Forte, suaue, pium, depellit, inebriat, auget / Daemone, cor, vires, robore, melle cibo”.³⁵ A nyomtatásban megjelent³⁶ vers fölött, a cím alatt IHS monogram látható díszes keretben. Ez a kép–szöveg elrendezés olyan embléma, melynek kétsoros verses explikációja felhívja a figyelmet Jézus Neve védelmező, gonoszűző erejére. Vásárhelyi Gergely neve előfordul Giovanni Argenti magyar ügyekről készített jelentéseiben. 1611. január 9-án kelt Claudio Aquaviva (Acquaviva) jezsuita generális római levele, melyet Argentinak küldött Bécsbe arról, hogy engedélyezi Vásárhelyinek a kanizsai törökök meghívásának elfogadását két, ördögtől megszállt emberük meggyógyítására.³⁷ Eszerint Vásárhelyi ismert „gyógyító” volt, s fenti latin verse tükrében elképzelhető, hogy gyógyított Jézus Nevével is.

Ismeretes, hogy a jezsuita rend (Societas Jesu) címereként ismert ábrázolás szintén egy Jézus neve monogram, eredetileg körirat nélkül (1586). Ez a christogram, mint jezsuita címer, ismert különféle szöveges keretezésekkel is, így például „et vocatum est nomen eius Jesus” (Luc/Lk 2, 21) vagy „Magnus secundum nomen suum” (Eccl/Sir 46, 1).³⁸ Ilyen funkcióban e kép–szöveg kombinációknak akkor tulajdonítható amulett jelleg, amikor papírra írva és megáldva, nyakba akasztva tűnnek fel.

A harmadik gyógyító erejű szent név *Szűz Mária Neve*, illetve Mária nevének Jézus neve monogramjához hasonlóan elrendezett betűi (MRA). Ezek egyaránt gyakoriak kézzel rajzolt és sokszorosított grafikai ábrázolásként. Némelyikükhöz bajelhárító képzet tartozik. Szűz Mária nevét mint szent nevet a középkor óta tisztelték, a név betűihez különféle tulajdonságokat társítottak, melyek közül az auxiliatrix (segítő) a leggyakoribb. Ismeretes, hogy a Mária Neve egyházi ünnep (szeptember 12.) helyi ünnep-

35 Közli: HOLL Béla, kiad., *Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, Régi magyar költők tára: XVII. század 7 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 415. A továbbiakban RMKT XVII 7.

36 *Catechismus: Canisius Petertől irattatott [...]*, ford. VÁSÁRHELYI Gergely (Claudiopoli: [Typ. Heltai], 1599), a címlap után következő négy latin versből ez a negyedik, A_{2a}–A_{3a}.

37 Giovanni ARGENTI, *Jelentései magyar ügyekről 1603–1623*, kiad. VERESS Endre, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 7 (Szeged: JATE, 1983), 146.

38 Szövegkörnyezetével együtt „Fortis in bello Jesus Nave, successor Moysi in prophetis, qui fuit magnus secundum nomen suum”. Eccl 46, 1.

ből³⁹ vált általánossá a 17. század végén XI. Ince pápa rendelkezése nyomán, Bécs török ostrom alóli felmentése (1683. szeptember 12.) után mint győzelmi emléknap.

Kopcsányi Márton *A Bodog Szüz Maria Élete* (Bécs, Formika Máté, 1631) című munkájában Mária nevérol írt, sorpáronként rímelő versében a szent név ördögtől védő, sántát legyőző erejét hangoztatja:⁴⁰

A' bodog Szüz Marianak nevérol [...]

A' te neved kedves minden hiveknek,
Rettenetes az ördögöknek.
Nem fél ember ugy az erős tábortúl,
Két élű, rettentő pallostúl:
Mint a' Sátán, a' MÁRIA nevétül,
Kit meg foszta ő erejétül. [...]

Egy másik példa Telek József *A' Mária Szent nevérol* készített, 1769-ben megjelent prédikációjának részlete, mely egyaránt közvetíti e szent név betegségelhárító és ördögtűző erejét, valamint jó halál patronátusát:⁴¹

A' Mária Neve, minden Szentek Neve fölött, erőssíti az el-fáradtakat, gyógyítja az el-lankadtakat, világosítja a' vakokat, lágyítja a' meg-keményedetteket, környül vészi, vagy a'mint mások előhozzák: *Ungit*, keni a' halálra váltakat, és az ördög igáját ki-rekeszti. [...] a'kik a' Mária Szent Nevét segítségül hívják, [...] meg nem félemlenek a' halálnak óráján.⁴²

Mária Neve – Jézus neve monogramjához hasonló funkcióban – szöveg nélküli mellékletként gyakori a gyógyító erővel felruházott, katolikus egyház által megáldott breverlekben és szentképeken.⁴³ Feliratokkal ellátott rézmetszeteken is megtalálható különféle bajelhárító funkciókban. Ilyen például az téglalap alakú rézmetszet a 18. század elejéről, amelyen a díszes keretezésű MARIA monogram mellett a következő rámetsett szöveg olvasható: „Wann du MARIAE folgest, so ir- / rest du nicht, wann du Sie bittest, so / verzweifflest du nicht: und wann / du auff Sie gedenckest, so fehlest du / nicht. / S. Bernardus.” (2. kép) A magyarországi használatból ismert cédula Clairvaux-i Szent Bernát *De laudibus Virginis*

39 Így például 1513-ban a spanyol Cuenca püspökségben az oszmán hódítás megállítását kötötték hozzá.

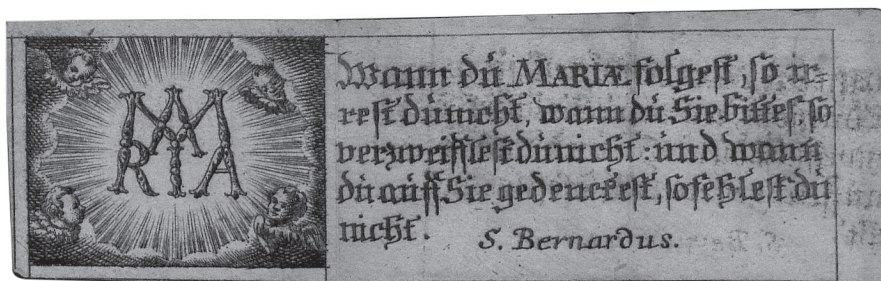
40 Közli: RMKT XVII 7, nr. 38; 44, 451.

41 TELEK József, „Kis-Aszszony napján [...] VII. prédikáció A' Mária Szent nevérol”, in TELEK József, *Tizenkét tsillagú korona*, 275–292 (Buda: Landerer Leopold, 1769); TELEK József, „Kis-Aszszony napján [...] VIII. prédikáció A' Mária Szent nevérol”, in uo., 293–311.

42 Uo., 305, 310.

43 Önállóan, gonoszűző céllal egy 18. század eleji szentképen lásd például: SZILÁRDFY, *A magánáhitat...*, 1:139.

Matris (Super verba Evangelii: «Missus est angelus Gabriel [...]») címmel összefoglalt négy homiliájából a másodiknak a részlete⁴⁴ német fordításban.⁴⁵

2. kép

A legkülönbébb betegségek távoltartására és a bajok, szerencsétlenségek elhárítására szolgáló breverlekben Jézus és Mária Neve (monogramja) kontaminált formában is feltűnik. Ilyenkor a képecskéken olvasható szövegek már nem a szent névhez, hanem az ábrázolt szenthez tartoznak. A szent név ezekben az esetekben mintegy „közbenjáró” funkciót vesz fel. Ilyen kontaminált forma található például a budapesti Piarista Múzeum egyik bekeretezett breverlje felső sorában Assissi Szent Ferenc („IHS”) és Pádúai Szent Antal („MRA”) képén.⁴⁶ Egy másik, ugyanitt őrzött breverlben a breverl „szíve” (a középső kép) alá ragasztott miniatűr Jézus Neve-cédula mellett egy némileg megcsontított úgynevezett Mária Schluckbild (gyógyulás reményében lenyelhető kép vagy szöveg) papírszelet méretre levágott része található.⁴⁷ Ez a szöveg („In conceptione tua Virgo Immaculata fuisti”) a Mária szeplőtelen fogantatása (december 8.) ünnepéhez tartozó novena (kilenced) szövegének részlete.

44 Hom. II super « Missus est », 17; MIGNE, PL, CLXXXIII, 70-B, C, D, 71-A. Homilia II. In Luc. I, 26, 27. 0071A. „Ipsam sequens non devias: ipsam rogans non desperas: ipsam cogitans non erras. Ipsa tenente non corruis; ipsa protegente non metuis; ipsa duce non fatigaris; ipsa propitia pervenis: et sic in temetipso experiris quam merito dictum sit, Et nomen Virginis Maria.”

45 „In Gefahren, in Nöthen, in Zweifelhafter Lage denke an Maria! Rufe Maria an [...] folgst du ihr, so verirrst du dich nicht vom Wege, bittest du sie, so verzweifelst du nicht, denkst du an sie, so irrst du nicht, haltest du dich an ihr, so finkst du nicht [...]” – populáris szövegvariáns egy másik, hasonló céduláról. Vö. „Wann du ihr folgest / so gehest du nicht vom Weg ab / wann du Sie bittest / so verzweiffelst du nicht / und wann du an Sie gedenckest / so irrst du nicht.” Idézi *Am Fest Mariae Lichtmeß* c. prédikációjában: Leonard GOFFINE (1648–1719), *Des Seelen-Lichts Ersten Strahls Anderer Theil* [...] (Nürnberg: Lohner, 1705), 107–108. E hivatkozott munka Goffine százhusz kiadásban megjelent postillás könyvéből (1. kiadás: Mainz: 1690) készült: *Seelenlicht zwei Bände mit Sonn- und Feiertagspredigten* (Nürnberg: Lohner, 1705).

46 Leltári száma: 2020.131.1.P.

47 Az olvasható rész: „S. Maria [...] in conceptio [...] tua Virgo im[m]aculata fuisti”. Leltári száma: 2020.129.1.P.

Isten, Jézus és Mária nevén kívül több, különféle gyógyító erejű szent név, monogram, rövidítés és hozzájuk tartozó szöveg ismert. Ilyen például *Jézus keresztjének „I. N. R. I” felirata*. Egy I. N. R. I. szentképen⁴⁸ a következő szöveg olvasható:

Jesus von Nazareth ein König der Juden / Diese Triumphierende Titel be- / wahre mich
vor allem Ubel / Heiliger Gott Heiliger Starker Gott, / Heiliger Unsterblicher Gott, Er- /
barme dich meiner. Erleichte O Herr / meine Augen, daß ich nicht im Tod / entschlaffe
und der Feind steh / nicht Rühme er seÿe meiner Mäch- / tig worden. In deine Hände O
Herr / befele ich meine Arme sündige Seel. / Amen.

A szöveg az 5. századból származó *Triszagion* (*Háromszorszent* – Szent Isten, Szent Erős, Szent Halhatatlan, irgalmaz nekünk) imádsággal kombinált fohász a kereszt győzedelmes feliratához betegség, gond és baj esetén.

Az „I. N. R. I.” szöveget, Jézus és Mária nevét együtt ábrázolták például a Krisztus öt sebé, Jézus és Mária szívét megnevező feliratokkal és a „Semen Mulieris / Contrivit caput Ser- / pentis” szabadon variált bibliai idézettel⁴⁹ ellátott, liturgikusan megáldott schedulákon is, melyek a termőföldeken kívül, illetve már betakarított, csűrökben tárolt gabona védelmét szolgálták, például rágcsálóktól, tűztől, rontástól. Ez egy viszonylag új kép-szöveg kreáció lehetett, mert Gelasius di Cilia idézett benedikciós összeállításának 1709. évi kiadása még nem, de az 1750. évi már tartalmazza,⁵⁰ s minden valószínűség szerint a 18. századi európai éhínségekkel állhat kapcsolatban.⁵¹ A kompozíció breverlekben is feltűnik.⁵² A hozzá tartozó benedictio szerint e képeket a gabona tulajdonosainak magukon kellett hordaniuk vagy az adott őrzőhelyre (ház, csűr, termőföld stb.) kellett elhelyezni.⁵³

48 I. N. R. I felirat Szentháromsággal a 18. század elejéről. A képet közli: SZILÁRDFY, *A magánáhitat...*, 1:nr. 199.

49 Gen 3,15. Hasonló a felirata Jan GOSSAERT, (gen. Mabuse) *Maria mit Kind* (um 1525/1527) című képének (Mulieris semen IHS serpentis caput contrivit): Wien, Kunsthistorisches Museum, Inv.-Nr. GG 942. A szöveg a fenti formában gyakori a kora újkori prédikációkban, áhitati munkákban és nem hiányzik az evangélikus teológiai művekből sem (például Johann GERHARD, *Confessio Catholica [...]*, Francofurti – Lipsia: Ch. Genscius, 1679, 522, 1399.)

50 „Benedictio Imaginum SS. quinque Vulnerum, Nominum et Cordium Jesu et Mariae V. contra invisibilem oblationem frumenti ex horreis” a rézmetszetes képet a benedictio teljes szövegével lásd: GELASIUS DI CILIA, *Locupletissimus...*, 331–333. Vö. ugyanezen munka ezt a benedictiót és rézmetszetet még nem tartalmazó korábbi (Vohburg: Q. Heyll, 1709) és az ezt már képpel együtt tartalmazó későbbi kiadását (Ratisbona: Lang, 1750, 331).

51 Ismeretes, hogy a 18. század az éhezés évszázada volt.

52 Így például a budapesti Piarista Múzeumban őrzött, kihajtogatva bekeretezett breverl alsó sorában középen. Leltári szám: 2020.131.1.P.

53 „imagines [...] quicunque eas devote super se deportaverit, aut ubicunque sive in domibus, sive in horreis, sive in agris, etc. aut alio quocunque loco eae affixae vel positae fuerint [...]” GELASIUS DI CILIA, *Locupletissimus...*, 332.

Az INRI-amulettek egy variánsáról Thaly Kálmán adott hírt⁵⁴ mint az 1708-ban áru-
lásért lefejeztetett Bezerédj Imre „talizmán”-járól, amit állítólag 1707-ben magánál hor-
dott. Thaly leírása szerint a kompozíció két koncentrikus körből állt, a belsőt egy ke-
reszttel négy részre osztották:

E négy mezőn J. N. R. I. [...] betűk. A tágabb külső körön pedig a három őrző-angyal ne-
vei voltak olvashatók ilyképen: Ax. S. Gabriel. S. Michaël. S. Raphaël. Végre e körön kí-
vül e cabalisticus szavak: Sator Arepo tenet Opera Rotas [...].⁵⁵ Hogy pedig ez a bűvös ta-
lizmán használjon, arra a következő utasítás [...] van [...] odajegyezve: „Az napkeletnek
köll fordúlni és elnyelni, [...] ezt mondván: Atya, Fiú, Szent-Lilek egy bizony örök Isten,
ebben segíts meg engem! Háromszor köll elmondani. x Pluit. x Fuit. x Ruit. x.”⁵⁶

Ezt a némileg bizonytalan adatot hivatkozta és értelmezte tovább Bálint Sándor, amikor a
gonoszúzó nyelvécudulákról azt írta, hogy „Bezerédi Imréről, a híres kuruc vezérről is tud-
juk, hogy nyelt ilyen vallásos jellegű talizánt.”⁵⁷ Bezerédj INRI-„talizmánjának” szerkeze-
te némileg emlékeztet a korábban említett, 1746-ból való christogram tollrajz felépítésére.

A Szent Nevekhez társított gyógyító és bajelhárító funkciójú szövegek közös sa-
játossága, hogy jobbára bibliai idézetek, szöveggörnyezetüktől önállóvá vált prédiká-
ciórészletek és teológiai reflexiók. Vannak köztük több évszázados imádságok, fohá-
szok, képpé formált mágikus erejűnek tartott betűkombinációk vagy azok részletei,
azaz egyházi szempontból „biztos”, kifogástalan háttérű idézetek.

A flagella daemonis (az ördög ostora) elnevezésű szövegegyüttes

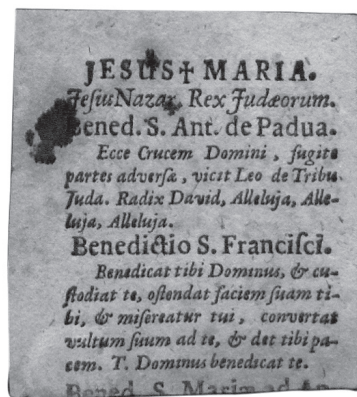
A kora újkorban a bajok és betegségek végső okát leggyakrabban a sátán (ördög) mes-
terkedésének tulajdonították, annak a jézusi figyelmeztetésnek az értelmében, mely

54 A közléshez megbízható, ellenőrizhető hivatkozás nem tartozik. Thaly először egy birtokában lévő
másolatot említ, majd utal az „eredeti, gyűjteményemben” jegyzettel egy Esterházy Dániel tábornok
keze írásával készült „félívre”, melynek alján az „Ez volt a Bezerédi Imre lódingtartójában, mikor Sitkén
elfogattatott volt.” megjegyzés olvasható. THALY Kálmán, „Jóslatok és babonás hiedelmek a Rákóczi-
korban (culturtörténeti tanulmány)”, in THALY Kálmán, *Irodalom és műveltségtörténeti tanulmányok a
Rákóczi-korból*, 51–116 (Budapest: Ráth Mór, 1885), 100–101.

55 A Sator négyzet egy ősi palindrom, melyet már a kereszténység előtt ismertek. A 16. századtól mágikus
erőt véltek felfedezni benne. A kora újkorból ismert olyan leírás, mely szerint egy lyoni polgár meggyógy-
ult az elmebajból, miután megette három kenyér héját, amelyekbe a sator-négyzetet karcoltak, és ötször
elmondta a Miatyánkat. Francesco Paolo Maulucci VIVOLO, „Il quadrato magico o crittogramma del Pater
Noster”, in *15° Convegno Nazionale sulla Preistoria – Protostoria – Storia della Daunia San Severo 1994 Atti*, a
cura di Armando GRAVINA, 229–243 (San Severo: Società di Storia Patria per la Puglia, 1997), 230–231.

56 Azaz: „esik – volt – ledől”. THALY, „Jóslatok...”, 100–101.

57 BÁLINT Sándor, „Liturgia és néphagyomány”, in BÁLINT Sándor, *Sacra Hungaria*, 99–128, 207–208 ([Buda-
pest]: Veritas, [1944]), 117, 29. jegyzet. Ezt hivatkozta tovább SZILÁRDFY Zoltán, „Kegyképtípusok a pestis-
járványok történetében”, *Orvostörténeti Közlemények, Supplementum* 11–12 (1979): 207–236, 220; SZILÁRDFY
Zoltán, *Barokk szentképek Magyarországon* (Budapest: Corvina Kiadó, 1984), 23, 43 (46. jegyzet).

3. kép

szerint az evilági élet a gonosz hatalmában van (Apoc/Jel 14, 30; 1Joh/1Jn 5, 19). A gonosz (diabolus, daemon, satan, maleficus) távoltartására szolgáló szövegegyüttes egyaránt ismert egyleveles, mindkét oldalán szedett szöveget tartalmazó, önálló nyomtatványról,⁵⁸ kéziratoss⁵⁹ és fametszetes formában.⁶⁰

Megnevezésére elsőként – ismereteim szerint – Bernhard Sannig (1638–1704), a cseh ferences provincia vicarius generalisa használta a „flagella daemonis” kifejezést (ismerve és kölcsönözve Girolamo Menghi ördögűző könyvének címét), a többdimenziós szövegegyüttes rövid változatát tartalmazó „scheda” (*schedula*) benedictiójának címében: „Benedictio Schararum, quae vulgo Flagella daemonis vocantur”.⁶¹ Ugyanő másutt „Charta

brevis, ad fugandum diabolum, et destruendum maleficium, more Franciscano” (rövid irat/papír/levél az ördög elűzésére és a gonoszság ártalmatlanítására, ferences módon) megnevezéssel közölte.⁶² Sannig utasítása szerint a kötött, általa is közölt szöveget először le kell írni egy papírra („Primo inscribe verba ordinaria sequentia in chartam”), majd a papírt a megfelelő szertartás elvégzése után megáldva lehet szétosztani a hívők között.⁶³ Adolf Jacoby véleménye szerint a textus egy egyházi környezetből származó exorcizmus széles körben terjesztett, nyomtatott változata.⁶⁴

A kötött szöveg egy viszonylag kései, 19. századi impresszumú variánsának („Balsani, typis J. Eberle”) ⁶⁵ címében további információk találhatók: „Breve super se portandum ad gloriam Dei [...] contra Daemones, facturas, Ligaturas, signaturas, Fascinationes, et incantationes, nec non ad praeservationem, et contra quascunque alias artes diabolicas: approbatum a Summo Pontifice Urbano VIII, in Capitulo Generali PP. Capucinatorum Romae celebrato. Anno 1635.” Eszerint az 1635-ben VIII. Orbán pápa által engedélyezett szöveget a tulajdonosnak magánál kell hordania Isten dicsőségére, az ördögök, mesterkedések, megkötések,⁶⁶ jelek, bűvölések és megigézések ellen. A tartalma vegyes, s egy-

58 Számos 16–18. századi bibliográfiai segédletben kerestem könyvészeti leírását, sikertelenül.

59 Kéziratoss formában ismert például az Österreichische Nationalbibliothek Cod. 5711 jelzetű, 1580–1599 között keletkezett, *Juristische Sammelhandschrift* című kódexéből, fol. 19r–20r.

60 Magyarországi használatból egyaránt ismert önálló amulettként (például régészeti leletként: BENDA Judit, „Túl a korszakhatárokon”, in *Kincsek a város alatt: Újdonságok a múltból: Kiállítási katalógus*, szerk. ZSIDI Paula, 139–144 (Budapest: BTM, 2015); breverlbe ragasztva (például Piarista Múzeum lelt. sz. 2020.130.1.P) és 17–18. századi könyvek könyvjelzőjeként.

61 SANNIG, *Rituale...*, 276.

62 SANNIG, *Collectio...*, 204–205.

63 SANNIG, *Rituale...*, 276–278.

64 Adolf JACOBY, „Die Teufelspeitsche”, *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 28 (1927–1928): 81–105, 105.

65 A kapucinus rendi vonatkozásokkal kiegészített kiadás példánya magántulajdonban.

66 A „ligatura” fogalom Augustinusnál gyógyító, védő funkcióban szerepel. Lásd: HARMENING, *Superstitio...*, 238, 241–242.

aránt található benne Isten különféle megnevezései, benedictiók (áldásszövegek), ördögűző funkcióba transzponált bibliai idézetek és exorcismus szövegek.

A rövid változat megtalálható például egy valószínűleg a 18. század elején önállóan kiadott, alsó szélén sérült nyomtatványban. (3. kép) A recto szövege egységenkénti értelmezéssel a következő:

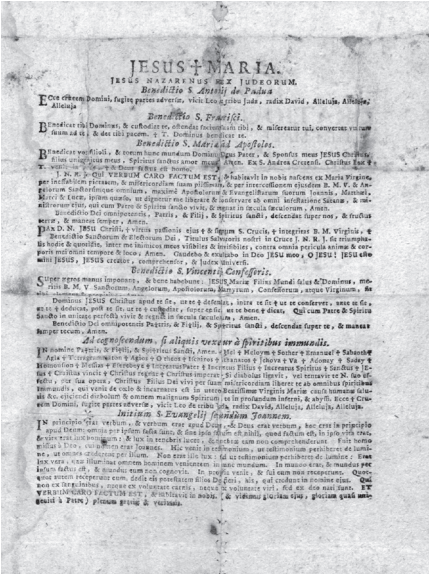
JESUS + MARIA. Jesus Nazar. Rex Judaeorum.	A két szent név és az „I. N. R. I.” felirat
Bened. S. Ant. de Padua. Ecce crucem domini, fugite / partes adversae, vicit Leo de Tribu / Juda. Radix David, Alleluja, Alle- / luja, Alleluja.	Páduai Szent Antal áldása, más címen Szent Antal brévéje. A hagyomány szerint Páduai Szent Antal ezt az imádságot leírt formában adta át egy szegény asszonynak, akit kísértések gyötörtek. A ferencesek körében népszerű szöveget V. Sixtus pápa, korábban minorita prédikátor, felvéselte a római Szent Péter téren álló obeliszk talapzatára 1585-ben. Lehetséges szövegforrásai: 1) „et unus de senioribus dicit mihi ne fleveris ecce vicit leo de tribu Iuda radix David aperire librum et septem signacula eius” Jel. 5, 5; 2) Responsorium (Ecce crucem Domini: / fugite, partes adversae; / vicit leo de tribu Iuda, / radix David) 3) Antiphona (René-Jean HESBERT, Corpus antiphonarium Officii, nr. 2500, hozzáférés: 2021.04.03, https://gregorien.info/chant/id/2617/9/en).
Benedictio S. Francisci. Benedicat tibi Dominus, et cu- / stodi te, ostendat faciem suam ti- / bi, et misereatur tui, convertas / vultum suum ad te, et det tibi pacem. T. Dominus benedicat te.	Assissi Szent Ferenc áldása. Ez az úgynevezett Assissi chartula, melyet a hagyomány szerint Szent Ferenc a saját kezével írt le, a szöveg végén „T” tau kereszt mint aláírás és „Dominus benedicat te.” áldás. Szövegforrása: Szám (Mózes IV), 6, 24–26, az úgynevezett ároni áldás.
Bened. S. Mariae ad Ap[ostolos]. Benedicat vos filioli et totum hunc mundum Dominus Deus Pater, et Sponsus meus JESUS Christus, Filius unigenitus meus, Spiritus S. Amor meus, Amen.	Szűz Mária áldása az apostoloknak. Útra kelőknek szóló áldás, eredete homályba vész.
Ex S. Andrea Cretense.	A hivatkozott rész Krétai Szent András műveiben nem található.
Christus Rex + venit in pace, Et Deus + factus est Homo.	„Christus Rex venit in pace, Et Deus factus est Homo” a János evangélium kezdetére emlékeztet (Jn 1,14). (vö. JACOBY, Id. 50. jegyzet, 100.)

A verso a „J. N. † R. J.” formulával kezdődik, majd a sátán és szolgálai zaklatásától szabadditást kérő, sajátos mozaikszöveggel folytatódik.⁶⁷

67 A szöveg eredete nem meghatározott, egyes részletei, szófordulatai János evangéliumának kezdete mellett megtalálhatók például Fulgentius Ruspensis Episcopus (468–533) *De Fide seu De Regula Verae Fidei ad Petrum liber unus* című munkájában. MPL 65, 671A–708C.

Qui verbum caro factum est, et habitavit in nobis, nascens ex Maria Virgine, per ineffabilem pietatem et misericordiam suam piissimam, et intercessionem ejusdem B. Mariae V. et Angelorum Sanctorumque omnium, et maxime Apostolorum, et Evangelistarum suorum Joannis, Matthaei, Marci, et Lucae, ipsum quaeso, ut dignaretur me libera, et conservare ab omni infestatione Satanae, et ministrorum ejus. Qui cum Patre, et Spiritu Sancto vivit, et regnat in saecula saeculorum. Amen.

Ez a rövid változat általában 60×45 mm méretű nyomtatványokon maradt fenn, kísér-
tések ellen és az úton lévőök védelmére szolgált. Nagyonbbrészt bibliai eredetű, illetőleg
ferences szentekhez (Assissi Szent Ferenc és Pádúai Szent Antal) kapcsolt áldásszöve-
gekből áll.

4–5. kép

A textus kötött, hosszabb változatát⁶⁸ szintén több nyomtatvány tartalmazza azo-
nos formában, „charta (ad fugandum diabolum, et destruendum maleficium more
Franciscano)” címen.⁶⁹ A negyedrét formátumú, mindkét oldalán szedett szöveget köz-

68 Adolf Jacoby „Schutzettel”-ként írt róla, szövegét közölte és értelmezni próbálta. JACOBY, „Die Teufelspeitsche”, 99–104.
69 Így például: Matthias ZIMMERMANN, *Montes Pietatis Romanenses [...]* (Lipsia: 1670), 622–625; ABRAHAM A S. CLARA, *Judas der Ertz Schelm [...]*, 2 tom. (Salzburg: 1689), 2:259–263; SANNIG, *Collectio...*, 205–211; Gelasius di CLIA, *Locupletissimus...*, 142–143. A felvilágosult kritika figyelmét sem kerülte el, a recto és

lő egyleveles változat Európa szerte több „kiadás”-ban (eltérő szedésben) ismert.⁷⁰ (4–5. kép) Recto és verso oldalát (azaz a kezdőoldalát) némely 17. századi szerzők⁷¹ és a felvilágosult kritika képviselői⁷² esetenként egyaránt felcserélve közlik. A recto szövege ugyanis éppúgy kezdődik, mint a már bemutatott rövidebb változat. E szövegalakítási technikából arra lehet következtetni, hogy a rövidebb szöveg korábbi szerkesztmény lehetett. A szöveg első, a rövidebb változattal azonos egységei a *Benedictio S. Antonij de Padua*, *Benedictio S. Francisci*, *Benedictio S. Mariae ad Apostolos*, *J. N. R. I. Qui verbum caro factum est [...]*. Ezt követően a recto oldalon újabb áldásszövegek következnek: *Benedictio Dei Omnipotentis [...]*, *Pax D[omini] N[ostri] Jesu Christi [...]*, *Benedictio Sanctorum [...]*, *Benedictio S. Vincentii Confessoris*,⁷³ *Dominus Jesus Christus apud te sit [...]*,⁷⁴ *Benedictio Dei Omnipotentis [...]*, *Ad cognoscendum, si aliquis vexetur a spiritibus immundis*,⁷⁵ *Initium S. Evangelij secundum Joannem*.⁷⁶

A verso oldal Jézus és Mária nevének monogramjával, azaz szent nevekkal kezdődik. A szöveg az ezt követő cím értelmében oratio (könyörgés, imádság),⁷⁷ „contra omnes [...] incursus” (mindenféle támadás ellen), mind a gonoszokkal, rosszat akarókkal („tum maleficorum”), mind a démonokkal („tum daemonum” – tisztátalan szellemek, akik az emberbe költözve betegségeket és helytelen gondolatokat okoznak) szemben. Ez az oratio is kötött szöveg, a fennmaradt példányok mindegyikében – eltekintve a szövegromlásoktól – azonos. Elkülöníthetők benne áldásszövegek részletei, kérések (adjurationes), a gonosz „megkötözésére” szolgáló gondolatok (annodationes) és bibliai, elsősorban újszövetségi eredetű részletek. A szerkesztmény eredete homályba vész, ugyanakkor méltán tekinthető leírt, illetve kinyomtatott *exorcismus*nak, melyet egyházi személyek hoztak létre, csiszoltak össze, és mindenféle betegség, baj ellen oltalmazó

a verso oldalt felcserélve közli szövegét: Friedrich NICOLAI, *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz, im Jahre 1781*, 12 Band (Berlin–Stettin: 1785), 5:19–22.

70 Magyarországi őrzésű két 18. századi kiadását használtam, korábbiaként kezeltem a romlatlan, benedictionálékban is megtalálható változatot, melynek végén nincsenek úgynevezett szent betűk.

71 ABRAHAM A S. CLARA, *Judas...*

72 NICOLAI, *Beschreibung...*, 19–22.

73 Jacoby szerint ez Zaragozai Szent Vince (mártír, 304-ben; JACOBY, „Die Teufelspeitsche”, 100.) áldása, aki több szakma (például cserepező, tégláégető, takács, vincellér) védelmezője és megóvott a belső bajoktól, valamint a beszédkézség zavaraitól. A szöveg eleje („Super aegros manus imponent, et bene habebunt”) részlet Szent Márk evangéliumából, Mk 16,18.

74 Jacoby szerint ősi vallási motívum, babilóniai szövegekben éppúgy fellelhető, mint középkori görög imádságokban. JACOBY, „Die Teufelspeitsche”, 100–102. Továbbá feltűnik az úgynevezett archaikus népi imádságok záradékában.

75 Jacoby véleménye szerint ez a szövegrész az istenség héber és görög megnevezésének formulájáig nyúlik vissza. Uo., 102. Ugyanezzel a címmel és szöveggel megtalálható például: Girolamo MENGHI, *Flagellum daemonum [...]* (Macerata: S. Martellinus, 1580) című munkájában (233. p.) azzal a megjegyzéssel, hogy „Scribe haec nomina sancta Dei in charta benedicta, [...] et pone illa super patientem, ipsa nesciente” (írd Isten e szent neveit megáldott papírra és helyezd úgy a szenvedőre, hogy ő azt ne tudja).

76 Jn 1,1–14. Szent János evangéliumának kezdete – többek között – önálló, megáldott scheda-szöveggé válhat, alkalmas volt a démonok által megszállt ház megtisztítására, valamint mennydörgés, villámcsapás és viharkár ellen. Bernard SANNIG, *Collectio Benedictionum [...]* (Roma: Typ. Komarec, 1753), 61, 223.

77 Oratio contra omnes tum maleficorum tum daemonum incursus.

levélként „forgalmaztak”. A negyedréteg alakú, védelmező funkciójú egyleveles nyomtatvány teljes szövege *Benedictio Chartae pro agno Mariano, seu Brevibus ad fugandum diabolum, et destruendum maleficium* címen megtalálható például Bernard Sannig *Collectio Benedictionum* [...] (Roma, Typ. Komarec, 1753) című összeállításában (171–176). Ugyanez a kiadvány az egyleveles nyomtatvány verso oldalán található *Oratio contra omnes tum maleficorum tum daemonum incursus*-t ajánlja lázbetegek gyógyítására („pro febricitantibus”, 214–215).

Az oratio végén olvasható a „Fr. Bartholomaeus Rocca de Palermo Inq. [inquisitor] Taurini vidit, permittitque ut imprimatur. S. [Salutem] P. [Plurimum]”, illetve a későbbi, romlott szövegvariánsban a „F. Bartholomaeus Rocca de Alermo Inq. [inquisitor] Taurini vidit, permittitque ut imprimatur.” cenzori aláírás. Bartholomaeus Rocca de Palermo feltehetően domonkos szerzetes személyéről már Abraham a Sancta Clara sem tudott közelebbit,⁷⁸ a név valószínűleg a nyomtatványt hitelesítő formula, melyet a romlott szövegű későbbi megjelenés végén „szent betűk”-kel („J. B. M. T. A. & A. S.”)⁷⁹ toldottak meg.

Szentekhez kapcsolódó bajelhárító kép – szövegegyüttesek

6. kép

A kora újkorban széles körben használt gyógyító erejű megszentelt szövegek az egyházi liturgia nyelvén, latinul kerültek „forgalomba”. Jelentésüket a használók közül kevesen ismerték, ezért a szövegek mellett – viszonylag gyorsan – azok tartalmát jól-rosszul közvetítő képek jelentek meg. A képi információ idővel kiszorította a szövegeket, s a 18. század második felében jelképesse tette a kisméretű képeket tartalmazó breverlek használata következtében. E folyamattal párhuzamosan háttérbe szorult a szövegek ismerete. A továbbiakban néhány, képekkel együtt megjelent 17–18. századi bajelhárító cédulát mutatok be.

Krisztus keresztje és öt sebe a gonoszt jelképező kígyó megölésével. (6. kép) A cédula felirata („Vicit Leo de tribu juda – Alleluja”) részlet a *Pádusi Szent Antal brévéje/áldása* címmel ismert, mindenféle rontás és tisztátalan lélek ellen egyaránt hatásosnak mondott szövegből, mely magyarul

⁷⁸ ABRAHAM A S. CLARA, *Judas...*, 189.

⁷⁹ A „szent betűk” rövidítések különféle tartalommal. A rövidítés egyik lehetséges feloldása itt, mivel latin nyelvű szöveg végén szerepel: J[esu] B[enedicente] M[aiestas] T[ua] A[mplitudo] & A[nima] S[ancta].

így hangzik: „Íme az Úr Jézus kereszttje. Távozzatok tőlem gonosz szellemek, mert győzedelmeskedett a Juda nemzetségéből való oroszlán, Dávid gyökere. Alleluja, alleluja.” Ezt a Páduai Szent Antal nevéhez kapcsolt „mágikus” szöveget pergamenre írva gonoszűzésre használták már a középkorban.⁸⁰ A szöveget nemcsak papírra írva, hanem éremre vésve és skapuláré alakjában is hordták a kísértések ellen. XIII. Leó pápa 1892. május 5-én kelt levelében búcsúval látta el *Szent Antal brévéjét*, és ajánlotta annak hordását a hívőknek.⁸¹ Eredetét és a szöveg forrását már bemutattam.⁸² Krisztus öt sebe másféle bajűző kontextusból is ismert, ezek egyikéről a korábbiakban már szintén esett szó.⁸³

Ördögűző Assissi Szent Ferenc. (7. kép) A cécula felirata: „S. Francisce, Treibe von uns den drachen der Sünd.” A gonosz lelkek elűzésére vonatkozó fohász eredete a *Legenda aurea* Szent Ferenc történetének ördögűzéssel kapcsolatos részlete:

7. kép

Amikor Arezzo városához érkezett, ahol belviszály tört ki, Isten embere [azaz Ferenc] látta a város széléről, hogy a hely fölött ördögök viháncolnak. Magához hívta társát, Szilvesztert, s így szólt hozzá: „Menj a város kapujához, és a Mindenható Isten nevében parancsold meg az ördögöknek, hogy takarodjanak onnan!” Az a kapu elé sietve harsányan kiáltott: „Isten nevében, és atyánk, Ferenc parancsára távozzatok mind, ti ördögök!” Kisvártatva valamennyi polgár megbékélt.⁸⁴

80 FRANZ, *Die kirchlichen Benediktionen...*, 2:2, 80, 87, 92, 94.

81 Vö. PÁL TESTVÉR, *Páduai Szent Antal csodái* (Esztergom: Laiszky János, 1932), 59–61.

82 Exorcismus pro lacte maleficiato – SANNIG, *Collectio...*, 313; Oratio contra omnes, tum Maleficiorum, tum Daemonum, incursum – részlet: uo., 211; Benedictio S. Antonii de Padua – részlet: uo., 204; Ad cognoscendum si aliquis vexetur a Spiritibus immundis – részlet: uo., 207.

83 Lásd: 52. és 53. jegyzet.

84 Szenté Katalin fordítása. Hozzáférés: 2021.03.12, <http://mek.niif.hu/04600/04626/html/legenda0093.html>. „Cum ad civitatem Aretii devenisset et ibi bellum intestinum commotum fuisset, vidit vir Dei de burgo super terram illam daemones exsullantes vocansque socium suum nomine Silvestrum dixit ei: vade ad portam civitatis et daemonibus, ut civitatem exeant, ex parte Dei omnipotentis praecepe. Qui festinans ante portam valenter clamavit: ex parte Dei et jussu patris nostri Francisci discedite, daemones universi, sicque omnes cives post modicum ad concordiam redierunt.” Jacobi a VORAGINE *Legenda Aurea* [...], recens. Th. GRAESSE (Vratislavia: 1890³), 666. Vö. még németül, *Die Legenda aurea des Jacobus de Voragine*, Aus dem Lateinischen übersetzt von Richard BENZ (Heidelberg: L. Schneider, 1979⁹), 770.

A kép felirata utalás Szilveszter testvér szavaira („ex parte Dei et jussu patris nostri Francisci discedite, daemones universi”), melyek az ábrázolás nélkül nem vagy nehezen lennének azonosíthatók. A kisméretű, valószínűleg 18. századi rézmetszet egyrészt felidézi Giotto *Szent Ferenc kiűzi az ördögöket Arezzo városából* című képének szerkezetét, másrészt kibővíti azt a *Legenda aurea* már idézett részletének folytatásával, megmagyarázva a képen Szent Ferenc szájából „előtörő” kereszt motívumát:

A fent említett Szilveszter pedig, aki akkor még világi pap volt, álmában egy aranykeresztet látott Ferenc szájából előjönni, amelynek csúcsa az égig ért, kiterjesztett karjai pedig a világ mindkét felét körülölelték. A látomás szíven ütötte a papot, s azon nyomban otthagya a világot, és Isten emberének tökéletes követője lett.⁸⁵

Az ördögűző Assissi Szent Ferenc mintájára készült az ördögűző Pádai Szent Antal-cédula („H. Antoni von Padua erhalte uns in der Reinigkeit” / tisztaságban tarts meg minket fohász-felirattal),⁸⁶ és Boldog Eugubioi [gubbioi] Benevenutus-kép (felirata: Der seelige Benevenutus von Eugubio, Franciscaner, Patron vor das hinfahlet). Benevenutus harmadrendi ferences volt, többek között az epilepsziában szenvedők patrónusa.⁸⁷

A *Hortai Boldog Salvator*⁸⁸ áldását tartalmazó cédulát (8. kép) a 17–18. században gyakori láz-betegségek⁸⁹ gyógyítására használták. Szövege a következő:

Benedictio Beati Salvatoris de Horta Ordinis Sancti Franciscani Reformatorum Potentia Dei Patris † Sapientia Dei Fili † Virtus Spiritus Sancti † liberet te ab Omni febre tertiana, quartana, et continuum Beato Salvatore orante pro te Famulo suo vel Famula sua † Dominus te N benedicat † ab infirmitate et ab omni malo te semper defendat Amen †

85 Szenté Katalin fordítása. Hozzáférés: 2021.03.12, <http://mek.niif.hu/04600/04626/html/legenda0093.html>. „Praedictus autem Silvester dum adhuc sacerdos secularis esset, vidit in somnis crucem auream de ore Francisci prodeuntem, cujus summitas coelos langebat, cujus brachia protensa latus utramque mundi partem amplexando cingebant”. VORAGINE, *Legenda Aurea...*, 666. Vö. még németül, BENZ, *Die Legenda aurea...*, 770.

86 Utalással Szent Antal novénájának részletére: „7. Ich grüsse dich O heiliger Antoni/ de edle Lilgen-Blum der Reinigkeit [...]”. *Novena S. Antonii de Padua, Das ist: Kurtzer Bericht von der Andacht [...] zu der Ehr des H. Antonii neun Dingstag [!] Beichten [...]*, Nach dem Hannoverischen Exemplar (Gedrucket Helmstädt: H. D. Müller, 1675), 13.

87 Katona volt, majd betegápoló harmadrendi ferences lett; csodái: feltámasztott két halottat, meggyógyított négy epilepsziást, két leprást, két ördögtől megszállottat, három vakot, három süketet és egy némát. Vö. Gandulphius BLANIK, *Thesaurus Franciscanus [...]*, 4 tom. (Znoymae: A. J. Preyss, 1773), 2: die 27 junij.

88 Hortai Boldog Salvator (1520–1567) barcelonai ferences laikus testvér XI. Pius pápa avatta szentté 1938. április 17-én.

89 Vö. Tüskés Gábor, *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993), 229–231.

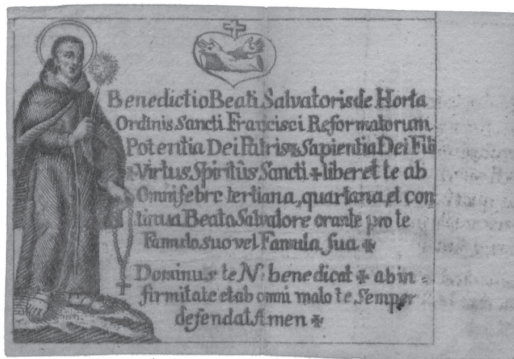
Az előírás szerint ezt a cédulára írt szöveget mielőtt nyakba akasztotta a tulajdonosa, meg kellett áldatni, hogy hatásos legyen.⁹⁰

Az Ágota-cédulákat a kora újkorban mindenekelőtt tűzkár elhárítására használták, miután apró cédulákra kézzel felírták vagy rányomták a „Mentem Sanctam Sponsantaneam Honorem Deo et Patriae Liberationem” (Szent és kész elmét, az Istennek tiszteletet és a hazának/ szülőföldnek szabadulást) szöveget,⁹¹

mely a legenda szerint a szent sírjára

angyalok által elhelyezett márványtábla felirata volt.⁹² Az Ágota-cédulákat a 12. századtól vihar ellen (Wettersegen) és gyermekszülés szerencsés elősegítésére használták, rövidített formában is.⁹³ Egykori feljegyzés szerint szülés elősegítésére: „hec verba scribe in pergameno vel in folio porri et pone super pectus eius: m.s.sp.h.d.et patrie lib. et fac per domum portari, ut intus non manea”. A szöveg rövidítése („M.S.S.H.D.E.P.L”) szerepel különféle célokat szolgáló, mozaik-képekből és -szövegekből összeállított 17–18. századi házi áldásokon is.⁹⁴

A Háromkirály-cédulák az Ágota-cédulákhoz hasonlóan közkedveltek voltak. Magyar feliratos változatuk azonban mindmáig nem került elő. Vízkeresztkor a cédulákon kívül aranyat, tömjént és mirhát áldott meg a katolikus egyház, elsősorban rontás

8. kép

90 „Si haec benedictio schedae inscribatur, antequam collo appendatur, scheda benedicitur, et conjuratur ut supra in benedictione 30. Capitis secundi.” Gelasius DI CILIA, *Locupletissimus...*, 367; „Benedictio B. Salvatoris ab Horta Franciscani contra febres”. SANNIG, *Rituale*, 212–213; SANNIG, *Collectio...*, 275–276. „Nota, si haec benedictio schedae inscribatur de super Scheda, antequam collo appendatur, benedicitur, et conjuratur sequenti modo.” Bernardus SANNIG, *Collectio, sive apparatus absolutionum, benedictionum, conjurationum [...]* (Venetia: Typ. Remondiniana, 1756), 178. Ehhez hasonlóan készült földrengés elleni cédula Solano Szent Ferenchez (felirata: „J. † N. † R. † J. Christus Sey † mit uns. Heil. Francisce Solane Bitte für uns Beschütze uns von dem Gewalt des Erdbeben Im Namen JESU Christe von Nazareth, Amen Heiliger Gott, Heiliger Starker Gott, Heiliger unsterblicher Gott erbarme dich unser.”).

91 *Cumulus selectorum Benedictionum [...]* collectus a P. P. MAXIMINO A S. LUDMILLA Carmel., Kézirat, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 72.

92 BÁRTH, *Benedikció...*, 102–108; S. LACKOVITS, „Egy breverl...”, 161–164; Tűzkár elleni cédula Szent Ágotához (felirata: „S. Agatha Virgo et M. Verleyhe uns O Gott! Ein Heiliges Anfrichtiges Hertz zu Dir! und bewahre uns von aller feuers-gefahr. bitt für uns O H. Agatha. Amen.”) Magyarországi használatból képpel közölve: KNAPP Éva, *Andocs* (Zebegény: Borda Antikvárium, 2020), 24. Vö. még Gelasius DI CILIA, *Locupletissimus...*, 52–53. A megáldott cédulákat általában az ajtók szemöldökfájára (felső küszöbre) erősítették és tűzvész esetén annak megfékezésére a tűzbe dobták: „Hae schedulae super liminaria affingatur, et tempore incendii alligatae lapidi bona fide in ignem projiciantur”. Gelasius DI CILIA, *Locupletissimus...*, 54.

93 FRANZ, *Die kirchlichen Benediktionen...*, 2:95, 100, 103, 199. A forráscsoport középkortól követhető változásának rétegeire Báর্থ nem tért ki. BÁRTH, *Benedikció...*

94 JACOBY, „Die Teufelspeitsche”, 96–97.

elhárítása érdekében.⁹⁵ A cédulák egy részére mindössze a „C † M † B” betűkombináció került, melynek feloldása – a három király nevén kívül – a „Christus mansionem benedicat” áldásformula. Egy magántulajdonban lévő breverl „heiliger dreij König Zedel”-én a következő, tulajdonosát és javait óvó-védő fohász-szöveg olvasható:

H.H. Dreifaltigkeit † seij ober mir. Je†su S Ma†ria Jo†seph vor mir. Ca†spar Mel†chier
Balt†hauser hunter mir diese bewahren mich mein haus und alles was ich hab. C†M†B†
bittet für mich durch Jesum Christum amen.⁹⁶

A jó halált remélők mellett az úton járók is bíztak e cédulák bajelhárító erejében. Ismert egy Ágota-cédulával kombinált változatuk is a következő felirattal: „H 3 Könige Caspar, Melchior, Balthasar bitt für uns jetzt und im Tod. Dieser an die Haipster berirte Zetel ist gut auf Reisen”.⁹⁷ Egy magyarországi használatú breverlben latin feliratú Ágota-cédulát állítottak párba német feliratú Háromkirályok-cédulával, melynek gonosz és betegség ellen is védő könyörgése a következő:

O! Ihr H. Drey Könige / Caspar, Melchior, Balthasar, / Bittet für uns jetzt und in der /
Stund unsers Tods. / Damit würc von allen Übel und / Unheil, bewahret werden.⁹⁸

Háromkirály-cédulákat epilepszia gyógyítására is használtak a 18. század első felében, amint azt Jonas Moman (1722–1796) megörökítette *De superstitionibus hodiernis* című disszertációjában, merítve a svéd katolikusok gyakorlatából. Feliratuk a következő: „Caspar fert myrrham, thus Melchior, Balthasar aurum / Haec tria qui secum portabit regum / solvitur a morbo Christi pietate caduco”.⁹⁹ Eltérő szöveggel használtak egy má-

95 Gelasius DI CILIA, *Locupletissimus...*, 46.

96 Borda Lajos magángyűjteménye. Ugyanezzel a szöveggel ismert egy másik, szintén breverlben megőrzött, alig olvasható példány a homokkomáromi búcsújárárhelyről. Közölve Tüskés Gábor és KNAPP Éva, „Egy dunántúli búcsújárárhely a XVIII. században”, *Ethnographia* 93, 2. sz. (1982): 269–291, 271–273.

97 Budapesti Piarista Múzeum, leltári szám: 2019.430.1.P. Hasonló feliratos Dreikönigszettel került elő a váci domonkos kriptából. A katolikus egyház által megszentelt cédulák adhattak ösztönzést az úgynevezett „Passaui varázs” („Passauer Kunst”)-ként ismert nevezetes visszaéléshez, amit harcba induló katonák számára készítettek a 17. század első felében. Ezt a harctéri halál ellen hatásosnak mondott álamulettet egy meggazdagodni vágyó, szélhámos passaui hóhér, Kaspar Neidhart készítette, aki tömegesen adta el ezeket a harmincéves háborúba vonuló csapatok katonáinak. Feliratát és történetét közli: Friedrich Christian Benedix AVÉ-LALLEMANT, *Das Deutsche Gaunerthum [...]*, Dritter Theil (Leipzig: Brockhaus, 1862), 153–155. A „Passauer Kunst”-ról készült novellát lásd: August BECHTOLD, *Teufelsspuck und Liebespuck* (Nürnberg: G. Winter, 1832), 109–155.

98 Budapesti Piarista Múzeum, leltári szám: 2020.129.1.P.

99 Jonas MOMAN, *De superstitionibus hodiernis [...]* (Upsalia: 1750), 60. Lásd még: FRANZ, *Die kirchlichen Benediktionen...*, 2:505. Moman e munkájában több betegség ellen használt szöveget közölt, így például a vérfolyás ellenszere az egyik verses mágikus szöveg: „sanguis mane in te, sicut fecit Christus in se; / sanguis mane in tua vena, sicut Christus in sua poena, / sanguis mane fixus, sicut Christus quando fuit crucifixus”; ugyanő egy másik vérzés elleni szöveget is közölt: „† in sanguine Adae orta et mors: † in sanguine Christi redempta est mors: † in eodem sanguine praecipio tibi, †

sik Háromkirályokat említő cédulát veszett kutya marása ellen, ennek részben varázsigé jellegű textusa a következő:

o rex gloriae Jesu Christe, veni cum pace in nomine Patris † max in nomine Filii † max in nomine Spiritus Sancti † prax Caspar, Melchior Balthasar † prax † max † Deus ymax †.¹⁰⁰

A szentekhez köthető segítő szövegeket tartalmazó, a katolikus egyház által megálldott különféle cédulák használata szinte teljesen lefedte az emberi életet és annak környezetét,¹⁰¹ mivel nemcsak az emberi szükséghelyzetekre készültek, hanem például termények megóvására és állatbetegségek ellen is. Utóbbira példa a „schedula sub nominibus SS. Pirmini et Wendelini, contra morbos animalium: praesertim contra adustiones vulgo Brand”. A cédulára a két állatpatrónushoz forduló ráolvasásszerű fohász, supplicatio (könyörgés) latin szövegét írták („Per intercessionem SS. Pirmini et Wendelini liberet et praeservet te (vos) Dominus a malo adustionis etc. in nomine Patris † etc.”). A leírás szerint a cédulát használat előtt megáldottak, szentelt vízzel meghintettek, majd megettettek az állattal.¹⁰²

A *Szent Anasztáz perzsa mártír levágott fejét ábrázoló és a hozzá tartozó szövege(ke)t tartalmazó cédulát* breverlben és önállóan egyaránt kedveltek. Anasztázt (II. Chozroész perzsa király idejében élt, és 628-ban szenvedett mártírhalált) szentként és gyógyítóként tisztelték, akinek a fejfájás, a megszállottság, a rögeszmék és az ijedelmek következtében létrejövő bajok gyógyítását, valamint a gonosz szellemek távoltartását tulajdonították. Hozzá intézett fohász jellegű szöveget nem találtam, ami nem lehet véletlen. Egy 1751-ben megjelent munka szerint ugyanis maguk az Anasztáz-ábrázolások hordozták a gyógyító, bajelhárító erőt:

sanguis, ut fluxum tuum cohibeas” (58–59). Jonas Momanról lásd: Bernd ROLING, *Odins Imperium [...]* (Leiden–Boston: Brill, 2020), 943–944.

100 MOMAN, *De superstitionibus...*, 60.

101 Példaként közlöm az 1726-ban XIII. Benedek pápa által szentté avatott Solano Szent Ferenchez földrengés távoltartásáért készített, magyarországi használatból ismert rézmetszetes cédula bajelhárító feliratát, végén utalással a Triságion bizánci liturgikus énekekre, melynek története szorosan kapcsolódik a Konstantinápoly környéki 5. századi földrengések megszűnéséhez: „J. † N. † R. † J. Christus Sey † mit uns. Heil. Francisce Solane Bitte für uns Beschütze uns von dem Gewalt des Erdbeben Im Namen JESU Christe von Nazareth, Amen Heiliger Gott, Heiliger Starker Gott, Heiliger unsterblicher Gott erbarme dich unser.” Vö. KNAPP Éva, „Ismeretlen nagyszombati és pozsonyi nyomtatványok a XVII–XVIII. századból” in KNAPP Éva, *Librum evolvo: Eszme- és könyvtörténeti tanulmányok a XVI–XX. századból*, 197–213 (Budapest: Reciti Kiadó, 2017), 208–209. Földrengés elleni védekezést szolgált az az ábrázolás is, amelyen egy caravaca kereszt szárain helyezték el a Triságion szövegét. A kereszt két oldalán álló Néri Szent Fülöp és Szent Emid közös felirata fohász a két szenthez a földrengés elhárításáért: „Durch die fürbitt des H. Bisch. u. M. Emijdy / u. H. Vat. Philippi Nery behüte uns O Heilig- / ste Dreyfaltigkeit vor dem erschrockl. Ubel der / Erdbebens.” SZILÁRDFY, *A magánáhitat...*, 1:195.

102 Gelasius DI CILIA, *Locupletissimus...*, 319–320.

Die Bildnussen darvon seynd von solcher Krafft, und Würckung, daß in dero Anschauung die böse Geister vertriben, und Kranckheiten darmit geheylet werden, wie solches dei[!] Acta deß anderen Nicoenischen Concilii bezeugen. Ex Metaphraste.¹⁰³

Az Anasztáz-képek és -érmek liturgikus megáldása „contra malos spiritus et morbos” megtalálható a bendecionalékban, melyek szövege szerint az ábrázolás birtokosa azonnali gyógyulást remélhet („pristinae sanitati restituuntur”) a szent közbenjárására.¹⁰⁴ A megszentelt nyomatokon a feliratok tájékoztató jellegűek,¹⁰⁵ így például egy, az augsburgi Martin Engelbrecht (1684–1756) által szignált lapon: „Effigies S. Anastasy Mart. Ord. Carm. cujus aspectu fugari Daemones, morbosque curam acta. duo Concilij testantur”,¹⁰⁶ vagy a Friedrich Nicolai által közölt, éles kritikával illetett rézmetszet: „Ven Caput S Anastasy MO. Car: / Durch anschauung dises haubts, / Kranckheit und g[e]spenter weichen, / nicht brauchss den gantzen Leib: / weils Haubt würckt wunder zeichen.”¹⁰⁷ Hasonló szövegek találhatók rövidített formában az Anasztáz-medálokon is.¹⁰⁸

Az Ágota- és Háromkirályok-cédulák kontaminálódásához hasonlóan gyakori volt Szent Anasztáz és Szent Anasztázia mártírok közös ábrázolása közös felirattal, például breverlbe szerkesztve: „S. Anastasius S. Anastasia M M Ter[r]or Daemonu[m] et Specterorum.”¹⁰⁹

Pestisűző kép–szöveg együttesek

Szűz Mária (Havi Boldogasszony, Szoptató Madonna, Segítő Boldogasszony) és a szentek (Rozália, Sebestyén, Rókus) pestistől védő ábrázolásairól, azok ikonográfiájáról Szilárdfy Zoltán értekezett,¹¹⁰ utalva azokra a szövegekre is, melyeket hatásosnak vél-

103 MAXIMILANUS A S. JOSEPH, *Geistliches Blumen-Büschlein [...]* (München: Fr. J. Thuille, 1751), 236.

104 Lásd: Gelasius di CILIA, *Locupletissimus...*, 102–105, idézett rész: 105.

105 Összehajtogatott breverl külsejére ragasztott képen: „S. Anastasii Martyr” Budapesti Piarista Múzeum, leltári szám: 2020.129.1.P. Önálló, magántulajdonban őrzött képen: „S. Anastasi Martyrer, bitt für uns”. További változatok, SZILÁRDFY, *A magánáhitat...*, 3:nr. 453, nr. 464.

106 Budapesti Piarista Múzeum, leltári szám: 2020.64.1.P. A felirat azért nevezi meg Anasztázt karmelita mártírként, mert keresztény vallásra térve a karmelita rend „öseként” tisztelt Illés próféta mintája nyomán élt. A „duo Concilij testantur” kitétel a második Nikaiai Zsinatra (787. szeptember 24–október 23) vonatkozik, ahol a képrombolás ellen a képtisztelet megerősítésére 22 kánont fogadtak el, s ezt Anasztáz ábrázolására is vonatkoztatták.

107 NICOLAI, *Beschreibung...*, 17, 46.

108 Például, előlapon: „Im[ago] S[anctus] Anastasi[i] Mon[achi] et Mart[iris]”; hátoldalán: „Imago S[ancti] Anastasi[i] Mon[achi] et Mart[iris] cuius aspec[tus] fugari daemon[es] morbosque repelli Acta 2 Concili[i] Nic[ea]e testantur Romae”. Róma ereklyéjének őrzési helyeként került a medálra.

109 Budapesti Piarista Múzeum, leltári szám: 2020.131.1.P. Szent Anasztázia 3. századi ókeresztény mártír, Nikeában szenvedett vértanúságot, betegápolói és gyógyszerkészítői tevékenységéről ismert.

110 SZILÁRDFY, „Kegyképtípusok...”, 207–236.

tek a pestis távoltartására. Ilyen mindenekelőtt a *Regina Coeli* antifóna,¹¹¹ melyet János fürstenfeldi ciszterci szerzetes pestis idején hathatós erejű imádságként jegyzett fel 1510-ben Szegeden.¹¹²

A legelterjedtebbnek tekinthető pestis elleni antifóna („O gloriosa Virginum, / sublimis inter sidera”) a Venantius Fortunatusnak tulajdonított *Quem terra, pontus sidera* kezdetű himnusz átalakított szövege, mely magyarul az 1514–1519 között készült *Cornides-kódex*ben is olvasható.¹¹³ Ez a verses könyörgés a *Stella caeli extirpavit* kezdetű latin cantio, melynek későbbi szövegváltozatait – szintén pestis elleni ének-ként – a *Canthus Catholici* (1651) latinul,¹¹⁴ Kájoni János *Cantionale catholicum* (1719) pedig latinul és magyarul közölte.¹¹⁵ Variánsa megtalálható például Baranyi Pál *Lelki paradicsom* című munkájában *Dög-halál ellen való hasznos és foganatos orvosság* megjegyzéssel.¹¹⁶

A *Stella caeli* szövegéhez idővel képet illesztettek, mégpedig a csillagba foglalt Szűz Mária képét, mely a pestis ellen védő amuletteken, így a breverlek többségén és más ábrázolásokon pestistől védő szentek társaságában található meg a 18. században. 1708-ban például a jezsuiták által a pestis távoltartásáért tartott budai körmeneten a csillagba foglalt szoptató Szűz Mária képét hordozták.¹¹⁷ Az 1715-ben pestis fogadalom teljesítése révén felszentelt kassai Rozália-kápolna csillagba foglalt szoptató Szűz Máriát ábrázoló oltárképén a *Stella caeli* antifóna első versszakát festették a csillag ágaira. Ezen a képen Szűz Mária mellett Szent Sebestyén és Rókus alakja volt látható. Az oltárképet a 18. század egy későbbi időpontjában újabbra cserélték, a csillagba foglalt Szűz Mária-kép mellé Sebestyén, Rókus és Rozália fa szobrait helyezték, a *Stella caeli* első két sora az oltárra illesztett feliraton olvasható.¹¹⁸

111 Regina caeli, laetare, alleluia: / Quia quem meruisti portare, alleluia, / Resurrexit, sicut dixit, alleluia, / Ora pro nobis Deum, alleluia.

112 BÁLINT Sándor, *Szeged reneszánsz kori műveltsége*, Humanizmus és reformáció 5 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 1975), 125.

113 „Ő dicsőséges szent asszony. Csillagok felett magasztaltott.” kezdettel. Lásd: *Cornides-kódex*, hozzáférés: 2021.05.26, <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/10540>.

114 SZÖLÖSY Benedek, *Cantus catholici* (Lőcse: 1651), 126.

115 „Az Egeknek szép Csillaga, mely az Úr Jézust szoptatta, / A dög-halált kígyomlálta, kit Ádám atyánk béhoza. / Azon Csillag Oltalmazzon, dög-halál nekünk ne ártson, / Az Úr Jesus-t kérje azon, jó egészségben megtartson.” KÁJONI János, *Cantionale catholicum* (Csík: 1676), 384; KÁJONI János, *Cantionale catholicum* (Csík: 1719), 311–312.

116 1. kiadás: h.n. [Gyulafehérvár]: 1700, Aaaaa,a; 2. kiadás: Nagyszombat: 1710, 4–5.

117 Vö. „imago pulchra B. M. Virg. infantem suum lactantis”. SCHOEN Arnold, *A budai Szent Anna-templom* (Budapest: Székesfőváros Közönsége, 1930), 14, 234.

118 Az 1715-ben felszentelt kassai oltárkép egy másolatát helyezték el az időközben lebontott székesfehérvári felsővárosi ferences templomban, valószínűleg a 18. század eleji pestis idején. Az adatot „Canonica Visitatio 1818, Székesfehérvár-Felsőváros” hivatkozza: SZILÁRDFY, „Kegyképtípusok...”, 219, 42. jegyzet.

A pestistől védő cédulákon többnyire az úgynevezett Caravaca-kereszt¹¹⁹ elhelyezett Zakariás-áldás¹²⁰ kezdőbetűi láthatók, melyek fölé,¹²¹ (9. kép) vagy a kettős kereszt szárainak egymást metsző középrészére¹²² (10. kép) rendszerint egy szoptató Mária ábrázolás került *Stella caeli*-részlettel. A kompozíció esetenként kiegészült három pestispatrónus, Sebestyén, Rókus és Rozália képével.¹²³ Breverlekben¹²⁴ gyakran maradtak fenn ilyen kis képek; önálló cédulaként azonban ritkák, mivel pestis vagy más betegség elleni védő hatást tulajdonítottak ezeknek, s lenyelték.¹²⁵

A pestis ellen hatásosnak vélt ábrázolásokon a Caravaca-kereszt a Zakariás-áldás betűivel esetenként kontaminálódott a kereszt köriratában elhelyezett *Triságion* latin szövegével („Sanctus Deus. Sanctus fortis Deus. Sanctus immortalis Deus”).

9. kép

119 A Caravaca-kereszt kettős kereszt, melynek a felső vízszintes szára rövidebb, mint az alsó, nevét a spanyol Caravaca de la Cruz városról kapta. A legenda szerint 1231-ben Don Gínes Pérez Chirinos de Cuenca keresztény pap Murcia mórok lakta királyságába utazott missziós céllal. Elfogták, Abu Zeyt (Zayd abu Zayd) mór király elé vitték, aki kikérdezte a keresztény hitről. A király elrendelte, hogy mutasson be egy szentmisét. A szükséges felszerelést Cuenca városából szerezték be, de elfeledkeztek az oltárkeresztről. Amikor ezt mise közben észrevette a pap, elhallgatott, majd a király kérdésére elmondta, hogy hiányzik az oltárról a kereszt. Ekkor két angyal jelent meg és egy keresztet helyeztek az oltárra, melyben Krisztus keresztjének egy darabkája volt belefoglalva. A mór király keresztény hitre tért, a várost pedig átnevezték Caravaca de la Cruzra.

120 A keresztén elhelyezett Zakariás-áldás kezdőbetűi és a közéjük illesztett kis kereszt pestistől védő eredetéről – többek között – Sannig tudósít. Eszerint amikor 1546-ban Tridentben pestisjárvány volt, a tridenti zsinat atyái elhatározták, hogy körmenetben hordozzák a keresztre írt jeruzsálemi Szent Zakariás püspök nevéhez kötődő áldás kezdőbetűit a pestis megfékezésének reményében. Erre a célra az áldásnak a spanyol Frayles monostorában őrzött, Zakariás püspöktől pergamenre írt eredetijét másolták át. SANNIG, *Collectio...*, 271–272 (Remedium contra pestem).

121 TüskÉS és KNAPP, „Egy dunántúli...”, 271–273.

122 18. századi breverl részlete. Borda Lajos magángyűjteményében.

123 További képi változatait lásd: SZILÁRDFY, *A magánáhitat...*, 1:nr. 196, 197, 198.

124 Lásd még például Budapesten, a Piarista Múzeum több breverljében, leltári szám 2020.131.1.P; 2020.128.1.P.

125 A gyógyulás reményében használt nyelécédulákon (Esszettel, Schluckzettel) különféle ábrázolások láthatók, általában felirat nélkül vagy a képet megnevező felirattal. Magyarországon kevés „evő”-cédula maradt fenn, ilyen például a Maria Steinbach-i kegyszobrot ábrázoló, magángyűjteményben fennmaradt metszet, mely 1723, a helyi búcsújárás kezdete után, valamikor a 18. században készült.

10. kép

Az így létrejött ábrázolást a *Triszágion* írásszalagba foglalt záró fohásza – „miserere nobis” – egészítette ki.¹²⁶

Mivel a fennmaradt pestiscédulák feliratai latin és német nyelvűek, kivételes jelentőségű az az Iványi Béla által a Batthyány-levéltárból közölt 17. századi, elsősorban pestis ellen hatásosnak tartott magyar nyelvű szövegeket tartalmazó, folio alakú egylevel nyomtatvány,¹²⁷ melyen a Caravaca-kereszt mellett Szent Sebestyén és Rókus áll.¹²⁸ A két szent mellett felülről lefelé a „†Szent Rochus † Könyörögy érettünk†” és a „†Szent Sebestény † Könyörögy érettünk†” felirat olvasható.¹²⁹ A szentek képe alá a következő imádságok kerültek:

Sz. Rochus Confessorhoz. Ó Szentséges nemes vérből Született Rochus, a ki szüleidnek halála után á te jovaidot szegények köziben osztogattad, és szarándok mógyára Romában mentél, és ott személyyed szerént az dögleletes betegségben-lévő személyeknek hiven szolgáltál, és az üdvösséges JESUS Névnek segítségre hívásával az SZ. kereszt jele által

¹²⁶ SZILÁRDFY, *A magánáhitat...*, 1:nr.194.

¹²⁷ Erre utal a Rókuhoz szóló imádságban például a „az pestisj dögleletességtől meg-szabadítottal, és magad az Angyal által azon iszonyú betegségtől meghgyógyétottattál” részlet és Sebestyén imádságban a „az szörnyűséges pestisi betegséget irgalmássan az Emberektől el-fordítod” kitétel.

¹²⁸ IVÁNYI Béla, „Adatok a népi gyógyászat történetéhez”, *Ethnographia* 60 (1949): 284–285.

¹²⁹ Szövegközlés Iványi Béla nyomán.

sok Nemzetségeket, az pestisj dögleletességtől meg-szabadítottal, és magad az Angyal által azon iszonyú betegségtől meghgyógyétottattál: Kérünk téged, nyerd meg nekünk Istentől ő Sz. Fölségétől, hog' ő-minket ettől az iszonyú rettenetességtől, és minden testi és lelky gonosztul irgalmássan meg-őrizzen, és az hertelen, véletlen, és örökkénvaló haláltól kegyeimessen meg-mencsen. Amen. NB. A ki ezen Imádságot magával hordozza és minden nap el-mondgya, az hertelen haláltul meg-mentetik.¹³⁰

Szent Sebesténjről-való Imádságh. Örök Mindenható Isten, á ki csudálatos, és hatalmas vagy minden Szenteidben, legfőképpen pedighá te Hiv szolgálban és Szent Mátyrodban Sebesténjben, az szörnyűséges pestisi betegséget irgalmássan az Emberektől el-fordétod: Kérjük á te Isteni Feölségedet, hogy az mi szivünknek buzgóságát ő hozzáia meghujétsad, és az ő erős könyörgését, a mi testünk és életünk meg-tartására foganatossá tegyed, és hogy te is minket, mind azokkal, kikért könyörgennyi szándékozunk, olyan szörnyűséges betegségektől, és minden lelki és testi gonosztul meg-szabadich, az igaz Hitben pedigh, és minden jóban meg-erősétennyi méltótassál: ezt kérjük tüled az mi Urunk JESUS Kristus te Szent Fiad által, ki az örökké-valóságban az Szent Lélekkel veled egyetemben egyenlő Isten, él, és uralkodik öröktől foghva örökih. Amen.

A Caravaca-kereszt tetején az INRI felirat, illetve a Zakariás-áldás némileg pontatlan betűi láthatók, lefelé a kereszt hosszában a „†Z†Z†S†B F R S”, a kettős kereszt felső szárában „D I A I H S†BI”, alsó szárában az „AB†ZMRA†HGF betűk.¹³¹ A Zakariás-áldás zoltárversekből és bibliai részletek parafrázisaiból kompilált latin szöveg, minden betűnek egy-egy mondat felel meg.¹³²

Házi áldások

A 17–18. században a házi áldásként szolgáló különféle egyoldalas nyomatok általában álló negyedréte formátumban készültek. Kép- és szöveganyagukat sajátos mozaikként szerkesztették össze, hogy minél sokrétebb védelmet nyújtsanak. A képi nyelvet és a

130 A záradékhoz vö. ERDÉLYI Zsuzsanna, „Az archaikus népi imádságzáradékok történeti kérdései”, in *Boldogasszony ága: Tanulmányok a népi vallásosság köréből*, szerk. ERDÉLYI Zsuzsanna, 51–142 (Budapest: Szent István Társulat, 1991).

131 Szent Zakariás jeruzsálemi pátriárka vagy Zakariás pápa (741–742) által megszövegezett ördögűző formula, pestis ellen cédulára írták a 17–18. században. Az áldás rövidítése hét keresztből és tizennyolc kezdőbetűből áll.

132 Mivel a megáldott pestis-cédulákhoz aligha van közük, ezért nem térek ki a pestis imádságoskönyvekre és azok tartalmára. Egykorúan magyarországi nyomdahelyeken is több ilyen latin – például *Amuletum seu [...] preces contra pestem [...]* (Tyrnavia: Acad., 1739); *Amuletum seu sacrae et antiquae preces contra pestem* (Posonium: M. M. Royerin, 1767 körül) – és magyar nyelvű kötet – például *Lelki méreg ellen való orvosság [...]* ([Kassa]: 1739) – készült.

szövegutalásokat együtt kellett értelmezni; a szövegek jelentős része kizárólag kezdőbetűik révén jelent meg. Elolvasásukhoz külön ismeretekre volt szükség.¹³³

Házi áldásként szolgálhatott az a magyar nyelvű felirattal ellátott, nyomdai cifrákból szerkesztett, képi mellékletek nélkül megjelent Caravaca-kereszt a Zakariás-áldás rövidítésével, melyet a Magyar Nemzeti Múzeum Semmelweis Orvostörténeti Múzeuma őriz, s valószínűleg a 18. század második feléből származik.¹³⁴ Ennél összetettebb kompozíciót tükröz az a pestis ellen védő, 18. századi sokszorosított grafikai házi áldás, melynek elkészítését minden valószínűség szerint a landshuti orsolyiták lehajtott fejű Mária-kegyképeének Európa-szerte szétsugárzó kultusza ösztönözte. Ezen egy Caravaca-keresztbe szerkesztett Zakariás-áldás látható a landshuti Mária, a Szentháromság és különféle szentek ábrázolásaival, valamint a „Contra maleficia et Pe[stem], contra ignem et [tem]pest[at]em” felirattal.¹³⁵ Egy másik, az előbbinél későbbi, „Das Glückselige Haus Creutz” feliratú színezett lapon a Caravaca-kereszt fölött Krisztus öt sebe, középpontban a landshuti kegykép másolata, a kereszten kívül nyolc medálban szentek (Sebestyén, Rókus, Loyolai Ignác, Xavéri Ferenc, Assissi Ferenc, Páduai Antal, Háromkirályok, Ágota) képei.¹³⁶

A landshuti kultusz egyik legjelentősebb filiációja, a bécsi karmelitáknál őrzött Lehajtott fejű Mária kegykép és a Prágai Gyermek Jézus kegyszobor ábrázolásai körül elhelyezett szövegek és rövidítések szolgáltak alapul a „Diß Bild mache an dein Haus Port. Treib von uns das Unheil fort” feliratú, betegséget és bajt távol tartani ígérő házi áldásnak. A feliratokat¹³⁷ az evangéliumokból, búcsús és Háromkirály-járás énekek soraiból,

133 Ezek egy része kívül esett az ilyen szövegekre vonatkozó egyházi tolerancia körén. Így például a tiltott könyvek listáján az újonnan betiltottak között szerepel: Stephanus COLETI, *Energumenos Dignoscendi Et Liberandi Tum Maleficia Quaelibet Dissolvendi Nec Non Benedictiones utiliter conficiendi super Aegros Compendiaria, & facillima ratio* (Verona: 1746) című munkája. *Index Librorum Prohibitorum [...] Benedicti XIV. Pontificis Maximi [...] (Roma: Ex Typ. Apostolicae, 1758)*, Indicis novissimi librorum prohibitorum appendix, 2. Itt említem meg, hogy a jozefinizmus idején igyekeztek szűkíteni a benedikciók körét. Klaus GOTTSCHALL, *Dokumente zum Wandel im religiösen Leben Wiens während des Josephinismus* (Wien: Institut für Volkskunde der Universität Wien, 1979), 85.

134 Felirata: „Exemplar Genuinum Crucis Jerosolymitanae, contra Pestem Constantinopoli, et Tridenti gestatae, et postibus Domorum praefixae. Szent Zakariás Jérsalemi Püspöktől régi írások-között fel-talált Szent Keresztnek valóságos jele, mellyet Constantzinápolyban, és Tridentom Vá[r]jossában mirígy-ellen a' Hívek magokkal hordoztak, és ajtókra szegeztek.” Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, lelt. sz. 85.323.1. Hasonlóan nyomdai cifrákból szerkesztett Caravaca-kereszt a Zakariás-áldás betűivel látható *Amuletum seu sacrae et antiquae preces contra pestem* (Posonium: M. M. Royerin, 1767 körül) című imádságoskönyv címlapján.

135 A szentek párban állnak a kereszt két oldalán: Assissi Ferenc – Páduai Antal; Rókus – Sebestyén; Nepomuki János – Flórián; Loyolai Ignác – Xavéri Ferenc; és alul középen Anasztázius feje. Hozzáférés: 2021.03.17, <https://www.ebay.de/itm/altres-BREVERL-PESTSEGEN-HAUSSEGEN-Caravacakreuz-Klosterarbeit-18-Jh-/353050116986>.

136 Via Libri, hozzáférés: 2021.03.17, <https://www.vialibri.net/years/books/97998020/1820-landshut-gnadenbild-haussegen-das-glueckselige-haus>.

137 „Und das Wort ist Fleisch worden und hat in uns gewohnet”. Joh/Jn 1,14; „Jesus Maria Joseph beschütz uns in der Noth.” „Und b[e]hüt vor gochen Todt.” Vö. párhuzamként: Hans HOCHENEGG, „Barocke Wallfahrtslieder aus Tirol”, *Veröffentlichungen des Tiroler Landesmuseums Ferdinandeum* 52 (1972): 181–203,

11. kép

más házi áldások visszatérő gondolataiból, ószövetségi utalásokból szerkesztették. Ezen a lapon további kiegészítő képi és szöveges elemek találhatók: Jézus és Mária Szíve, a Háromkirályok csillaga, a tau-kereszt változatai és a Háromkirályok nevének rövidítése (C † M † B).¹³⁸

A házi áldás egy további típusa a *Lorettói litánia* epitetonjainak képi ábrázolása, szöveg nélkül.¹³⁹ E típusnál gyakrabban maradtak fenn „Das Glückselige Haus Creutz” feliratú, elsősorban „Contra Maleficia, Contra Ignem Pestem et Tempestates” védelmet ígérő, Caravacakeresztre írt szövegutalásokból (elsősorban Assissi Szent Ferenc-, Zakariás-, Pádúai Szent Antal- és Szent Ágota-áldásokból), szentábrázolásokból és fohászokból („Kräftiges Gebeth und Segen”) szerkesztett házi áldások.¹⁴⁰

Magyarországi használatból elsősorban osztrák és délnémet területekről átszármazott példányok maradtak fenn, önálló lapként és breverlekbe hajtogatva. Az utóbbiakból két azonos szerkezetű példányt tudtam megvizsgálni. A korábbi példány felirata: „Contra Maleficia et Pestem. Contra Ignem et Tempestates / Daß Glickhselige Hauß Creutz”,¹⁴¹ a későbbi példány sérült, felirata („Contra Maleficia et Pestem. Contra Ignem et Tempestates”) hiányos.¹⁴² A korábbi, jobb állapotban maradt példány alapján érdemes részleteiben áttekinteni, milyen szövegekkel vélték biztosítani a ház védelmét, az ott lakók egészségét.¹⁴³ (11. kép)

185 („In Angst und Noth, auch in dem Todt, Jesus Maria Josef [...]”), 190 („behüt uns all vor Schaden”); „Selig ist der Leib der dich getragen hat / und die Brust die du gesogen hast”. Luc. 11,27; „O Mutter Gottes Jungfrau rein / Dieß Haus laß dir befohlen seyn / Vor gähen Tod und Seelen G[e]fahr / Vor zaubereyen uns bewahr.” Lásd további házi áldásokban is; „Beschütz uns durch dem Hilf und Gunst / Vor Pest Krieg Hunger FeuersBrunst / Auf daß deins Jesu und dein Ehr, / In diesem Haus sich stets vermehre.” Lásd a „három Dávidi roszsz” elhárításáért, vö. 1Krn 21,7–15; „Drey Heiligen Drey König Stern / Führe uns all zu Gott dem Herrn”, lásd Háromkirályjárás – Sternsinger – énekek variánsa.

138 A házi áldást közölte, SZILÁRDFY, *A magánáhitat...*, 3:nr. 453, nr. 448.

139 Lásd például: uo., nr. 453, nr. 449; *Rete Civica dell’Alto Adige*, hozzáférés: 2021.03.17, http://www.provincia.bz.it/katalog-kulturgueter/it/ricerca-dettaglio.asp?kks_prirref=10000006#accept-cookies.

140 *Aberglauben – Aberwissen Welt ohne Zufall*, hozzáférés: 2021.03.17, https://www.museum-joanneum.at/fileadmin/user_upload/Presse/Aktuelle_Projekte/Texttheft_Aberglauben.pdf.

141 Borda Lajos magángyűjteménye.

142 Budapest, Piarista Múzeum, leltári szám 2020.130.1.P

143 Lásd a 141. jegyzetet.

A Caravaca-kereszt fölött dicsfényben Jézus nevének rövidítése („IHS” – szent név), melynek két oldalán két részre osztva folyamatosan olvasható a pestistől védő következő szöveg: „In virtute huius signi Tau quo signati fuerunt viri[j] filij Israel in morbe Epidemia libera nos Deus noster Amen. Iesu fili Dei miserere mei Amen.” A szöveg alatt két antalkereszt-variáns (tau, védőjel) „erősíti” meg ezt a textust, emlékeztetbe idézve több bibliai helyet (Ezech/Ez 9, 4; Job/Jób 31, 35–36; Num/Szám 21, 6–9; Ex/Kiv 12, 22–24; Joh/Jn 3, 14–15).¹⁴⁴

A Caravaca-keresztben elhelyezett dupla betűsorok nem csupán a Zakariás-áldás szövegét rövidítik; helyes olvasatukat és a rövidítések feloldását Adolf Jacoby adta meg egy hasonló, Elzászban fennmaradt példány alapján úgy, hogy a számára rendelkezésre álló példány eltévesztett betűit javította.¹⁴⁵ Az olvasat fentről lefelé, balról jobbra halad, feloldásuk több, egymástól független latin szöveget eredményezett a következő módon:

BTDE/CTEOFST/EMTCVSA/TEDTP †

feloldása: B[enedicat] T[ibi] D[ominus] E[t] C[ustodiat] T[e] E[t] O[stendat] F[aciem]
S[uam] T[ibi] E[t] M[isereatur] T[ui], C[onvertat] V[ultum] S[uum] A[d] T[e] E[t] D[et]
T[ibi] P[acem] †.

Ez a szöveg a Bibliából származó ároni áldás (Num/Szám 6, 24–26), mely a *Fioretti* egyik története révén Szent Ferenc áldásaként (*Áldás Leó testvére*)¹⁴⁶ is ismert.

A „Z¹⁴⁷†/DIA†BIZ†¹⁴⁸S/AB†Z†HGF†B¹⁴⁹†¹⁵⁰RSA” betűsor a közismert Zakariás-áldás szövegét rövidíti.

E†DF/PAVLDT/IRDA

feloldása: E[cce] † [crucem] D[omini] F[ugite] P[artes] A[dversae] V[icit] L[eo] D[e]
T[ribu] J[uda] R[adix] D[avid] A[lleluja].

Ez a szöveg – amint erről korábban már szó esett – Páduai Szent Antal áldásaként (*Szent Antal brévéje*) ismert.

MS†S†/HD†E/PLIALPNAPA†

feloldása: M[entem] S[anciam] † S[pontaneam] † H[onorem] D[eo] † E[t] P[atriae]
L[iberationem] I[gnis] A L[aesura] P[rotege] N[os] A[gatha] P[ia] A[men]†.

144 A tau jelet önmagában is gyógyító erejűnek tartották például epilepszia esetén, szembetegsége pedig a „Thau Michael Sar[athiel] Abraxas” szöveggel. JACOBY, „Die Teufelspeitsche”, 86–91.

145 Uo., 91–94.

146 „Assisi Szent Ferenc virágoskertje, Fioretti”, in *Ferences világi rend*, hozzáférés: 2021.03.20, <http://www.fvr.hu/index.php/konyvtar/ferences-kiadvanyok/ferences-forrasok-konyvsorozat>. É. Megyeri András fordítása és az ő 40. jegyzete.

147 A hivatkozott példányon e betű helyére tévesen ’M’ került.

148 A hivatkozott példányról hiányzik.

149 A hivatkozott példányon ’P’.

150 A hivatkozott példányon a kereszt helyett ’E’.

A betűsor Szent Ágota áldásának rövidítése, amiről már szintén esett szó.

A két vízszintes keresztszár közötti TD/BV betűk a T[au] D[omini] B[enedicat] V[os] záró formulát rövidítik. A szövegek e megsokszorozása révén a Zakariás-áldáson kívül további négy, bajelhárító erővel felruházott áldásszöveget lehetett elhelyezni a Caravaca-keresztben a kívánt hatás fokozása érdekében.

A magyarországi használatból fennmaradt példányon a Caravaca-kereszt függőleges szárát metsző két vízszintes szár középpontjában a Jacoby által ismertetett példánytól eltérő ábrázolások láthatók. A felső, kisebb medálban egy Krisztus a keresztben ábrázolás körül az „INRI Verbum caro factum est et habitavit in nobis” felirat olvasható, mely egyaránt idézi a golgotai kereszt feliratát – melyet, mint arról korábban szó esett már, betegség ellen is használtak – és a János evangélium bajelhárításra is használt kezdetét (Joh/Jn 1, 14). Az alsó, nagyobb medálban egy szívből kinövő Caravaca-kereszt előterében a „kettős” szentháromság képe: függőlegesen a mennyei – Atya–Szentlélek–Fiú –, vízszintesen a földi szentháromság – Szűz Mária–Jézus–Szent József – ábrázolása, melyet a „Jesus Maria Ioseph Trina Trinitas” szöveg vesz körbe. Utóbbi felidézi a gregorián antifonát: „Gratias tibi Deus, / gratias tibi, vera una Trinitas, / una et trina Veritas, / trina et una Unitas”.¹⁵¹ Mindez a keresztben kívüli két tau-ábrázolás között elhelyezett Szent Joachim- és Szent Anna-képpel együtt minden földi család mintáját, a kibővített „szent családot” jelképezi.

A két keresztszár között János evangélista („S. Ioannes”) és Szent Benedek („S. Benedictus”) képe látható egy-egy medálban, akik a házi áldáson idézett szövegek egy részének szerzői. Nursiai Szent Benedekhez a második keresztszár alatti „Benedek-filér”, a katolikus egyház által érme formájában is megszentelt gonoszűző tárgy képe tartozik, rajta egy Szent Benedektől származtatott imádság¹⁵² kezdbetűivel. A további öt medálon pestis (Sebestyén, Rókus), tűzkár (Flórián), rontás és az ördög (Anasztáz, Lolyolai Ignác) ellen védő szentek képe és megnevezése látható.

Szembeötlő, hogy a felsorolt képi elemek többsége változatlan szöveggel önálló formában is ismert. Ez arra utal, hogy a valószínűleg egyházi ellenőrzéssel készült összeállítás egyházilag jóváhagyott szövegekből áll.

151 René-Jean HESBERT, *Corpus antiphonarium Officii*, nr. 2977; *The Gregorian Repertory*, hozzáférés: 2021.03.20, <https://gregorien.info/chant/id/3615/0/en>.

152 CSPB/CSSML/NDSMD – VRSNSMV/SMQLIVB = „Crux Sancti Patris Benedicti / Crux Sacra Sit Mihi Lux / Non Draco Sit Mihi Dux / Vade Retro Satana! / Nunquam Suade Mihi Vana / Sunt Mala Quae Libas / Ipse Venena Bibas” – azaz: Szent Benedek Atya Keresztje / A Szent Kereszt Legyen az Én Világosságom / Ne a sárkány legyen az én vezérem / Távozz Tőlem, Sátán! / soha ne kísérts hiábavaló dolgokkal / rossz, amivel kínálsz / Te Magad Idd Meg a Mérged.

Csak kivételes esetben ismerjük a gyógyító és bajelhárító nyomtatványok szerzőjét. Ilyen például az a schedula, melyet Pietro Casani (Petrus a Nativitate BMV, 1570–1647) piarista állított össze és használt gyógyításra. Halála után megtalálták nála ezt a „contra daemones et morbos” alkalmazott kompozíciót, s mint kipróbált „sacra verba” chartát a rendi előjáróság 1648-ban engedélyezte sokszorosítását az eredetivel megegyező formában. Ennek a kép-pé szerkesztett szövegegyüttesnek két, Casani két eltérő portréjával díszített 18. századi rézmetszetes ábrázolása ismert.¹⁵³ (12. kép)

A téglalap alakú kompozíció középpontjában Jézus dicsfényben ábrázolt nevének görög rövidítéséből származó, medálban elhelyezett monogramja áll, kibővítve a „Nazareni” abbreviációjával („IHS NRI” – Jesus Nazareni). A Szent Névtől minden égtáj felé azonos jel indul ki, mely a medálon kívüli a „PX” (pax)-ra mutat, többek között felidézve az „In nomine Iesu Christi Nazareni: Surge, et ambula in pace” antifonát,¹⁵⁴ ugyanakkor krisztogramként (XP) olvasva – a VERBUM kifejezéshez hasonlóan – része lett egy összeolvasható röpmának is. A schedula négy sarkában utalás az angyalokra, balról jobbra „S. Michaël”, „S. Gabriel”, „S. Raphael” és az őrangyal, a „S Angelus Custos”. A fentről lefelé önállóan elhelyezett további nevek: Jahve nevének héber betűi „TRINITAS” körirattal; az Istenszülő (Maria Theotokos) görög betűs monogramja szokott módon két részre bontva; továbbá „S Joannes B[aptista]”, „S Joannes” [Evangelista], „S. Petrus”; „S. Paulus”; „S Joachim”, „S Anna”, „S. Joseph”. Csupa

12. kép

153 Budapest, Piarista Múzeum lelt. sz. 2015.209.1.P; 2015.208.2.P – az utóbbi szignálása Rajhrad (Groß Raigern) bencés kolostorára utal, melynek közelében, Mikulov (Nikolsburg) piarista kolostorában Casani három évig (1638–1640) teológia tanár volt. Kifogástalan példánya ismert magángyűjteményekből is, ezek egyikét közlöm.

154 René-Jean HESBERT, *Corpus antiphonarium Officii*, nr. 3260; *The Gregorian Repertory*, hozzáférés: 2021.03.20, <https://gregorien.info/chant/id/3615/0/en>.

vastag nagybetű emeli ki a négyszer ismétlődő „VERBUM”-ot (ige) szót, utalva a kinyilatkoztatásra; e szavak beilleszkednek egy evangéliumi idézetbe is.

E szerkezetet meghatározó elemek közé fentről lefelé, balról jobbra haladva önmagukban is hatékony dicsőítő szöveget, szövegrészeket helyeztek el, melyek a következők:

1) „Tibi laus tibi gloria tibi gratiarum actio in saecula sempiterna a beata”, melyhez hozzáolvasandó a következő sorból a „Trinitas”, mely így kiadja a *De Trinitate* ünnepi cantust.

2) „S[anctus]. Deus. S[anctus]. Fortis. S[anctus]. Immortalis Miserere nobis”, azaz a *Trisagion* Szentháromságot dicsőítő himnusz, a keleti liturgia állandó része, melynek története – mint arról már esett szó – bajelhárításhoz kötődik.

3) „In principio erat VERBUM Et Deus erat VERBUM”, mely több sorral később folytatódik „Et VERBUM erat apud Deum Et VERBUM caro factum est” a *János evangélium* prologusának (Joh/Jn 1, 1–18), más néven a *Logosz-himnusz*nak, egy önmagában is erővel felruházott evangéliumi résznek a kihagyásos idézése (Joh/Jn 1, 1; 14).

4) A következő sor a „vinXPcit” kombinációval kezdődik, és a medál körül folytatódik („Regnat XP XP Imperat XP Ab omni malo te defendat”). Krisztogramként feloldott rövidítéssel ez a „Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat. Cristus ab omni malo te¹⁵⁵ defendat”, a győzedelmes egyház háromtagú (trikolon) röpmája, egyben a középkorban is használt áldásszöveg bajelhárító funkcióval.¹⁵⁶

5) A medálhoz viszonyítva a második sor az „Ecce Crucem Domini / Fugite partes adversae”-vel kezdődik, majd hozzá képest alulról a második sorban folytatódik: „Vicit leo de tribu Iuda / Radix David Alleluja”, azaz a már bemutatott *Páduai Szent Antal áldása* („brévéje”).

6. A „Crucem Sanctam subyt / Qui infernum confregit” felülről harmadik sort alulról a harmadik sor folytatja: „Accinctus est potentia / Surrexit die tertia Alleluja”, ami egy húsvéti gregorián antifóna.¹⁵⁷

7) Hasonló elhelyezésben olvasható a „Per signum Crucis / de inimicis nostris / libera nos / Deus noster”, a kereszt győzedelmét hirdető egyházi ének.¹⁵⁸

8) Az utolsó textus – „Maria quae Serpentis caput calcaneo contriui / Da mihi Virtute[m] contra hostes tuos” – egy olyan könyörgés, melynek első sora egyrészt a bibliára (Gen/Ter 3, 15), másrészt a Maria immaculata ünnep énekére utal („Felix es sacra Virgo Maria et omni laude dignissima quae serpentis caput virgineo pede contrivisti”). A második sor az *Ave Regina Caelorum* antifónához tartozó repensorium („Da mihi virtutem contra hostes tuos”).

155 A „te” a „plebem suam” szöveget helyettesíti.

156 Három, azonos témára vonatkozó szövegrész egybeillesztésével jött létre, retorikai célja a fokozás (gradatio). A Pray kódexben a következő formában olvasható magyarul: „Cri tus orzagol † Cri tus paranchol † Cri tus goz”.

157 René-Jean HESBERT, *Corpus antiphonarium Officii*, nr. 1951; *The Gregorian Repertory*, hozzáférés: 2021.03.20, <https://gregorien.info/chant/id/3615/0/en>.

158 René-Jean HESBERT, *Corpus antiphonarium Officii*, nr. 4264; *The Gregorian Repertory*, hozzáférés: 2021.03.20, <https://gregorien.info/chant/id/3615/0/en>. Vö. még Fil. 3, 18.

Casani gyógyító cédulájának története, rajta az összeszerkesztett, egyházilag „hiteles”-nek tekintett szövegekkel, máig folytatódik. A schedula gyógyító erejéről a szegedi 1738. évi pestist követően jegyzőkönyvet vettek fel,¹⁵⁹ s 1995-ben Casani boldoggá avatási perében ezt fogadták el a hiteles csoda dokumentumaként. A gyógyító erejű cédulák szerkesztése a 18. században viszonylag széles körben, nagyrészt egyházi felügyelet mellett zajlott. A század második felében a gyakorlat nem kerülhette el a felvilágosult kritika bírálatát.¹⁶⁰

Összegzés

A gyógyítás és a bajelhárítás itt bemutatott szövegeit és annak változatait a kora újkori Európa katolikus területein mindenütt, így Magyarországon is ismerték és használták. Előállításuk „többlépcsős folyamatként” írható le: egyházi személyek szerkesztették, jobbra névtelenül. Olyan, a katolikus egyház elvárásaihoz igazított, ellenőrzött szövegegyüttesek jöttek létre, melyek gyakran szentek legendáinak motívumaihoz vagy búcsújáróhelyeknek a korban csodatévőnek tartott kegytárgyaihoz kapcsolódtak.¹⁶¹ Egyházilag jóváhagyott, megáldott formájukban többnyire amulettként használták őket. A külön szertartás keretében¹⁶² megáldott, hivatalosan jóváhagyott, gyógyító erejűnek tartott nyomtatványok legalább kétféleképpen kerültek a használókhoz. 1) A megáldás után az egyházi év megfelelő napján kiosztották a jelenlévőknek. 2) A nagyobb tömegeket megmozgató egyházi központokban, elsősorban a kegyhelyeken megvásárolhatók, hazavihetők¹⁶³ voltak (például az exkluzív kivitelű, külön tokban árult rézmetszetes feliratos selyem frászsapkák az itáliai Lorettóban; Maria Taferl-breverlek¹⁶⁴). A baj- és betegségelhárító szövegekkel ellátott nyomtatványokat és tárgyakat egyházi környezetből származó szóbeli „tudósításokkal” egészítették ki.¹⁶⁵

159 Lédai Jeromos piarista 1738. november 23-án Szegeden a pestisben haldokló tizenhét éves Sárkány Istvánné Szöcs Ilonát nem tudta meggyóntatni, ezért egy nála levő Casani-cédulát helyezett a szájára. A haldokló jobban lett, erre a piarista a cédulát áttette a mellére. Másnapra a fiatalasszony meggyógyult, saját lábán misére ment. E jegyzőkönyv alapján 1993-ban orvosok (!) vizsgálták meg a fenti történetet, s Casani boldoggá avatása során hiteles csodának elfogadva azt, II. János Pál pápa 1995. október 1-jén boldoggá avatta Pietro Casanit.

160 Így például egy német ferences szerzetes által szerkesztett úgynevezett Conception-Zettel történetét szövegével és használati módjával együtt a felvilágosult kritika őrizte meg. NICOLAI, *Beschreibung...*, 57–59.

161 A breverlek képeinek egyik, szinte állandó eleme egy-egy búcsújáróhely kegytárgy-ábrázolása.

162 Lásd a már hivatkozott benedictionale-kiadásokat.

163 A búcsújáróhelyeken forgalomba hozott megáldott, kegytárgyhoz érintett stb. gyógyító erejű ajándékok az adott kegyhely sajátosságait (kegytárgy képe, a hely gondozóira utaló részletek) hordozták.

164 Maria Taferl breverl közlését lásd: TÜSKÉS és KNAPP, „Egy dunántúli...”, 271–273. Egy ehhez hasonló, ugyancsak 18. századi Maria Taferl breverlt őriz a Muzej krščanstva na Slovenskem, Stična, inv. nr. 510:STI; 0007836.

165 Ezek közé tartozott a megjegyzés, hogy nem követ el bűnt az a személy, aki nem hisz ezek erejében.

A szövegek forrásai – amint azt bemutattam – rendkívül változatosak: egyaránt felhasználták a katolikus egyház liturgiáját, a mise-, zsoltosma-, exorcizmus- és benedictio-szövegek részleteit, motívumait, bibliai verseket, epithetonokat, metaforákat. Műfaji szempontból az egyházi irodalom úgynevezett „kisműfajaihoz” tartoznak: különféle típusú imádságok, fohász, áldás, könyörgés éppúgy lehet a gyógyító és bajelhárító cédulákon, mint vers, ének vagy vegyes eredetű és műfajú szövegekből célzatosan kompilált mozaik.

Összegezve elmondható, hogy a gyógyítás és bajelhárítás Magyarországon használt szövegeit vizsgálva eddig még nem került elő arra vonatkozó adat, hogy ilyen cédulák készültek magyarországi nyomdahelyeken is. A sokszorosított charták jobbára német nyelvterületről származnak, használatuk azonban nálunk is széles körben elterjedt. Ezzel áll összefüggésben az a jelenség, hogy a szövegek többsége latin és német nyelvű. Másik jellegzetességük, hogy viszonylag ritkán kapcsolódnak hozzájuk varázsigékre emlékeztető kiegészítő részek.

A gyógyítás és bajelhárítás egyes közismert céduláiból idővel kontaminált változatok jöttek létre a bennük felfedezni vélt erő és hatás megsokszorozása érdekében. A 17. század közepéről új, „szerzői” névvel ellátott kompozíció (Pietro Casani) is ismert. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető az a jelenség, hogy a házi áldásokon minél több közismert amulett-szöveget helyettesítettek kezdőbetűikkel.

A vizsgálat végén érdemes feltenni a kérdést, voltak-e a gyógyítással kapcsolatos egykorú nyomtatványtípusok között más, a bemutatott szövegekkel rokonítható, elsősorban a betegek hitére alapozott nyomtatványok? Ilyennek tűnnek fel például azok az impresszum nélküli, nehezen datálható egyleveles gyógyszerreklámok, melyek bizonyos anyagok vagy készítmények „csodás” hatását és erejét írták le. Ezek bemutatása azonban meghaladja e tanulmány kereteit.¹⁶⁶

166 A rozmaringolaj összetett gyógyhatását hangsúlyozza például az a Magyarországra került, magántulajdonban őrzött velencei nyomtatvány, mely az adott gyógyszerár története, hozzáférés 2021. 04. 06., <http://www.farmaciatestadoro.it/storia/> alapján 1603 után, de Velence Napóleon általi elfoglalása (1791) előtt készült: *Wunderbare Tugend Der Quint-Essenz, Balsam oder Oels von Rosmarin beschriben von dem [...] Joanne Baptista Zabata, [!] Romanischen Medico [...] Zu finden zu Venedig in der Apoteck bey dem Goldenen Kopf an der Brücke von Rialto*. A címben tekintélyként hivatkozott Giovanni Battista Zapata 1520 körül született római medicus, több orvosi nyomtatvány szerzője, melyekben a rozmaringolaj hatásáról is írt. (Vö. Giovanni Battista ZAPATA, *La maravigliosi secreti di medicina [...] (Roma: Tito e Paolo Diani, 1586); Giovanni Battista ZAPATA, Schlüssel der Artzeney [...] (Franckfurt am Mayn: J. Brathering, 1603; Leipzig: Groß, 1685).* A készítményt ajánló velencei Farmacia Testa d'Oro híres gyógyszerár volt a Rialto közelében, amely évente háromszor kapott engedélyt a többek között viperaméregből származó theriac nevű csodagyógyszer elkészítésére. A rozmaringolaj a reklám szerint egyaránt hatásos volt pestis megelőzésére, a fej panaszainak kezelésére, rosszkedv ellen, halláskárosodásra, a tüdő betegségeire, szoptatós anyák tejének növelésére, női bajokra, fogfájásra és segítette az állati eredetű mérgek közömbösítését, azaz szinte mindenre javallották. A *Wunderbare Wirkung und Kraft des Marggrafen Pulvers [...] verfertigt wird von mir Jacob Menegatti Apothecker zu unser Lieben Frauen auf dem Feld Sti. Bartholomei in Venedig* című, 1727 körül készült, szintén magántulajdonban őrzött egy lapos nyomtatvány az úgynevezett Markgrafenpulvert (Pulvis Marchionis, Pulvis Epilepticus Marchionis) mutatja be. Giacomo Menegatti szerint a készítményt elsősorban gutaütés és epilepszia esetén érdemes használni, de a szer megszünteti a forrólázatot, a gyermekek kiütéseit és egyéb bajokat is. A nyomtatványban közölt indikációkat a velencei

Summary

ÉVA KNAPP

Texts of healing and protecting in the seventeenth and eighteenth centuries

Pieces of these texts have survived relatively often from the 17th and 18th centuries on textual amulets with scriptural incipits (*literae*, *briefe*, *schedulae*, *chartae*, *imagines*, *Zetteln*) of a great variety of content, design and shape, which were approved and partially distributed by the Catholic Church. Their common characteristic is the use in amulet function of “self-healing” to prevent troubles and diseases and to prevent various emergencies. The presented texts and their versions were known and used in the Catholic areas of early modern Europe everywhere, including Hungary. Their production can be described as a “multi-stage process”: edited by church people, mostly anonymously. The texts were in line with the expectations of the Catholic Church and were often linked to motifs of holy legends or relics of pilgrimage sites considered miraculous. The blessed healing manuscript and printed amulets reached users in at least two ways. 1. After the blessing they were distributed on the appropriate day of the church year. 2. They could be purchased and taken home in church centres, primarily in shrines. The sources of the texts are extremely varied: the composers used the liturgy texts of the Catholic Church, details and motifs of mass, psalm, exorcism and benediction texts, biblical texts, epithetons, metaphors. From the point of view of genre, they belong to the so-called “small genres” of ecclesiastical literature: various types of prayers, blessings, supplications can be as much on healing and protecting amulets as poems, songs, or mosaics deliberately compiled from texts of mixed origins and genres.

Campo s. Bartolomeón található Farmacia Alla Madonna pecsétje hitelesíti. (A gyógyszerház ma is működik.) A harmadik példa a *Beschreibung eines Steins – Descriptio unius lapidis* című, magángyűjteményben őrzött, két oldalán eltérő nyelven nyomtatott 18. századi szórólap. Ez a *Lapis Fictoralis* (*lapis stellatus*, *Der Stein Fictoralis* [...] *der Gesternte oder Stellatus*)-ról szóló tudósítás a lapis lazuli ásványt mutatja be, mely a leírás szerint éppúgy hatott szemkönnyezésre, torokproblémákra és a hallás javítására, mint a bőrkütiésekre, beleértve a csalánkiütést is. Ezen kívül csökkenti a magas vérnyomást és a beteges szíverést, enyhíti a fejfájást, megnyugtatja az idegeket. A kolerikus temperamentumú embereknek pedig nyugalmat és oldottságot ígér.

BAZSÁNYI SÁNDOR

Alakulások

Mészöly Miklós prózájának befogadás-történeti vázlata 1990-ig és 1990-től

I. 1990-ig

Az 1940-es évek elején induló Mészöly-próza irodalmi jelentősége két évtizeddel később vált csak nyilvánvalóvá, mégpedig eltérő szinteken és mértékben. A tényleges pályakezdés ugyanis (mint a világháborút megélt, majd a fordulat évén átesett, úgynevezett *elveszett nemzedék* tagjai közül sokaknál) jócskán elhúzódott a Rákosi- és a beinduló Kádár-korszak körülményei között. A korai elbeszélések és a másokkal együtt Mészölynek is kényszerű meseírás időszakát követően, a *Magasiskola* (1956) és a *Jelentés öt egérről* (1958) megjelenései után vált tagadhatatlanná az irodalomértelmezők nagyon különböző köreiből, hogy valami teljességgel újjal állnak szemben. Béládi Miklós 1971-es „jelentésének” (azaz *Jelentés egy íróról* című tanulmányának) kanonizáló erejű kiemelésével: „S a pályanyitó [még Molnár Miklós néven közölt] *Bridzs és nyulat* húsz esztendő elteltével követte az új magyar irodalom egyik legjobb novellája, a *Jelentés öt egérről*.¹ Bár már az 1942-es *Koldustánc* is érzékelhetően kitűnt az 1948-ban megjelent pályanyitó kötet, a *Vadvizek* prózavilágából – ahogyan ezt később maga Mészöly is gondolja:

A lényegét tekintve egy belső mag kikovácsolását tűztem ki célul, amelyet fiatal koromban először a *Koldustáncban* tudtam megközelíteni, ezért nyert besorolást első kötetembe, s harmincvalahány év elteltével [jelentősen átdolgozott formában] az első reprezentatív elbeszélésgyűjteményembe, az 1975-ben megjelent *Alakulásokba* is. Ma is úgy érzem, ez már vállalható.²

Az írói önértékelést igazolja Földényi F. László visszatekintő értelmezése 1996-ból:

E novella pillanatok alatt eltávolított engem attól, amit addig irodalomnak hittem, s helyette olyan élménnyel ajándékozott meg, amelyet akkor sehogyan sem tudtam egyez-

* Ezúton is köszönjük Szolláth Dávidnak és Szénási Zoltánnak a tanulmányblokk összeállításában nyújtott segítségét.

A szerző a PPKE BTK Művészettudományi Intézetének oktatója. A tanulmány egy hosszabb, Mészöly Miklós *Megbocsátás* című kisregényével és annak hatástörténeti körülményeivel foglalkozó munka egyik fejezetének alfejezete.

1 BÉLÁDI Miklós, „Jelentések egy íróról”, in BÉLÁDI Miklós, *Érintkezési pontok*, 533–555 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974), 535.

2 MÉSZÖLY Miklós, *Párbeszédkiérlet: A kérdező: Szigeti László* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 1999), 170.

tetni azzal, amit művészetnek véltem. [...] Magyar nyelven először találkoztam olyasmivel, ami az irodalomról alkotott, az iskola, a neveltetés és a közvélemény által ápolgatott elképzeléseimet alapjaiban megingatta. [...] Mennyire felüdítő olyan elbeszélést olvasni, amelyben egy különben magától értetődően embertelen szituációt az író nem „közvetlenül”, beleéléssel igyekszik ábrázolni, tautologikusan ismételve, hogy ami embertelen, az azért embertelen, mert embertelen... – hanem e helyzet rugóit, összetevőit olyan létszomjjal fürkészi, amely talán egy haldokló állatot is jellemezhet, a pusztulása előtti pillanatokban, a létezés érthetlensége láttán.³

A korai *Koldustánc* kíméletlen lét- és emberértelmezésének felforgató nyelvi erejéről árulkodik az *Előhívás* című beszélgetéssorozat 2013-as folyamában a *Vadvizek* novelláit mérlegelő írók, irodalmárok, Jánossy Lajos, Németh Gábor és Reményi József Tamás egyértelmű lelkesedése is.⁴ A prózaíró Mészöly kis túlzással már 1942-ben készen állt arra a keveseknek adódó irodalomtörténeti szerepre, hogy korszakosan meghatározóvá váljon – mint ahogyan vált is az 1970–1980-as évek alakuló irodalmiságának (később részletezendő) önértelmezésében, amelynek (ugyancsak később részletezendő) következményeit viseljük még ma is, akár elismerjük érvényességét, akár nem.

Mindazonáltal Mészölyre csak az 1960-as évek közepétől irányul megkülönböztetett figyelem, még ha ez sokszor a *három T* jegyében, azaz a *támogatom–tűröm–tiltom* „ideológiai olajozású tengelykapcsolójával” üzemeltetett kultúrpolitika sablonos dorgálásainak és bürokratikus büntetéseinek formájában jelentkezik is. Ehhez lásd elsősorban Az *ablakmosó* 1963-as folyóiratbeli publikálását megtorló intézkedéseket és Az *atléta halála* késleltetett (a francia fordítást követő) magyarországi megjelenését 1966-ban. E méltánytalanságok ellenére távlatos derűlátással írja az első Mészöly-regény megjelenése kapcsán Tüskés Tibor – akit többek között a Mészöly-dráma és a szerzői magyarázatok közlése miatt mozdítottak el a *Jelenkor* főszerkesztői posztjáról –, 1966. március 20-án keltezett levelében az alábbiakat, utalva a hivatalosság által nem éppen támogatott, sokkal inkább csak tűrt, sőt esetenként tiltott színmű és regény egyáltalán lehetséges sikereire: „Az *ablakmosó* Miskolcon, a *Bunker a Magvető Almanach*-ban, az *Atléta* Párizsban és Budapesten, s közben tanulmányok, versek, novellák, mesék... – így épül a mű.”⁵ (Mészöly viszonylagos elfogadásának látványosabb jele lesz majd a forgatókönyvből Gaál István által rendezett nagyjátékfilm, az 1970-ben bemutatott *Magasiskola*.)

A külföldi megjelenések nyomán itthon kénytelenségből eltűrt regény és a Miskolcon 1963-ban két előadás után betiltott színdarab pártállami kritikussai közül például Pándi Pálnak Az *ablakmosó*val leginkább az a baja, hogy a szerző „egzisztencializmusa” – a hatályos marxizmus nyelvi-szemléleti abrakadabrájával szölvé – túlságosan nagy előnyben részesíti az önmagáért való „egyéni méltóságot”, mégpedig a „társadalmi vi-

3 FÖLDÉNYI F. László, „Születésnap levél Mészöly Miklósnak”, *Kalligram* 5, 1. sz. (1996): 3–6, 3.

4 Szűcs Teri, „Az indulás nyomai”, hozzáférés: 2021.07.07, <https://litera.hu/magazin/tudositas/az-indulas-nyomai.html>.

5 Tüskés Tibor, „Levele Mészöly Miklóshoz”, in *Magasiskola: In memoriam Mészöly Miklós*, szerk. FOGARASSY Miklós, In memoriam, 101–102 (Budapest: Nap Kiadó, 2004).

szonylatok összességébe” ágyazott „emberi méltóság objektív lehetőségeinek” kárára.⁶ A jugoszláviai *Híd* 1964-es évfolyamában megjelent Mészöly-esszé (*A tágasság iskolája*) egyik idősebb olvasója, az író társ Veres Péter elismerő levelet írt a szerzőnek, tévesen az író rokonának gondolt Mészöly Dezsőnek címezve. Ő se rejti véka alá, hogy az általa is nagyon fontosnak tartott „közérzet” kifejezést a fiatalabb szépíró csupán csak az „egyenre” alkalmazza – és persze nem titkolja el a helyes használati mód irányadó szempontját sem: „Én is használom ezt a szót, de nemcsak az egyenre értve, hanem az egész közösségre is.”⁷ Nem csoda hát, hogy ebben a szellemi környezetben, néhány évvel később, Nádas Péter is a hivatalos álláspontok elhárításával kénytelen indítani legelső Mészöly-írását a *Pest Megyei Hírlap* egyik 1968-as könyvismertetésében:

Tóth Dezső a *Népszabadság* hasábjain marasztalta el Mészöly Miklós *Jelentés öt egérről* című könyvét, Faragó Vilmos pedig az *Élet és Irodalom*ban. Tóth Dezső szerint Mészöly „zsákutcában” van. Faragó szerint a „pálya szélén”. (Mármost az irodalmi pálya szélén.) Tehát mindenképpen rossz helyen, illetve rossz úton. Felfogás kérdése.⁸

A hivatalostól eltérő „felfogás” legmarkánsabban a Párizsban élő Albert Pál 1966-os, *Új Látóhatár*ban közölt írásában (*Európa országútján*) ölt formát⁹ – természetesen *Az atléta halála* 1965-ös franciaországi megjelenése kapcsán, amelyet azután kényszerűen követ a regény 1966-os magyarországi kiadása. Ez viszont jókora értelmezői kihívás elé állítja az irodalomértés honi játékosait, akik közül most már nem a pártpolitikai elkötelezettségű lektorok és publicisták egysíkú számonkéréseire hivatkoznék. Inkább az 1960-as évek irodalomkritikájának sajátos önismereti kalandjaként is leírható befogadási folyamatból emelnék ki néhány olyan példát, amelyekből kiviláglik a Mészöly-alkotások – a Camus-féle egzisztencialista szépprózával és a francia *új regénnyel* rokon vonásokat mutató – irodalmiságának rétegzettsége, illetve a műalkotások jelentésrétegeit feltáró megközelítésekben érzékelhető fokozatosság.

A legtöbben persze a művek nem megszokott *példázatosságára* összpontosítanak, tehát nem a korszak ideologikusságának értelmében bejáratott és kiüresített parabolaműfaj „közérzeti” szövegsíkon újrahunyagolt változatára. Így értekezik például Bori Imre a *Híd* 1967-es és 1968-as évfolyamaiban *Az atléta haláláról*, a *Magasiskoláról* és a *Jelentés öt egérről* című novelláról,¹⁰ vagy a későbbi pályatárs, egyelőre irodalomkritikus Pályi András az *Alföld* 1969-es évfolyamában a *Saulusról* (1968).¹¹ Tanulságosan mutatja a Mészöly-féle parabolaforma többesélyes fogadtatását Rónay György tanulmánya, aki úgy dicséri a *Saulus* „utalásokat” és „jelképezéseket” nélküldöző „természetes” példáza-

6 PÁNDI Pál, „A tagadás tagadása”, *Élet és Irodalom* 7, 49. sz. (1963): 49.

7 VERES Péter, „Levél Mészöly Miklóshoz”, *Jelenkor* 45, 1. sz. (2002): 30–44, 30.

8 NÁDAS Péter, „Mészöly Miklós: Jelentés öt egérről”, *Pest Megyei Hírlap*, 1968. febr. 29., 4.

9 ALBERT Pál, „Európa országútján”, in: ALBERT Pál, *Alkalmak*, 76–82 (Budapest: Kortárs Kiadó, 1997).

10 BORI Imre, „Mészöly Miklós”, in: BORI Imre, *Huszonöt tanulmánya a XX. századi magyar irodalomról*, 597–574 (Újvidék: Fórum Kiadó, 1984).

11 PÁLYI András, „Mészöly Miklós: Saulus”, *Alföld* 20, 1. sz. (1969): 85–87.

tosságát a *Vigilia* 1968-as évfolyamában, hogy közben ellenkező kritikai előjellel hivatkozik az 1966-os regény végén szerinte túl sematikus kidolgozott lepkemotívumra:

A szorongás és a rejtélyesség néha egy-egy jelképbe sűrűsödött – például *Az atléta halála* „végzetes” lepkéjébe; de mert a jelkép jelentése tisztázatlan maradt számunkra [...]: végül is inkább hatott kelléknek, mint jelképnek. [...] Nos, Mészöly Miklósnál időnként úgy érezhettük, hogy a modellt [tudniillik „a már-már átfoghatatlanul bonyolult valóság művészi modelljét”] indokolatlanul túlterheli, ha esetleg csak egy lepkeszárny is; de egy ilyen kényes szerkezetnél elég hozzá egy lepkeszárny is, hogy funkcióját megzavarja.¹²

A vonzódásaiban és választásaiban öntörvényű Mészölytől mindig is távolságot tartó *Újhold* csoport kritikusanak lepkemeglátásához hasonlóan vélekedik Mándy Iván, aki ugyanehhez a körhöz tartozik, s lelkesen megköszöni a szerzőnek az elküldött regény-példányt. 1966-os levelének egyetlen „viszonylag” távolságtartó bekezdése:

Viszonylag idegen tőlem a szimbólum, a regény vége felé. A fia, aki lehívja az atlétát a faluba, és az a furcsa pillangó. A fiú nélkül is mindaz megtörtént volna, ami megtörtént. Az atléta ilyen telítettséggel, magas igénnyel, halálra volt ítélve. Különbözik ezek a Te eszközeid, jogod van hozzá.¹³

Márpedig Mészöly „eszközei” közé tartoznak még – a példázatossággal rokon szimbolikusság mellett – a *lélekábrázolás* és az *etikai-filozofikus igényesség* is, amit persze szóvá tesznek az időszak legérzékenyebb értelmezői. Az előbbire hozhatjuk példának, az 1968-as regény „pontos lélekrajzát” kiemelő Pályi-kritika mellett,¹⁴ a művészetpszichológus Mérei Ferenc írását a „pálfordulás pszichológiai történetéről” a *Kritika* 1970. évi első számában.¹⁵ Az utóbbi jellegzetesség kapcsán pedig megemlíthetjük, ugyancsak Pályi „morális szempontot” hangsúlyozó *Saulus*-olvasatával párhuzamban, Tandori Dezső 1970-es, *Kritika*-beli írását a *Pontos történetek, útközben* című regényről, amelyben kiemeli „Mészöly keményen kiküzdött etikumát”.¹⁶

Az 1960-as évekbeli Mészöly-értelmezések kivételesen átgondolt változatoként értékelhetjük Albert Pál említett elemzését *Az atléta halála* francia kiadásáról (Kassai György és Marcel Courault fordítása). Azon túl, hogy az üdítően európai szemléletű kritikus módszeresen szembesül a regény példázatos, lélektani és etikai-filozofikus jelentésrétegeivel, felhívja a figyelmet a szerző és a mű poétikai önismeretére, a valóság-ábrázoló történetmondással egyidejű öntükrözés szövegminőségére is:

12 RÓNAY György, „Az olvasó naplója”, *Vigilia* 33 (1968): 634–637, 635.

13 MÁNDY Iván, „Levele Mészöly Miklóshoz”, in FOGARASSY, *Magasiskola: In memoriam...*, 103.

14 PÁLYI, „Mészöly Miklós...”.

15 MÉREI Ferenc, „Elkötelezettség és ambivalencia: Mészöly Miklós Saulusának lélektani implikációi”, *Kritika* 8, 1. sz. (1970): 23–26, 23.

16 TANDORI Dezső, „Mészöly Miklós: Pontos történetek, útközben”, *Kritika* 8, 11. sz. (1970): 56–58, 58.

S bizonyára nem véletlen, hogy Mészöly regényének fókusza, amely bonyolult tükörrendszerének fényét összegyűjti, szimbólumrendszerének középpontja, témáinak modulátorá szintén *mű*, szinte mallarmé-i értelemben vett, minden titkot magában rejtő, de köznapiban halandóban csak csalódást keltő bűvös könyv: egy hamvasztó-lágerben eltűnt lengyel félárja futóbajnok edzésnaplója, amelyről Őze Bálint kezébe csak egy másolat jut.¹⁷

Az időszak különböző Mészöly-olvasatait összehasonlító Szolláth Dávid jogosan emeli ki a mezőnyből a tágas szellemi és módszertani összefüggésrendszerben mérlegelő párizsi kritikust, aki „a poétikai önreflexiót tekinti a regény legkorszerűbb vonásának”, vagyis azt „a sajátosságot, ami Magyarországon majd tíz évvel később, a prózafordulat idején értékelődött fel és lett korszakfordító kritikai norma”.¹⁸ De térjünk ki előbb érintőlegesen arra az akár archaikusnak is nevezhető irodalomszemléleti hagyományra, amelyhez igazodni látszik az 1950–1960-as évekbeli Mészöly-próza fogadtatásának nagy átlaga. Őhatatlanul ellentmond ennek Albert poétikai szempontú regényelemzése, illetve később az iskolateremtő Balassa Péter által „új prózának” vagy „megújuló prózának” nevezett, az ottliki „elbeszélés nehézségeire” alapozott poétikát – Esterházy Péter első regényének legelső mondatának jegyében: „Nem találunk szavakat” – működtető jelenségcsoport kritikai visszhangja.

Jelentős múlttal büszkélkedik művészetértésünk történetében az irodalmi művek, az irodalmiság normatív igényű *kettőskönyvelésének* hagyománya, amely államszocialista körülmények között íródik tovább a Mészöly-próza fogadtatástörténetének korai szakaszában, majd enyhül fokozatosan a 1970–1980-as évek „megújuló prózájával” együtt szintűgy „megújuló” irodalomkritikában. Nézzük először a szembeállításokkal dolgozó könyvelési rend alapképletét: tartalom *versus* forma. Sarkítva: (helyes) ideológia *versus* (üres) formalizmus. Vagy fordítva: (tiszt) forma *versus* (sanda) ideologizmus. És csak néhány közismert irodalomtörténeti példát hozva: Zrínyi *versus* Gyöngyösi; Kemény *versus* Jókai; Ady *versus* Kosztolányi; Babits *versus* Kosztolányi... A két utóbbi ellentétalakzat közül az elsőt tekinthetjük akár a magyar irodalmi modernségen belüli feszültség eredetábrájának: „életes író” *versus* „irodalmi író” (Ady 1907-es Kosztolányi-kritikájának nem túlságosan árnyalt, ámde annál hatásosabb szembeállítás, amelynek sikertörténetében természetesen kitüntetett helyet foglal el Kosztolányi 1929-es Ady-vitairata). A második ellentétpár nyomán pedig ráakadhatunk a *tartalom–forma* kettőskönyvelésének talán leghíresebb metaforikus változatára: „mélység” *versus* „fölszín” (az *Esti Kornél* című Kosztolányi-kötetet bíráló Babitsnak irányzott *Esti Kornél éneke* emlékeztető fordulatai, amelyek persze költői működésükben bölcsen és játékosan felülírják a mondvacsínált fogalmi ellentétet: „mily sekély a mélység / és mily mély a sekélység”).

Az önmagát folyamatosan újratermelő, mérsékeltén változatos átfogalmazásokkal túlterhelt irodalomszemléleti hagyománysorba, annak hatalompolitikai-ideológiakritikai irányába kapcsolódik például Mészöly egyik pártállami érületű kritikusa. A hírlapíró Nádas által már említett Faragó Vilmos 1970-ben az *Élet és Irodalom* hasábjá-

17 ALBERT, „Európa országútján...”, 81.

18 SZOLLÁTH DÁVID, *Mészöly Miklós* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2020), 174.

in ideologikus árukapszolással állítja egymás mellé a *Pontos történetek, útközben* című könyvet és a francia *új regény* jelenségét – természetesen a „felszín” és a „lényeg” el-lentétalakzatának jegyében, amelyet azután hatalmi retorikával élesre fen a kérdőmód látszatával. Bírálataiba belecsempészi még a gyanúsán „egzisztencialista” Camus 1942-es regényének magyarul Gyergyai Albert által átváltoztatott címét is:

Nincs lényeg, csak a jelenség, a felszín meztelen kuszasága van? Gondolni gondolhatja ezt, nemcsak Robbe-Grillet, hanem Mészöly Miklós is. *Jogát* hozzá (e korántsem új ismeretelméleti közönyhöz) nehéz tagadni. / *Igazságát* e közönynek, annál könnyebb.¹⁹

Az író egyéni „jogát” – a hegeli jogfilozófia marxista-leninista szellemű meghosszabbításában – felülírja a „igazságot” megjelenítő és működtető általános „jogrend”, jelen esetben a Faragó által sarkosan képviselt állami kultúrpolitikáé. Sajnos nem tud nem eszünkbe jutni *A per* Josef K.-jának keserű végkövetkeztetése: „Lehangoló nézet [...]. A hazugságot avatják világrenddé.” (Szabó Ede fordítása)

A „jelenséget” a „lényeggel” szembeállító ideológiát érvényteleníti a részben-egészben Mészöly *köponyegéből* kibújó „új próza” már említett irodalomkritikusa, Balassa Péter. 1980-as programadó, már címében (*Észjárás és forma*) is a bírált kettősséggel játszó tanulmányában így ír: „a textus nem a sztori »ruhája«, nem a fabula »tartálya«, viszonyuk nem bor-pohár viszony (Tinyanov hasonlata ez a tartalom–forma dichotómiáról), hanem együttállás. A textus – maga a sztori.”²⁰ (Ahogyan a kommunikációelmélettel foglalkozó Marsall McLuhan is megállapította már az 1960-as években: „A médium az üzenet.” Miközben nálunk még az 1980-as években is így szólt a pártállami tömegmédium elhíresült reklámszlogenje: „Tartalomhoz a forma – *Amfora!*”) Átfogó tanulmányával egyidejű könyvkritikájában Balassa még megengedi magának a „felszínnel” ellentétes „mélység” képzetével rokon „Alászállni!” felszólítást Esterházy Péter „passió” nélküli „üdv történetként” láttatott *Termelési-regényének* „aggasztó tökélyére” célozva.²¹ Pár év múltán, a *Fuhasok* és *A szív segédigéi* című Esterházy-könyvek (1983, 1985) kapcsán viszont határozottan elutasítja a korábbi művek „játékosságának” és az újabbak „komolyságának”, illetve „elmélyülésének” sablonos kritikai ellentétét.²² Csakhogy két évvel később, *A kitömött hattyú* című esszékötetről szóló, 1988-as bírálatában immár metaforikusan mégiscsak „börtönnek” nevezze Esterházy „hiánytalanul” tökéletes nyelvi művészetét.²³ Amin nem csodálkozhatunk, hiszen éppen ezekben az években fordul a „megújuló próza” ironikus „játékosságának” elsőszámú értelmezője a tragikus „mélységet” megszólaltató irodalmeszmény felé, majd azután az Ester-

19 FARAGÓ Vilmos, „Új regény?”, *Élet és Irodalom* 14, 28. sz. (1970): 11.

20 BALASSA Péter, „Észjárás és forma: Megújuló prózánkról”, in BALASSA Péter, *Átkelés II: Lélekkertészet*, Balassa Péter művei 7, 9–34 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 23.

21 BALASSA Péter, „Vagyunk”, in BALASSA Péter, *Segédigék: Esterházy Péter prózájáról*, Balassa Péter művei 3, 7–36 (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 35.

22 BALASSA Péter, „Az ősi rend”, in BALASSA, *Segédigék...*, 60–71.

23 BALASSA Péter, „Margináliák egy breviáriumhoz”, in BALASSA, *Segédigék...*, 99–112.

házyval vagy akár Kosztolányival fémjelezhető irodalmiságtól Móricz Zsigmond valóságábrázoló prózája felé. Bár ez a képlet – Móricz *versus* Kosztolányi – is csak egy újabb durva egyszerűsítés volna, amelynek cáfolásához elég most utalnunk a Móricz-próza irányába tájékozódó Balassa 1995-ös, *A bolgár kalauz* című Kosztolányi-elemzésére (annak tematikus és szemléleti tágasságára),²⁴ vagy akár tíz évvel korábban írt, *Kosztolányi és a szegénység* című (többek között Móricz *Barbárokjára* is nyomatékmal hivatkozó) tanulmányára.²⁵ Nem beszélve arról, hogy az „új próza” kritikai nyelvjátéka is előbb-utóbb kitermeli a maga sematizáló szembeállításait: Mészöly *versus* Ottlik; Nádas *versus* Esterházy; *Film* előtt *versus* *Film* után; *Emlékiratok* könyvén innen *versus* *Emlékiratok* könyvén túl; *A szív segédigéi* (és a *Fuvarosok*) *versus* minden más Esterházy-mű...

De halljuk az ideologikus szerkezetű kettősségek arányosító újrafogalmazását magától Esterházytól, mégpedig – és persze nem véletlenül – a hatvanéves Mészölyt köszöntő rövidke esszéjéből. Egyfelől (az úgynevezett „forma” oldaláról): „Az író a szóhoz ért. Szóismeret: ez az író; szóismerő.” Másfelől (a „tartalomnak” nevezett többlet jegyében): „van nagy író és kisebb író. [...] a nagy író az élet ismerete által az”.²⁶ Talán ugyanezt a kettős kötődést emeli ki Mátyás Iván is az öt Mészölyről kérdező Hízsnyai Zoltánnak, tudniillik íróháza („tartalomnak” elkötelezett) „szekértáborok fölé” emelkedő „magatartását”, valamint („formát” érvényesítő) egyidejű „elkötelezettségét” és „elkötelezettségét”.²⁷ És mintha hasonló logikát követne a kései Mészöly-prózáról értekező Grendel Lajos kritikai élő megkülönböztetése is a „szövegirodalom” (mint „forma”) és a „tények mágiája” (mint „tartalom”) ellentétes irányultságai között.²⁸ De ezek a példák inkább már csak kényszeres, vagyis a *tartalom-forma* séma által kikényszerített „ráfogások” volnának. Merthogy veszélyesen nagy a húzóereje az irodalmiság kettőskönyvelésére épülő hagyománynak, amelyre viszont határozott nemet mondani látszik – bár kikerülni teljesen nem tudja – a Mészöly-epikát az „új próza” nyelvi-szemléleti fordulatának összefüggésében érzékelő „új” irodalomkritika.

A Mészöly-próza befogadás-, hatás- és kultusztörténeti beágyazódását – a művek kivételes poétikai minőségén túl – elsősorban az 1980 körül fellépő, a hivatalos irodalompolitika ellenében óhatatlanul és mesterségesen egységesülő, nagyjából azonos értékfelfogásúnak tűnő, ám nagyon különböző irányokból összeálló, következésképpen laza szerkezetű értelmezői közösség tagjainak köszönhetjük. A 19. századi irodalomtörténettel foglalkozó Alexa Károlytól a russzista és irodalomkritikus Könczöl Csabán át az elbeszélőpoétikai szempontoknak elkötelezett Thomka Beátáig mindnyájan a „prózaforulat” (egyik) legfontosabb szereplőjének tekintették az immár megkérdője-

24 BALASSA Péter, „A bolgár kalauz”, in BALASSA Péter, *Magatartások találkozója: Babits, Kosztolányi, Móricz*, Balassa Péter művei 4, 90–98 (Budapest: Balassi Kiadó, 2007).

25 BALASSA Péter, „Kosztolányi és a szegénység: Az Édes Anna világképéről”, in BALASSA, *Magatartások találkozója...*, 99–114.

26 ESTERHÁZY Péter, „Esszé Mészöly Miklós születésnapjára”, in ESTERHÁZY Péter, *A kitömött hattyú*, 267 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1988), 267. [Kiemelések tőlem – B. S.]

27 HÍZSNYAI Zoltán, „»... vállalni a szélén élőket«: Utolsó beszélgetés Mátyás Ivánnal”, *Kalligram* 5, 1. sz. (1996): 20–22, 21.

28 GRENDEL Lajos, *A tények mágiája: Mészöly Miklós időskori prózája* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2002).

lezhetsen súlyú, ámde továbbra is izgalmasan továbbformálódó életmű gazdáját. Balassa egyenesen Mészöly pályaképen keresztül ábrázolta a „megújuló próza” kibontakozás-történetének általa költött és tagolt elbeszélését, mégpedig az „elbeszélés-központú” *Filmmel* és a „történet-központú” *Megbocsátással* jelölt pályaszakaszok tükrében.²⁹ Ezzel óhatatlanul árnyékba szorította a korábbi pályaszakaszok fontos műveit, mint amilyenek a *Magasiskola*, *Az atléta halála* vagy a *Pontos történetek, útközben*. Tekintsük át tehát nagyvonalakban, milyen természetű változások, miféle hullámvázok, sőt apályos és dagályos időszakok mutatkoztak az 1980-as évektől vitán felül kanonikusnak számító Mészöly-epika értelmezés-történetében.

A késő Kádár-rendszer 1980-as éveiben már javában fellazuló, de azért még mindig erősen szabadsághiányos kulturális-művészeti játéktér nem jelentett mást az irodalom és az irodalomkritika új játékosainak érzületében, mint az önelvű(nek tünő) esztétikai szemlélet és gyakorlat szabadságharcát – amennyiben a tisztán poétikai érdekeltségű nyelv- és mondatközpontúságot értjük ez alatt az alkotásban és a befogadásban, illetve pedig az alkotásban *mint* befogadásban (lásd Esterházy szövegközi játékait) vagy a befogadásban *mint* alkotásban (lásd Balassa kritikusi látomásait). Ez óhatatlanul együtt járt bizonyos etikai-politikai többlettel, már-már küldetéses szerepfelfogással, egyfajta esztétikai ideológiával: az irodalom egyes-egyedül azzal igazolja a létezését, hogy létezik, ahogyan létezik. Nézzük Esterházy elhíresült megfogalmazás-párját az *Otthon* és a *Legyünk* című esszékből: „A mondat, az én gyakorlatomban, se nem szép, se nem nem szép, se nem jó, se nem nem jó (gonosz), hanem a mondat: *van*.”³⁰ „De hát, mondom romantikusan, az irodalom ne akarjon kényelmes lenni. Ne akarjon semmit. *Legyen*.”³¹

A Mészöly-életmű és maga Mészöly számára a nyolcvanas évek: a diadalmenet évtizede. A fiatalabb íróársak tisztelik és követik, a legizgalmasabb észjárású irodalmárok értelmezik és dicsérik (azaz kanonizálják) – leginkább a „prózaforulat” Balassa-féle leírásának jegyében, de legalábbis nem ellenében. A folyamat megkoronázása: az 1986-ban Újvidéken megjelent, *Tanulmányok* című kötet, amelyet Penavin Olga, Thomka Beáta és Utasi Csaba szerkesztett, s amelyben tíz irodalmár nagyjából összecsengő elemzését olvashatjuk a Mészöly-prózáról, akik közül heten kizárólag a *Megbocsátás*ról értekeznek.³² A kiadványnak lesz egyenes, mondhatni genealogikus következménye az újvidéki tanulmánykötet évében megjelent Esterházy- és Nádas-műveket (a *Bevezetés a szépirodalomba* és az *Emlékiratok könyve* című köteteket) tárgyaló, Balassa által szerkesztett, 1988-as *Diptychon*.³³ Beszédese a címadás: ezekben az időkben afféle gyülekezeti jellegű, lazán intézményesülő kritikai egyetértés, sőt szolidaritás (a szó politikai háttérében természetesen ott a lengyelországi *Solidarność* mozgalom) övezi a Mészöly-

29 BALASSA Péter, „A cselekmény rejtélye mint anekdotikus forma”, in BALASSA, *Átkelés...*, 35–47, 40.

30 ESTERHÁZY Péter, „Otthon”, in ESTERHÁZY, *A kitörmött hatyú...*, 25. Kiemelések tőlem – B. S.

31 ESTERHÁZY Péter, „Legyünk”, in ESTERHÁZY, *A kitörmött hatyú...*, 56. Kiemelések tőlem – B. S.

32 PENAVIN Olga, THOMKA Beáta és UTASI Csaba, szerk., *Tanulmányok* (Újvidék: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, 1986).

33 BALASSA Péter, szerk., *Diptychon: Elemzések Esterházy Péter és Nádas Péter műveiről 1986–88*, JAK-füzetek (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1988).

Nádas–Esterházy származástani tengelyen formálódni látszó – egyesek szerint jó szándékú ideológiával megformált – „új próza” jelenségcsoportját.

II. 1990-től

Mindez teljességgel megváltozott az 1990-es évek kulturális flórájában és faunájában, hiszen a politikai diktatúra 1988–89-es megszűnésével együtt óhatatlanul mérséklődött, sőt felszámolódott az irodalom és az irodalomkritika etikai-politikai többlete is. A szabadságot már nem csupán a művészetben belül kereshettük, hanem bátran gyakorolhattuk azon kívül is. Esterházy írta a Mészölytől induló „genealógia” meghosszabbított tengelyén elhelyezhető fiatalabb író társ, Garaczi László *Tartsd a szemed a kígyón!* című (éppen a rendszerváltozás évében megjelent) könyvének fülszövegében, a *Pille és ganéjban* – mintegy átmenthetőnek gondolva az 1989 előtti, reaktív létmódú, mivel az önelvű irodalom igaz eszményének elkötelezett, szabadságharcos mondatesztétikát és -etikát („a mondat: van”) az 1989 utáni békés időkbe:

Az irodalom veszít a presztízséből, mert veszít a fontosságából, ezt jó dolognak tartom, mert igaznak; eddig az irodalom volt, lehetett az egyetlen hely, amely emlékeztetett minket (ha olykor nagyon is felemás módon) elrabolt, elvesztett szabadságunkra – most majd lesz nekünk egy parlamentünk, majd az gondoskodik minderről, szabadság, egyenlőség, testvériség, az irodalom pedig megint az lesz, ami ebben az országban ritkán, irodalom, magával definiálván magát, s hogy hogyan, az is rejtély.³⁴

A „magát” kizárólag „magával” meghatározó, a Kádár-korszakhoz kötött etikai többletértékétől megfosztott esztétikai önértékét felmutatni kívánó, ugyanakkor óhatatlanul a poszt-diktatórikus–demokratikus politikai térben létező irodalom „rejtélye” körül jelentősen megszorodtak az értelmezői közösségek és szempontok, nemcsak a kritikai és a tudományos hangfekvések tekintetében, de a kulturális és az intézményes összefüggések világában is. Nézzük most a rendszerváltozás előtt és után irodalomtörténész-ként és irodalomkritikusként egyaránt tevékeny Margócsy István áttekintő okfejtését az 1989-ben alapított 2000 folyóirat kritikáinak (a szerkesztőtárs, Szilágyi Ákos találó neologizmusával: „margináliáinak”) legjavát bemutató, 2009-es kötet előszavából, amelynek szerzője immár folytathatatlannak gondolja az 1970–1980-as évek „új prózáját” övező, gyülekezet-i jellegű és segítő szándékú kritikai gyakorlatot (most még nem rákérdezve a tárgy kijelölésének és határolásának kérdéses voltára):

A létező és virágzó szocializmus időszakában [...] a hivatalos (állami vagy pártos) kritika állandóan fenntartotta, még diktatúrájának legenyhébb időszakában is, az éles harci helyzetnek legalább az illúzióját, s folyamatosan keményen bírálta mindazt, ami ideolo-

34 ESTERHÁZY Péter, „Pille és ganéj”, in GARACZI László, *Tartsd a szemed a kígyón!* (Budapest: Holnap Kiadó, 1989).

gikusan nem tetszett neki [...]; az a nem-hivatalos „szakmai” kritika pedig, mely a hetvenes-nyolcvanas években igen derekasan felvirágzott, épp a háborús jelleg elutasításaként [...], igen széles körű szolidaritást gyakorolt és mutatott, s jámbor pozitivitásban tartotta irodalmi vélekedéseit.³⁵

A „széles körű szolidaritás” és „jámbor pozitivitás” legfőbb nyertesei – tegyük hozzá azonnal, nem érdemtelenül –: Mészöly, Nádas, Esterházy, és még jó néhányan. Az 1980–1990-es évek fordulóján azonban – kikerülve az „új próza” kifejezéssel jelölt, meseterségesen jótékony közösségi körből – egyenként, immár személyre és írói alkatra szabott helyzetekben, szemben találták magukat a várva várt szabadsággal és annak megannyi kényelmetlen következményével. Nemcsak a (szinte) szükségszerű alkotói válsággal (egyeseknél teljes leállással), hanem azzal az új kritikus szerepfelfogással, látás- és beszédmóddal is, amelyet viszont – a 2000 nevében fogalmazó Margócsy szerint – megelőzött a rendszerváltozást követő vákuumérzetből fakadó kétely az irodalomkritika további *modus vivendijét* illetően: „sem a hatalmi háborús viszonyokat újratermelni, sem a szolidaritás magasztos példaadását folytatni nem volt kedvünk, egy új [leginkább talán Balassa határozott ajánlatához fogható, netán azt újrangszerező] »kritikus kódex« megalakítására vagy szorgalmazására viszont sem indítatásunk, sem időnk nem támadt”.³⁶ Végül a folyóirat szerkesztői meghozták – a szintűgy 1989-ben indult *Holmi* kritikai rovatának játékos párhuzamaként – a műfajigenlő döntést a többhangú és vitatkozó „margináliák” mellett, amely már rendhagyó formájával is kifejezi a végre demokratikus körülmények között megszólaló irodalomkritika lényegét: „Legyen a kritikai gesztus polifón és dialogikus!” Beszédes véletlen, hogy a legelső „marginália” tárgya épp a kései Mészöly-próza epikai törmelékességével bizonyos mértékig rokonítható, 1993-ban posztumusz megjelentetett Ottlik-regény, a *Buda*.

Az 1990-es évek hatványozottan „polifónná” és „dialogikussá” csinosodó kritikai terében, mind az irodalmi lapok egymással versengő kulturális gyakorlatában, mind a tudományos műhelyek vitákkal tagolt működésében jelentősen mérséklődik, illetve új szempontokkal árnyalódik a Mészöly-prózá jó ideje övező, egységesen lelkes elfogultság. A politikai változással nagyjából egyidejű kritikai fordulatot érzékelhetjük az 1989-es *Volt egyszer egy Közép-Európa* és az 1990-es *Wimbledoni jácint* eltérő fogadtatásai között. Míg az előbbi művet teljes körű elismerés övezi, addig az utóbbi kapcsán már megjelennek az óvatosabb mérlegelés vagy a bátrabb bírálat hangjai. Így például a *Holmi* 1990-es évfolyamában egyfelől Fodor Géza úgy fogalmaz, hogy az újabb novelláskötet „mintha függelék volna a *Volt egyszer egy Közép-Európa* című és *Változatok a szép reménytelenségre* alcímet viselő kisprózai válogatáshoz”,³⁷ másfelől ugyanitt Károlyi Csaba az „Immár nem lehet megkerülni a kérdést” kezdetű gondolatmenetében egyenesen bevallja, hogy ő bizony „zavarban” érzi magát az „epika feladásának” szán-

35 MARGÓCSY István, „Előszó”, in *Margináliák*, szerk. MARGÓCSY István, 5–6 (Budapest: Palatinus Kiadó, 2009), 5–6.

36 Uo., 6.

37 FODOR Géza, „Mészöly Miklós: A wimbledoni jácint”, *Holmi* 2 (1990): 1190–1196, 1194.

dékára utaló szövegtulajdonságok láttán³⁸ (amelyeket azután egyes kritikusok teljességgel elutasítanak, mások viszont igyekeznek – részben-egészen új szempontok segítségével – megfejtetni).

Az egyre nyíltabb „zavarral” terhelt Mészöly-értelmezéstörténet szimbolikus dátuma: 1995. Ebben az évben lát ugyanis napvilágot az első pályamonográfia Thomka Beátától, de ugyanekkor jelenik meg a regényműfajra vonatkozó olvasói elvárásokkal elegyes „zavart” (valamelyest Ottlik *Budájának* 1993-as megjelenéséhez fogható módon) betetőző regényszerűség, a *Családáradás* című „beszély”. Ez utóbbiról olvashatjuk Thomka feltételes találgatással induló kérdéseiben:

Nem leplezhető, hogy a *Családáradás* (1995) című beszélyt több okból is kivételes érdeklődéssel várhatja Mészöly olvasója. Milyen irányba kanyarodik ez a regényopus, mely szinte műről műre áthelyezte a formálás domináns hangsúlyait? Mi lehet az, ami a fél évszázados elbeszélő tapasztalat alapján 1994–95-ben meghatározhatja a regényírását?³⁹

A kultikus(ságában ezoterikus) *Film* utáni pályaszakasz nyitottságai *részben* tehát bizonytalansággá válnak. Háttérben az 1990-es novelláskötet kritikusa által észlelt elvárással:

a kritika már jó tíz éve regényt szeretne, ez szerintem az egyik fő oka annak, hogy várakozó álláspontra helyezkedik. A novellák a beígért regény szempontjából melléktermékek számíthatnak, melyekre nem is irányul túl nagy figyelem.⁴⁰

A heves regényelvárásokra következő hűvös regénytapasztalások (a *Családáradás* mellett a szintén 1995-ben megjelent *Hamisregény*) óhatatlanul felerősítik a bíráló hangokat, valamint az értelmezői elmozdulásokat, nézőpontváltásokat és kérdések átrendeződését. Mert például a pályatárs Grendel Lajos 2002-ben, tehát Mészöly halála után egy évvel, leginkább Balassa 1980-as évekbeli leírása nyomán, a *Film* utáni fordulatot követő, a *Megbocsátással* jelölt epikai folyamatot kíséri tovább, és vonja meg a történetmondáshoz visszatérni látszó Mészöly „mágikus realista” pannon-prózájának mérlegét – történetesen a *Megbocsátás* (és a *Családáradás*) rovására.⁴¹ Mindezek fényében talán nem tekinthetjük véletlennek, hogy a Szegedi Egyetemen működő *deKON-csoport* 1999-ben éppen a *Megbocsátást* választotta az akkoriban korszerűnek (vagy csak divatosnak) tetsző irodalomelméleti és módszertani megközelítésmódokat felvonultató *DEkonFERENCIA* tárgyául.⁴² Az ezredforduló tájékára Mészöly-prózája mintha beszorult volna az irodalomtudományos műhelyek – gyakorta szofisztikus tolvajnyelven ér-

38 KÁROLYI Csaba, „Mi volt, hogyan volt”, *Holmi* 2 (1990): 1196–1199, 1197.

39 THOMKA Beáta, *Mészöly Miklós*, Tegnap és ma: Kortárs magyar írók (Pozsony: Kalligram Kiadó, 1995), 131.

40 KÁROLYI, „Mi volt...”, 1196.

41 GRENDEL Lajos, „Pannon mitológia?”, in GRENDEL Lajos, *A tények mágiája: Mészöly Miklós időskori prózája*, 58–92 (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2002), 65–92.

42 MÜLLNER András és ODORICS Ferenc, szerk., *Megbocsátás*, deKON KÖNYVEK (Budapest-Szeged: Books in Print Kiadó, 2001).

tekező, már-már ezoterikusan zárt – értelmezéstereibe. S természetesen az 1980-as (és esetleg 1990-es) évek legendás klímájában nevelődött, nosztalgikus hajlamú Mészöly-olvasók szobáiba. Ami persze nem kevés. Csak más, mint ami a *Megbocsátás* évtizedében volt.

Miközben – az 1942-es *Koldustánc*tól az 1995-ös „beszélyig” húzódó epikai pálya lezárulása után – a 2000-es évektől kezdve egyre nyilvánvalóbbá vált a történő irodalom, és persze a történeteket követő irodalomkritika intézményes, egyszerre piaci és politikai szempontok szerinti újrendeződése, illetve részleges médium- és műfajváltása (az internetkultúrában). Ez megmutatkozik például a Mészölyre jellemző „nagyság” kulturális helyi értékének elmozdulásában is – ahogyan Mészáros Sándor summázza 2007-es jegyzetében:

A mostani irodalom szereplői ezért beszélnek rendre valamiféle lelkiismeret-furdalással Mészölyről. Merthogy a nagyság és a sztárság különbségéről van szó. Mészöly után már sztárok vannak az irodalomban.⁴³

A „sztárokat” teremtő és éltető piacgazdálkodás során újra felerősödtek, immár demokratikus körülmények között, az irodalom tematikus-ideológiai – egyúttal az elhelyezhetőség, sőt az eladhatóság igényeit is szolgáló – elköteleződései, többnyire a történelmi-nemzeti tudat vagy a társadalmi-politikai érzékenység (jó esetben) jó szándékú gondozásának jegyében; vesd össze Esterházy 1991-es „magyarhang-játékának” elhíresült címével: *Így gondozd a magyarodat*. Ami az alkotók oldalán megmutatkozott például a valóságábrázoló történetmondás olyan újragondolásaiban, mint amilyenek Závada Pál (kritikusok körében is) népszerű regényei. Ezzel párhuzamosan a befogadói oldalon szintén megfogalmazódott az úgynevezett olvasmányosság zsigeri követelménye, még ha olyan egyszerűsítő elvárások és számonkérések formájában is, mint amilyeneket olvashatunk Nádas Péter 2005-ös regényének egyik kendőzetlenül olvasóbarát hitvallású, ennek következtében megejtő tömörségű bírálatában: „A tekervényes regénykoncepció és az irdatlan betűtenger miatt a *Párhuzamos történetek* nem tud egy jól feldolgozható, kompakt módon megélhető olvasmányélményt adni.”⁴⁴ „Betűtenger” versus „olvasmányélmény”: egyszerűnek tűnik. Mert az is. Nem úgy, mint a tárgy, amiről a kritika szól, vagy kellene, hogy szóljon.

1929-ben, a rajongó vagy politikai szólamokkal kiüresített Ady-kultusz egyre harányabb zakatolása idején beszélt az „írástudók” minőségérzékére hivatkozó Kosztolányi az „írástudatlanok árulásáról”.⁴⁵ Ma ugyanezt a jelenséget talán a művészeti világ

43 Mészáros Sándor, „Az irodalom mint üzem 3.: MM figyelme”, hozzáférés: 2021.07.07, <https://litera.hu/magazin/tudositas/az-irodalom-mint-uzem-3-mm-figyelme.html>.

44 Szabó Tibor, „Konstrukció, siker, kudarc”, in *Testre szabott élet: Írások Nádas Péter Saját halál és Párhuzamos történetek című műveiről*, szerk. Rácz I. Péter, Kritikai zsebkönyvtár, 271–275 (Budapest: Kijárat Kiadó, 2007), 274.

45 Kosztolányi Dezső, „Az írástudatlanok árulása. Különvélemény Ady Endréről”, *A Toll* 1, 13. sz. (1929): 7–21, 14.

tartalmi és mediális változásait megtestesítő celebek és influenszerek által irányított közösségi játéknak nevezhetnénk, amely immár az ezoterikusan tudományos vagy érvelően ízlésalapú, hagyományosabb szerkezetű irodalomértéstől eltávolodó (on- és offline) kulturális nyilvánosságban zajlik. Játékszabályai gyakorta meghatározzák még az irodalomkritika szempontrendszerét és nyelvezetét is (lásd az előző bekezdésben idézett bírálatot a „megélhető olvasmányélmény” fogyasztói igényére fittyet hányó Nádas-mű „tekervényes regénykoncepciójáról”). Ebben az összefüggésben tűnik különösen szerencsésnek például az a temperált marketingstílus, ahogyan a piaci körülményeknek kiszolgáltatott olvasóközönség egyik szükségszerűen vékonyabb szeletére számító Jelenkor Kiadó ünnepli a 2021-es Mészöly-centenáriumot: művek újrakiadásával, pályamonográfia megjelentetésével, írókollégák és szakértők szerepeltetésével a kiadó közösségi felületein – és ezek a cselekedetek arányosan illeszkednek a *Mészöly Miklós Egyesület* és más szakmai műhelyek által szervezett rendezvénysorozatokhoz. Bár a történő irodalom látványosabban és tömegesebben hajózható fősodra egészen más irányokba vezet...

Innen nézve, az újabb (kiadópolitikai és sokszor irodalomkritikai szempontokkal táplált) olvasói elvárások és az ehhez nem ritkán igazodó írói megfelelések tükrében is tanulságosnak tűnik Takáts József *Élet és Irodalomban* közzétett, 2016-os hozzászólása Szilasi László ugyanott megjelent írásának szerinte túlzó módon panorámás állításaihoz. Nézzük először Szilasi irodalomtörténeti távlatú kijelentését az 1970–1980-as évek „prózaforradulatát” követő újabb „realizmus” változatairól:

Amikor például a modern magyar prózában Kosztolányi Dezső csodálatosan magas stilisztikája (a *Nyugat* és az *Újhold*, Ottlik és Esterházy környezetében és munkája révén) módszeresen, maradéktalanul és termékenyen túlglyözte magát szinte minden más lehetséges prózaeszményen, lassan lezárultak azok az utak, amelyek a kézzelfogható valóság árnyékosabb és töredékeesebb oldala felé vezettek. Hazai Attilának, Oravecz Imrének, Tar Sándornak vagy akár a korai Grecsó Krisztiánnak úgyszólván újra fel kellett fedeznie azokat a nyelvi lehetőségeket, amelyek retorikai alapon ismét felkelthetik a valóság általánosítható illúzióját. Mindez aligha volt független Móricz Zsigmond prózájától [...], s a rendszerváltás után elkezdődött Móricz traumatizáló finomságának kemény, néhol szinte horrorisztikus beíródása a Kosztolányi-eszménybe.⁴⁶

Takáts kritikus helyesbítése:

Az inga, amely mostanában visszaleng, nem Kosztolányi–Móricz-inga [...], hanem a „megújuló próza” köntösében jelentkező] metafikciós-kombinatorikus próza és a realista próza ingája. A realizmus iránti írói-kritikusi várakozásban, azt hiszem, többféle igény találkozik össze. A „prózaforradulat” terhétől való szabadulás vágya. A társadalom

46 SZILASI László: „Ex libris”, *Élet és irodalom* 59, 50. sz. (2015): 50.

állapota feltárásának kívánalma. A történetmondás rehabilitálásának szándéka. Az irodalomnak mint politikai cselekvésnek az újraértelmezése.

És nézzük az irodalmár állapot- és lehetőség-felmérését:

Ha esetleg egyes írók vagy irodalomértelmezők nem is, a magyar elbeszélő próza maga, nagyrészt a „prózafordulatnak” és a vele összefüggő „kritikafordulatnak” köszönhetően [...] megtanulta a modernista leckét, sőt, további lecke(ke)t is. Aki ma íróként vagy kritikusként a realista megszólalás lehetőségeit keresi, e lecke (s a további lecek) tudásának birtokában keresheti. Íróként, azt hiszem, könnyebb ma realista szöveget írni, mint kritikusként igazolni őket. Valaha így beszéltek a kritikusok: íme, ez a mű megmutatta társadalmunk súlyos problémáit. Ma, úgy tűnik, csak ilyen körmönfontan fogalmazhatnak: ez a mű képes volt rá, hogy „retorikai alapon” felkeltse a „valóság általánosítható illúzióját”. Helyesebb a mai megfogalmazás, nem vitás, ám e helyességért azzal fizet, hogy kénytelen lemondani a társadalmi igazság kimondásának pátoszáról.⁴⁷

Bár nem vagyok biztos benne, hogy – a feltételes mód léhaságával szólva – Mészöly „íróként” ma könnyebben írna „realista szöveget”, mint ahogyan tette a kilencvenes években, vagy akár a hetvenes-nyolcvanas években, amikor is pannonelbeszéléseivel „a prózafordulat művészi újításait, poétikai vívmányait bekapcsolta a magyar epikai hagyomány [lehető legszélesebb körű] áramába”.⁴⁸ Az viszont bizonyos, hogy a „realista szövegek” 2000-es években kibontakozó „kritikusi igazolása” idején, akár az egyszerűbb szerkezetű fogyasztói-ideológiai elvárások, akár a politikai érdekeltségű kultúratudományos olvasatok fényében, nemhogy könnyebb, hanem inkább nehezebb – és egyúttal izgalmasabb – helyzetbe kerül(het)nek a Mészöly-életmű újraértelmezői (legyenek elkötelezettjei akár a „helyes megfogalmazásnak”, akár a „kimondás pátoszának”).

A retorikai olvasásmódnak megfelelő „metafikciós–kombinatorikus próza” és a politikai értésmódot bátorító „realista próza” ingamozgásának képletét részletezhetjük tovább történetileg Thomka Beáta *Próza-chronograph* című elemzése nyomán, amely a *Jelenkor* 2002-es évfolyamának Mészöly-emlékszámban jelent meg.⁴⁹ A szerző tagoltan végigköveti *Az atléta halála* (1966) és Szilágyi István *Hollóidő* című regénye (2001) között zajló, a Mészöly-poétika „alakulásai” szempontjából meghatározó prózafolyamatokat, azok változó irányultságait, elkülönítve egymástól az 1960-as, az 1970-es, az 1980-as években, majd az 1990-es évek első és második felében keletkezett művek csoportjait. Legutóbbiban ugyan már nem szerepelnek Mészöly-alkotások, de Mészöly-hatások, sőt tőle kölcsönzött motívumok igen (Láng Zsolt 1997-es és Darvasi László 1999-es, történelmi tárgyú regényeiben). És hadd másoljam most ide teljes egészében a Mészöly-monográfustól nyugodtan mérvadónak tekinthető könyvcímlistát, kiegészítve a Mészöly-

47 TAKÁTS József, „Várakozás a realizmusra: Variáció Szilasi László tézisére”, *Élet és Irodalom* 60, 4. sz. (2016): 4.

48 GRENDEL, *A tények mágiája...*, 92.

49 THOMKA Beáta, „Próza-chronograph”, *Jelenkor* 45, 1. sz. (2002): 74–78, 1.

prózával „dialogikus viszonyban vagy kölcsönhatásban álló” művek címeit a szerzőik neveivel (amelyek között – a tanulmányíró által megállapított prózapoétikai jegyek hiánya miatt, vagy valamilyen más természetű okból – nem szerepelnek például egyfelől Határ Győző, Kardos G. György, Kertész Imre, Mándy Iván vagy Szabó Magda, másfelől Bereményi Géza, Dobai Péter, Csaplár Vilmos, Gion Nándor vagy Spiró György művei). 1960-as évek: 1966 *Az atléta halála* / 1967 *Egy makró emlékiratai* (Végel László) / 1967 *Jelentés öt egérről* / 1968 *Saulus* / 1968 *Egyperces novellák* (Örkény István) / 1969 *A látogató* (Konrád György) / 1969 *Rovarház* (Tolnai Ottó) / 1969 *Minden megvan* (Ottlik Géza). 1970-es évek: 1975 *Alakulások* / 1975 *A fűtő* (Hajnóczy Péter) / 1975 *Kő hull apadó kútba* (Szilágyi István) / 1976 *Film* / 1977 *Egy családregény vége* (Nádas Péter) / 1978 *Cse-reptörés* (Lengyel Péter) / 1978 *Tiéd a kert* (Pályi András) / 1979 *Termelési-regény* (Esterházy Péter) / 1979 *Szárnyas lovak* / 1979 *Magyar novella* (megírása) / 1979 *Leírás*. (Nádas). 1980-as évek: 1981 *Éleslövészet* (Grendel Lajos) / 1982 *Galeri* (Grendel) / 1984 *Megbocsátás* / 1985 *Merre a csillag jár?* / 1985 *Sátántangó* (Krasznahorkai László) / 1986 *Emlékiratok* könyve (Nádas) / 1986 *Bevezetés a szépirodalomba* (Esterházy) / 1987 *Sutting ezredes tündöklése*. 1990-es évek első fele: 1991 *Az én Pannóniám* / 1991 *Ballada az úrfiról és a mosónő lányáról*; *Pannon töredék* / 1992 *Sinistra körzet* (Bodor Ádám) / 1992 *A futás napja* (Sziij Ferenc) / 1992 *Nincs alvás!* (Garaczi László) / 1994 *A hullámzó Balaton* (Parti Nagy Lajos) / 1995 *Családáradás* / 1995 *Mintha élnél* (Garaczi). 1990-es évek második fele: 1997 *Jacob Wunschwitz igaz története* (Márton László) / 1997 *Jadviga párnája* (Závada Pál) / 1997 *Bestiárium Transylvaniae. Az ég madarai* (Láng Zsolt) / 1999 *A könnyymutatványosok legendája* (Darvasi László) / 2000 *Harmonia caelestis* (Esterházy) / 2001 *Hollóidő* (Szilágyi).⁵⁰ A Mészöly halálának évéig vezetett „chronograph” persze máig továbbírható – a régebbi szerzők újabb munkáitól (mint amilyen Nádas 2005-ben megjelent *Párhuzamos történetek* című regénye) újabb szerzők munkáiig (például Danyi Zoltán 2015-ös, Mészöly-díjjal jutalmazott regényén, *A dögeltakarító*).

Mindazonáltal Mészöly alakja és prózája az ezredfordulótól a feledési folyamatok és az újraélesztési kísérletek szabálytalan logikájú vetésforgójában létezik, amelyben például – a Thomka-féle „chronograph” prózapoétikai logikájától eltérő módon, ámde jóval látványosabban – szerepet játszanak az özvegy Polcz Elaine saját könyvei és önleírásai. Ugyanis a feleség idős korban kibontakozó irodalmi tevékenysége olvasmányos népszerűségével részben kitakarja a férj teljesítményét, részben viszont, főként Mészöly alakjának rendszeres ábrázolásával, mérsékelten előtérbe is állíthatja az életművet, sőt új szempontokkal gazdagíthatja az értelmezéstörténetét (amihez hozzájárulhat még a 2017-ben közreadott Mészöly–Polcz-levelezéskötet). A 2002–2006-os évek naplójegyzeteit tartalmazó, *Ideje az öregségnek* című könyvében olvashatjuk a 2007-ben elhunyt Polcz kettős irányú önmeghatározását: „úgy fogadnak, hogy fokozottan figyelnek rám, mert a Mészöly Miklós felesége vagyok, mert Polcz Elaine vagyok”.⁵¹ (Kiemelések: B. S.) És biztosan sok olyan irodalomfogyasztó nőtt fel az utóbbi években-évtizedekben, akik viszont Mészölyre tekintenek úgy, mint Polcz Elaine fér-

50 Uo.

51 Polcz Elaine, *Ideje az öregségnek: Naplójegyzetek 2002–2006* (Pécs: Jelenkor Kiadó, 2008), 31.

jére, és csak ennek következtében úgy is, mint (olvasni lehetséges) íróra. Akiket persze elgondolkodtathatnának az alábbiakhoz hasonló önismereti szölamok az eredetileg pszichológus-tanatólógus író utolsó könyvéből:

Mindig mulatok, ha igazi írók, nagy írók mellé kerülök. Hogy jutok én oda? Ismerem a helyemet. Persze, valamit én is tudok: azt, hogy veszik a könyveimet. Csak abban nem vagyok biztos, hogy miért.

Vagy:

Az irodalomban végül is ott kötöttem ki, hogy én általában az életről mesélek, de színészen. Máskor pedig komoly és nehéz témákat egyszerűen közelítek meg, természetes, egyszerű szavakkal, mindig az élethez visszatérve, az életből kiindulva, mert másként nem tudom. Aztán sem időm, sem türelmem, hogy szépen rendbe tegyem. A nagyok között éltem, tudom, mi az irodalom és mi az alkotás. Ők urai a nyelvnek, én egyszerűen használok, ahogy a kezem ügyébe kerül.⁵²

Egyébként a „komoly és nehéz témákról”, magáról az „életről” szóló „színes” és színvonalas meséket fordította át Mészöly a maga „közérzeti” irodalmiságába a felesége erdélyi útirajzát felhasználó, *Pontos történetek, útközben* című regényében, amely először 1970-ben jelent meg, s később újabb „történetekkel” egészítette ki.

Vitán felül a „nagyok” legnagyobbikái közé tartozik Mészöly, aki ugyanakkor a *legutóbbi időkben* a legtöbbször számára leginkább – kis túlzással – a nyelvet „egyszerűen használó” Polcz írásainak tükrében látszódik. Ezzel nincs semmi baj. Az volna baj, ha csak ez volna. De nemcsak ez van, hanem a Jelenkor Kiadó életműsorozata is, Nagy Boglárka és Szolláth Dávid szerkesztésében. A szekszárdi Mészöly Miklós Egyesület. A 2004-ben alapított Mészöly Miklós-díj. A Mészöly Miklós Emléknepok Szekszárdon. A *Szekszárdi Magasiskola*. Kisorosoziban *A hely szelleme* című rendezvénysorozat. A *Privát Mészöly* című portréfilm (2011, Dér Asia, Geröcs Péter). A benne megszólaló íróársak és irodalmárok Mészöly-bizonyossága, Nádas Pétertől Szegedy-Maszák Mihályon át Kukorelly Endréig. A Pécsi Egyetem Doktori Iskolájának Thomka Beáta körül szerveződő kutatócsoportja. Az ott született – a módszertan és a hagyaték gondozás tekintetében is hiánypótló – szakmunkák (például Márjánovics Diánáé).⁵³ Az általuk szervezett szakmai rendezvények, például a tanulmánykötetben is megjelentetett *Pontos észrevételek. Mészöly Miklóstól Nádas Péterig és vissza* című, 2015-ös konferencia.⁵⁴ Szolláth 2020-as Mészöly-monográfiája, amelynek jóvoltából egyrészt újra ráláthatunk az 1970–1980-as évekbeli pályaszakasz erős értelmezései által szükségszerűen kitakart

52 Uo., 84, 136–137.

53 MÁRJÁNOVICS Diána, *Örökölt blendével látni: Az 1960-as évek prózája és a Mészöly-hagyaték*, PhD-disszertáció (Pécsi Tudományegyetem, 2019).

54 BAGI Zsolt, szerk., *Pontos észrevételek: Mészöly Miklóstól Nádas Péterig és vissza*, Sensus füzetek (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2015).

korábbi prózaváltozatokra (a *Koldustánc*tól a *Magasiskolán át a Pontos történetek, útközben* című regényig), *másrészt* meggondolandó szempontokat kapunk az 1970–1980-as éveken túli prózafejlemények (mint amilyen például a sokak által elmarasztalt *Családáradás*) elfogadó értelmezéséhez is. És persze vannak még a jelen munkához hasonló, alkalmi Mészöly-értelmezések. Nem beszélve a kipusztíthatatlanul makacs faj észrevétlenségben is gyarapodó számú egyedeiről, a *tulajdonképpen*i Mészöly-olvasókról.

Summary

SÁNDOR BAZSÁNYI

Evolvings

An outline on the history of the reception of Miklós Mészöly's prose until and from 1990

The understanding of Miklós Mészöly's oeuvre, having started in the years of World War 2, has been distorted from the very beginning by the ideological pre- and misconceptions of the communist cultural policy, from the time of Mátyás Rákosi's regime to the late seventies. We may describe this story as a gradual emancipation process from the deeply Marxist-ideological interpretation to the poetics-oriented reading and understanding of the evolving Mészöly-prose. The turning point can be grasped in the works of critics and literary scholars of the eighties, which years formed a so-called triumphal procession. Since 1990 many new aspects and disturbing questions have been emerging in the receptional evolvings of the oeuvre being closed with the controversial 1995 novel *Family-flooding* (*Családáradás*).

SZOLLÁTH DÁVID

A félbemaradt siker

Mészöly Miklós nyugat-európai indulása és a magyar irodalmi emigráció

Mészöly az 1960-as évek közepén ígéretesen indult el a nemzetközi siker felé. Az 1961-ben elkészült *Az atléta halála* című regényét – miután Magyarországon akkor már évek óta késleltették a megjelenését – 1965-ben kiadta a nagy presztízsű Seuil kiadó *Mort d'un Athlète* címmel Kassai György és Marcel Courault fordításában. A hazai kultúrpolitika felett aratott győzelemként elkönyvelt kiadást először 1966-ban a *Der Tod des Athleten* (Hanser Verlag, ford. Sebestyén György), majd számos további külföldi megjelenés követte.¹ A kezdeti sikerek azonban nem teljesedtek ki, nem lett Mészölyből nemzetközi sztáríró.

Mészöly a Szigeti Lászlóval folytatott beszélgetésben² foglalta össze világosan e folyamat tényezőit. Mindenekelőtt azonban érdemes figyelembe venni, hogy egy magyar író külföldi sikerének egészen mások voltak a feltételei az 1960–1980 közötti években, mint manapság. Ma kiadói menedzsment, fordító-pályázatok és ügynökségek segítik az irodalom exportálását, akkor viszont a magyar hatóságok megnehezítették a külföldre jutást (útlevél-politika), a nemzetközi írótalálkozókra és konferenciákra pedig a nehezen kiengedett írók mellé besúgókat is delegáltak.³ Ez Mészöly esetében is így volt, a külföldre jutás akadályozásának szinte minden korabeli adminisztratív eszközét bevetették. Amikor Polcz Elaine-nel ment volna Erdélybe (1955), nem kapott útlevelet, *Az atléta halála* „kicsempészése” után pedig még inkább kockázati tényezőt látott Mészölyben a hatóság. Mészöly egy 1966-os bécsi írótalálkozóra való kiutazásának ügyében személyesen Aczélnál kellett kilincselnie Polcz Elaine-nek; volt, hogy értésé-

* A szerző a BTK Irodalomtudományi Intézet tudományos főmunkatársa.

1 Mészöly művei még életében megjelentek cseh, dán, észt, finn, francia, lengyel, német, olasz, román, spanyol és szlovák nyelven. A Mészöly Miklós Egyesület kezdeményezésére 2021-ben kutatócsoport alakult a szerző külföldi recepcióját feldolgozó adatbázis gyűjtésére. A tanulmány címében jelzett kérdéskört ennek elkészültéig nem lehet megnyugtatóan tisztázni. Az itt közölt dolgozat ennek a tervezett kutatásnak egyik előtanulmánya.

2 Mészöly Miklós és SZIGETI László, *Párbeszédkísérlet* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 1999), 184–187.

3 A hollandiai Mikes Kelemen Kör tanulmányi napjaira meghívott magyarországi előadóknak azzal a feltétellel adtak útlevelet, ha követségi ellenőr is jelen lehetett a rendezvényen. 1972-ben például visszavonták Weöres Sándor útlevelét, 1974 és 1979 között pedig nem utazhatott ki magyarországi előadó az évente megrendezett tanácskozásra. HITES Sándor, „1975 A Mikes Kelemen Kör konferenciája: A száműzetés prózairodalmáról a 20. század második felében”, in *A magyar irodalom története*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 3 köt., 3:701–717 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 3:706. Mészöly 1970-es londoni szereplésén is felszólalt egy provokátor. Mészöly Miklós levele Polcz Elaine-nek, Párizs, 1970. október 19., in Mészöly Miklós és Polcz Elaine, *A bilincs a szabadság legyen: Mészöly Miklós, Polcz Elaine levelezése 1948–1997*, szerk. NAGY Boglárka, 552–554 (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2017), 553.

re adták, ha szerepel, megint nem jelenhet meg könyve Magyarországon.⁴ Mészöly – Polcz, Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs intése ellenére⁵ – nem volt hajlandó félteni írói karrierjét, igen rezisztensnek bizonyult a kultúrpolitikai retorziókkal szemben.⁶ 1967-ben azzal a feltétellel adtak neki útlevelet, hogy nem szólal fel a Mikes Kelemen Kör rendezvényén. Miután Fejtő Ferencsel találkozott Párizsban, felelősségre vonták a kultuszminisztériumban, Fejtőről és a vele való kapcsolatáról kellett volna belügyileg is értékelhető információkkal szolgálnia.⁷ 1972-ben az Európai Protestáns Szabadegyetem ausztriai tanulmányi hetére, 1983-ban a hollandiai Mikes Kelemen Kör tanulmányi napjaira nem kapott kiutazási engedélyt. A Mészölyre (és több magyar íróra) ráállított egyik ügynök civilben az Artisjusnál dolgozott, így volt tekintése a szerzők külföldi kapcsolataiba.⁸ (Ugyanez az ügynök közvetítette később Mészöly lekenyerezésének ajánlatát is, Kossuth-díjjal kísértette meg, amit az író nem fogadott el.) Mindennek ellenére Mészöly, ha kapott útlevelet, azt kihasználta, és körutakra ment. Így jutott el többször Angliába, Ausztriába, Franciaországba, Hollandiába, Németországba és Svájcba. A legfontosabb az egyéves nyugat-berlini ösztöndíja volt (1974–1975-ig), ahol a *Filmet* fejezte be, innen is utazott Skandináviába, Spanyolországba.

A korabeli magyar irodalmi emigráció elkötelezett tagjainak segítségével a magyarországi kultúrpolitika ellensúlyának is tekinthető. Sokan feladatuknak tekintették, hogy altruista módon támogassák – vendégül lássák, kalauzolják, kapcsolatokhoz juttassák, fordítsák és népszerűsítsék – a magyarországi írókat. Mint Mészöly hálásan megjegyzi, „[h]a nincsenek körülöttem odafigyelő emberek, talán eddigi könyveim fele nem lát napvilágot”.⁹ A Mészöly–Polcz házaspár levelezésének kiadása óta jobban felmérhető, Mészölynek kik voltak a legfontosabb magyar kapcsolatai Nyugat-Európában, néhány nevet érdemes kiemelni. Kassai György (Párizs, nyelvész, műfordító, többek között *Az atléta halála*, a *Saulus*, *Az ablakmosó* átültetője, az utóbbit ő ajánlotta be a Jean-Louis Barrault – Pierre Chabert rendezőpárosnak), Cs. Szabó László (London), Gara László (Párizs),¹⁰ Határ Győző (London, többször írt Mészöly műveiről), Eva Haldimann (Genf, műfordító, a *Neue Zürcher Zeitung* kritikusa, *Az ablakmosó*, a *Bunker*, a *Sutting*-kötet, az *Állatforgalminál*, a *Levél a völgyből* német fordítója), Sipos Gyula (Párizs, szerzői nevén Albert Pál, Mészöly egyik legkiválóbb kritikusa, aki a *Saulus* francia kiadásának előszavát is jegyzi, a Seuil lektoraként valószínűleg része volt abban, hogy Mészöly ehhez a kiadóhoz került), Sárközy Péter (Róma, vendégül látta Mészölyt), Bartha István (Bázel, többször vendégeskedett nála az író), Cécile Nagy (Párizs, műfordító, a Seuil lektora, az 1970-es években kiadói kapcsolatokat épített). Mészölyt többször meghívta a hol-

4 Polcz Elaine levele Mészöly Miklósnak, Budapest, [1966. augusztus 21. körül], in Mészöly és Polcz, *A bilincs a szabadság legyen*, 430.

5 Polcz Elaine levele Mészöly Miklósnak, Budapest, [1966. augusztus 22. körül], in *uo.*, 431.

6 Mészöly Miklós levele Polcz Elaine-nek, Szekszárd, 1966. augusztus 24., in *uo.*, 433.

7 Mészöly és SZIGETI, *Párbeszédkísérlet*, 188.

8 STANDEISKY Éva, „Egy literátus ügynökről”, in *Az ügynök arcai: mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*, szerk. HORVÁTH Sándor, 319–353 (Budapest: Libri Kiadó, 2014).

9 Mészöly és SZIGETI, *Párbeszédkísérlet*, 185.

10 Mészöly Miklós, „Mészöly Miklós levelei Gara Lászlónak (1961–66)”, *Jelenkor* 46, 2. sz. (2003): 168–174.

landiai Mikes Kelemen Kör, a párizsi *Magyar Műhely*, a londoni Szepsi Csombor Kör. Kárpótlásként élte meg a nyugati magyar irodalmárok figyelmét és a közvetítésükkel elért külföldi sikereket. Idős korában úgy emlékezett vissza szerepükre, mint akik írói mélypontjáról lendítették ki:

Kint jól éreztem magam. Feltöltődtek önértékelési rekeszeim. Remek emberekkel találkoztam. Fejtő Ferenc, Karátson Endre, Sipos Gyula, Virágh Ibolya, megannyi gondolati és működési rendszer.¹¹

A magyarországi írókat segítő emigránsokat az is motiválta, hogy bemutassák a világnak: a magyar kultúra nemcsak abból áll, amit a Magyar Népköztársaság retrográd kultúrpolitikája annak gondol, és külföldön is terjeszt. Mészöly mint esztétikailag modern, újító, politikailag pedig kifogásolhatatlan író különösen alkalmas volt ennek a bizonyítására. Cs. Szabó László „ódákat zengett” Mészöly *Pontos történetek, útközben* című regényéről 1970-ben.¹² Határ Győző így kezdi a *Sutting ezredes tündökléséről* írt recenzióját: „Mészöly Miklós minden írása remekmű per definitionem, minden könyve remekműveket tartalmaz...”¹³ Sipos Gyula évtizedeken keresztül írt magyar tárgyú kritikáit áttekintve¹⁴ egyetérthetünk Margócsy Istvánnal, aki szerint Sipos a magyar irodalom megújulását, korszakváltását Mészölytől és Tandori Dezsőtől várta.¹⁵ Czigány Lóránt pedig a legjelentősebb kortárs magyar prózaíróként írt Mészölyről az *Oxford History of Hungarian Literature*-ben.¹⁶ Nem rajtuk múlt, hogy Mészöly nem futotta be azt a nemzetközi karriert, amit az 1960-as évek második felében remélni lehetett neki.

A magyar emigráció egyes tagjainak hathatós segítsége nélkül egy Mészöly típusú, olykor zárkózott, az önmenedzselésben nem igazán járatos írónak nem sok esélye lett volna külföldi megjelenésekre és bemutatókra. A Szigeti Lászlóval folytatott életútinterjúból, a *Párbeszédkísérlet*ből kiderül, hogy Mészöly sikerét balszerencse is akadályozta. Paul Flamand, a Seuil Kiadó egyik alapítója, 1937 és 1979 között igazgatója erősen támogatja az író, sok kötetes életműsorozatot tervezett neki, de nyugdíjba ment (és nem meghalt, ahogy Mészöly állítja),¹⁷ így csak *Az atléta halála* és a *Saulus* jelent meg franciául náluk. Az *ablakmosó* színházi bemutatóját előkészítő Pierre Chabert pedig autóbalesetet szenvedett, sokáig kiesett a munkából, a bemutatóra így nem került sor. Mészöly azonban nemcsak a körülményeket okolja, önkritikus is. A Seuil élén Flamand-t vál-

11 MÉSZÖLY és SZIGETI, *Párbeszédkísérlet*, 186.

12 Mészöly Miklós levele Polcz Alaine-nek, Párizs, 1970. október 19., in Mészöly és Polcz, *A bilincs a szabadság legyen*, 553.

13 HATÁR Győző, „Mészöly Miklós: Putting ezredes tündöklése”, in *Irodalomtörténet*, szerk. LAKATOS István, 239–241 (Békéscsaba: Tevan Kiadó, 1991), 239.

14 ALBERT Pál, *Alkalmak* (Budapest: Kortárs Kiadó, 1997).

15 MARGÓCSY István, „Az alkalom dicsérete (Albert Pál: Alkalmak)”, *Holmi* 10, 2. sz. (1998): 287–291, 291.

16 „The leading author of modern Hungarian fiction is undoubtedly Miklós Mészöly.” CZIGÁNY Lóránt, *The Oxford History of Hungarian Literature from the Earliest Times to the Present* (Oxford–New York: Clarendon Press–Oxford University Press, 1984), hozzáférés: 2021.08.07, <http://mek.oszk.hu/02000/02042>.

17 MÉSZÖLY és SZIGETI, *Párbeszédkísérlet*, 186.

tó író, műfordító, az arab kultúra kutatója, Michel Chodkiewicz stratégiájáról – miszerint *Az atlétát* sportregényként kellene reklámozni – utólag belátja, hogy talán nem is volt annyira elhibázott elképzelés, mint ahogy akkor ezt látta, és elzárkózó magatartásával ki is fejezte. Feltehetőleg ezért nyitja egyik, *Az atlétáról* szóló önreflexív jegyzetét (*A létezés rekordja*) a következő mondattal: „Nem sportregény.”¹⁸ Mint a *Párbeszédkísérlés*-ben megjegyzi, német nyelvterületen sokat írtak róla, például azt is, hogy Uwe Johnson óta ez a legjobb sportregény.¹⁹ Az egyik angol könyvkiadó viszont azzal utasította vissza, hogy túlságosan hasonlít Alan Sillitoe nem sokkal korábban nagy sikert elért regényére, az *Egy hosszútávfutó magányosságára*, így „egyelőre nem tartják kíváncsinak a megjelenést”.²⁰ A magyar recepcióban sokáig fel sem merült, hogy Mészöly első regényét lehetne a versenysport és a sportpolitika kontextusában értelmezni, s csak az utóbbi években jelent meg üdítő kivételként egy tanulmány, amely végre komolyan veszi ezt a kézenfekvő, de talán épp emiatt sokáig banálisnak tekintett szempontot.²¹

A kommunista kiadáspolitikai zaklatásait évtizedeken keresztül elszenvedő, így azt alaposan kiismerő író az 1960–1970-es években bizalmatlan volt a nyugat-európai kapitalista könyvpiac idegen mechanizmusaival. „Hát igen, akkor még semmit sem tudtam a marketingről.”²² Hasonló reakciót figyelhetünk meg abban az esetben is, amikor Mészöly nem akar a BBC-nek nyilatkozni, vagy épp a *Le Figaro* riporterének érdeklődését – azaz PR-szempontból fontos lehetőséget – hárítja el, mert nem szeretné, hogy a vasfüggönyön túli elzárt kommunista tömb politikai kuriózumaként, elnyomott írójaként tálalják.²³ Az erről beszámoló levélben Polcznak jelzett ellenérzések pontosan idevágó magyarázatát az 1986-os, *Esély és handicap* című, a magyar irodalom izoláltságának kérdéseit körüljáró esszéjében találhatjuk meg. Itt fejt ki, mennyire zavarja, amikor a Közép-Európa iránti érdeklődés a térség politikai elszigeteltségére irányul, nem az értékeire. „Éppen ezért hat sokszor visszásnak, mikor szellemi és művészi teljesítményei méltánylásánál az indokoltnál jobban kerül előtérbe e térség politikai tragikuma, pikantériái, a politikai időszerűség erotikája.”²⁴ Feltételezhető, hogy a nyugat-európai viszonyokkal eleinte tapasztalatlan Mészöly arra számított, hogy majd *tisztán az irodalom* fogja érdekelni a külföldi közönséget, hogy gazdasági és politikai vonatkozásoktól mentesen történik majd a bemutatkozása.

18 Mészöly Miklós, *A pille magánya*, Mészöly Miklós művei (Pécs: Jelenkor Kiadó, 2006), 455.

19 Feltehetőleg erre a rövid ismertetésre céloz Mészöly: [n. n.], „Miklos Mészöly: Der Tod des Athleten”, *Der Spiegel* 42, hozzáférés: 2021.08.07, <https://www.spiegel.de/spiegel/print/index-1966-42.html>.

20 Mészöly és SZIGETI, *Párbeszédkísérlés*, 187.

21 P. SIMON Attila, „»az izmaik ölelkeztek egymással«: Az eleven testek megjelenésének szerepe Mészöly Miklós *Az atléta halála* című regényében”, in „*folyékony szobor vagy szilárd szökőkút*”: *Tanulmányok Nemes Nagy Ágnesről és más Újholdasokról*, szerk. BUDA Attila, PALKÓ Gábor és PATAKY Adrienn, 404–421 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2017).

22 Mészöly és SZIGETI, *Párbeszédkísérlés*, 187.

23 Mészöly Miklós levele Polcz Alaine-nek, Párizs, 1975. március 24., in Mészöly és POLCZ, *A bilincs a szabadság legyen*, 668.

24 Mészöly Miklós, „*Esély és handicap az irodalomban – közép-európai szemmel*”, in Mészöly Miklós, *A pille magánya*, 421–431 (Pécs: Jelenkor Kiadó, 2006), 427–428.

Mészöly Szigetinek adott nyilatkozatát – miszerint nem menedzselte magát megfelelően – igazolják a korabeli barátok visszaemlékezései is, amelyek például arról szólnak, hogy időnként nem válaszolt a Hanser Verlagtól érkezett levelekre:

Berlinben írta az egyik legfontosabb művét, a *Filmet*, de a kapcsolati tőke kiépítésére nem fordított figyelmet. Ezért aztán, amikor lejárt az ösztöndíj, szépen hazajött Magyarországra; lassan-lassan rájöttek odakint, hogy nem lesz belőle Nobel-díjas. (Márton László)²⁵

Egyszer azt mondta nekem – szó szerint fogom idézni –, Bandikám, én elbasztam az életemet. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy őt jobban érdekelték a nők meg a csajozás, mint az irodalmi karrierje. (Kukorelly Endre)²⁶

Ezeket a vélekedéseket árnyalja a Mészöly–Polcz levelezéskötet. Mészöly jelzett averziói, időnkénti szerepidegenségének regisztrálása ellenére gyakorta esik szó a házaspár leveleiben külföldi kiadókkal, színházi bemutatókkal, meghívásokkal és felolvasásokkal kapcsolatos teendőkről. Polcz aktívan segítette, bátorította, olykor nógatta Mészölyt, akit láthatóan motivált a külföldi érdeklődés. Nagy Boglárka, a kötet sajtó alá rendezője joggal állapítja meg:

Megdölni látszik például az a mítosz, hogy a szerzőt ne érdekelte volna könyvei külföldi kiadásának sorsa. A levelezésből határozottan kitűnik, hogy a hatvanas évek elejétől egészen a nyugat-berlini ösztöndíjas évéig, 1974-ig nagyon is foglalkoztatta, miként törhetne ki a tiltott, több tūrt alkotó szűk hazai ketrecet jelentő művészi és politikai szituáltságából.²⁷

Még ha el is követett kommunikációs hibákat olykor, a Mészöly-kép és önkép feltehetőleg nem volt teljesen fedésben a levelezésben is dokumentált tényleges gyakorlattal. Nagy Boglárka véleményét erősítik meg a szerzőnek a szekszárdi Mészöly-emlékházban őrzött kézírásos címjegyzékei is. Mészöly időről időre átírta, átvezette, frissítette a lakcímet és telefonszámokat. Ezek közül jelentős részt tesznek ki a külföldi és külföldi magyar kapcsolatok listái, országokénti bontásban.²⁸ A három telefonosfüzet önmagában nem perdöntő Mészöly kapcsolatépítő aktivitásának kérdésében, de az akkurátusan vezetett, hosszú jegyzékek képet adnak az író kiterjedt nemzetközi kapcsolathálójáról és segíthetnek annak feltérképezésében.

Mészöly jól indult, de megrekedt nyugat-európai karrierjének alapos feldolgozása a külföldi recepció módszeres feltárása után lehet teljes. A továbbiakban a nyugat-euró-

25 DÉR Asia és GERŐCS Péter, „privát mészőly”, *Forrás* 44, 2. sz. (2012): 3–27, 10.

26 Uo.

27 NAGY Boglárka, „Utószó”, in MÉSZÖLY és POLCZ, *A bilincs a szabadság legyen*, 864–870, főként: 867–868.

28 Az első füzetben a következő kategóriákba rendezte az elérhetőségeket: „Amerika-Canada”, „Franciaország”, „Anglia”, „Holl-Belgium”, „Jugó”, „Cseh” (azaz Csehszlovákia), „Lengyel”, „Románia”, „DDR – BRD”, „Olasz”, „Skandinávia”, „Spanyol”, „Svájc”, „Vegyes külf.”, „Külf. szerk. kiadó, stb.” A későbbi füzetekben kicsit módosultak a kategóriák, pl. „D- és É-Amerika”, „Ausztia” is megjelent. Az első két füzet a nyolcvanas évek közepéről származhat, a harmadik 1990-es.

pai közvetítők nézőpontjának rekonstrukciójához keresünk szempontokat, három fontos Mészöly-kritikus munkáira helyezve a hangsúlyt. Milyen sajátos nézőpontból látta Mészölyt Sipos Gyula, Karátson Endre, Határ Győző? Sokszor elkövetett hiba a „nyugati magyar irodalom” alkotóinak munkásságát, szemléletét homogenizálni. Ezen a kategorizáláson élcelődik Karátson Endre, amikor „nyumir”-nak²⁹ nevezi magát, ironikusan felerősítve és önmagára alkalmazva az itthoni kollégáknak olykor már a szóhasználatán is érezhető ggettósító mellékjelentést. Számos generációs, világnézeti, politikai és ízlésbeli különbség tagolta köreiket, vitáik voltak a Magyarországhoz való viszony megítéléséről, a magyar irodalomban betöltött szerepükről és sok minden másról. Mégis van néhány közös motívum, ami feltűnik, ha az 1950-es és 1980-as évek közötti nyugati magyar Mészöly-recepció szövegeit összehasonlítjuk a velük egy időszakban keletkezett itthoni Mészöly-kritikákkal.

1.

Az első közös motívum szinte banális, annyira egyértelmű. Az emigráció tagjait – kézenfekvő okokból – erőteljes kommunista-ellenesség jellemezte. Az irodalomfelfogásban ez számos formát öltött, többen az otthon betiltott szabad, európai orientációjú magyar irodalom pótlóiként, átmentőiként tekintettek magukra, mások Magyarország szellemi életének kedvező befolyásolására törekedtek.³⁰ Az *értékkorrekció* törekvését Hites Sándor mutatja be Cs. Szabó László, Kibédi Varga Áron, Borbándi Gyula írásai alapján, hozzátéve, hogy az az emigrációs lapok feladat-értelmezésének is része volt.³¹ A müncheni *Új Látóhatár* inkább politikai-történelmi, a párizsi *Magyar Műhely* esztétikai-irodalmi területen próbált a szocialista magyar kánon korrigálója lenni. Többek közt az az, hogy az itthoni kultúrpolitika tiltottjainak vagy túrtjtjeinek (Kassák Lajos, Weöres Sándor, Szentkuthy Miklós, neoavantgárd) nagyobb figyelmet szenteltek. A három általunk kiemelt kritikus íásaiban (Határ és Karátson írói munkásságát most nem érintve) megfigyelhető, hogy a modernista esztétikai értékrend olykor összekapcsolódik a politikaival, az esztétikai konvencióktól eltérő itthoni teljesítményeket a függetlenség, a szabadság kategóriájához kapcsolják, s a hivatalos értékrendet provokáló műveket ellenkulturális pozíciójuk miatt is megbecsülik. Mindez legnyilvánvalóbban Sipos kritikáit jellemzi. Például az 1959-ben a modern narrációpoétikája (belső monológ alkalmazása, a Faulkner-ihlet stb.) miatt lelkesen üdvözölt Szabó Magda műveit a későbbiekben esztétikailag és politikailag is egyre kompromisszumosabbaknak látja a későbbi műveiről írt, jóval élesebb hangú kritikákban. Nehezményezi, hogy akit 1959-ben, a *Freskó* idején még a modernista megújulás lehetőségének hitt, az reménytelenül beta-

29 Arról, hogy mikor és miért változott „emigráns irodalom”-ról „nyugati magyar irodalomra” a bevett szóhasználat lásd: SCHEIN Gábor, „Az emigráció mint a magyar irodalomtörténeti gondolkodás szerkezeti problémája”, *Irodalomtörténet* 50, 1. sz. (2019): 3–16, 6–7. Az (ön)ironikus „nyumir” szó permutációit (pl. ’nyumiró’, ’nyumiri jelenség’), áthallásait (’sumér’, ’nyomor’), valamint humoros meghatározását lásd Kemenes Géfin Karátsonról írt laudációjában: KEMENES GÉFIN László, „A keménység dicsérete: Laudatio”, *Új Forrás* 31, 2.sz (1999): 47–58.

30 HITES, „1975 A Mikes Kelemen Kör konferenciája...”, 708.

31 Uo., 710.

gozódott, „a rendszer íróնője lett”, nagy példányszámban kiadott rendszerkompatibilis kispolgári ponyvaszerző, afféle „szocialista Tutsek Anna” vált belőle.³² Sipos Gyula legvitriolosabb, stílusuk miatt ma is igen élvezetes kritikái azok, amelyekben a magyar vagy francia kommunista szerzők, szerkesztők irodalomtörténeti munkáit, antológiáit bírálja. Az *Europe* folyóirat magyar számára, Bajomi Lázár Endre vagy Mészáros Vilma modern francia irodalomról írt – jobbára – kompilációira fölényes tudással, magabiztos kézzel, látható élvezettel sújt le.³³ Ezekből a szövegeiből is nyilvánvalóvá válik, hogy Sipos számára tökéletesen inkompatibilis a két normarendszer: nem lehet valami egyszerre politikailag marxista és esztétikailag modern.

Mészöly és néhány kortársa külföldi tájékozódása felvillantják a nyugati magyar értelmiségi hálózat és a hivatalos Magyarország kultúrharcának képleteit. Valószínűsíthető, ha Mészöly engedményeket tett volna az itthoni kultúrpolitikának (például elfogadja a felkínált Kossuth-díjat), akkor nem lett volna ennyire fenntartások nélküli a népszerűsége nyugati magyar irodalmi körökben. Az esztétikai modernség és a politikai függetlenség összekapcsolása ugyanakkor a legkevésbé sem az ő írásaik specifikuma, ez teljesen egybevág az itthoni ellenzéki(bb) kritikái közvélekedéssel, a különbség az, hogy az ő írásaikban ennek a képletnek a másik fele („marxista = retrográd”) explicit módon megfogalmazódhatott.

2.

Az előbbivel szorosan összefüggő, de kritikátörténetileg talán tanulságosabb a második közös jellemző. A nyugati magyar szerzők Mészöly-kritikáinak nyelve időtállóbbnak tűnik ma, míg a rendszerváltás előtti magyarországi kritika számottevő részének megértéséhez már bizonyos kritikátörténeti körülményekre van szükség. Ahogy Margócsy István fogalmaz Albert Pál (Sipos Gyula) 1997-es kritikagyűjteményének apropóján:

Sipos könyvének nyílt beszédmódját olvasva fájlalhatjuk igazán, mennyire meg volt nyomorítva a hazai kritika: ennek tükrében talán még mélyebben látszik, mennyire őszintelen nyelvhasználatra volt kényszerítve a kritikuskárdának még az a rétege is, mely pedig nem szegődött a kultúrpolitika csatlósai közé, s mennyire hiányzott a ténylegesen művekről valló beszéd [...].³⁴

Mészöly életműve azok közé tartozott, amelyek a szokásosnál is nagyobb mértékben váltak ideológiai viták és harcok csatamezőjévé a marxista esztétika és a szocialista kultúrpolitika hegemoniájának időszakában. A korszak kutatójának időbe telik hozzászokni, hogy egy-egy Mészöly-műről szóló, késhegyig vitt kritikai vita valódi tétje a legkevésbé sem az adott mű, hanem valami más. Egy korabeli világnézet, stílus vagy szellemi áramlat (például az abszurd, az egzisztencializmus) megítélése, egy-egy történelmi esemény, korszak (trianoni döntés, második világháború, holokauszt, 1950-es évek, 1956) emléke-

32 ALBERT, *Alkalmak*, 12–14, 52, 53.

33 A Bajomi Lázár Endre- és a Mészáros Vilma-bírálat hangvételéről már a címük is árulkodik: *Hőbörgő hisztéria és Asszonyágok irodalomtörténete*. Uo., 22–27, 46–51, 116–121.

34 MARGÓCSY, „Az alkalom dicsérete...”, 289.

zetének értelmezése, vagy épp úgynevezett nemzeti identitáskérdések firtatása (pl. nyugati vagy keleti orientáció). Ezek a korlátozott nyilvánosság körülményei közt maguk természetes helyén (újság, publicisztika, közéleti diszkusszió) folytathatatlanná váló viták másutt, így az irodalomkritikában jelentek meg jól-rosszul leplezett formában. Nem beszélve a látszólag elvi, valójában kirakatviták „adminisztratív következményeiről”, amelyek útlevelekről, megjelenésekről vagy épp állásokról döntöttek. A korszak kritikai vitái ezért elsősorban szimbolikus politikai viták, s csak ritkán, csak részben esztétikaiak is. Például Az *ablakmosó* botrányokkal kísért fogadtatásában³⁵ a vitázó felek számára egyértelmű, hogy a francia egzisztencializmus haladó vagy reakciós voltáról folytatott disputának a voltaképpeni tétje nem szellemi, hanem hatalmi: Az *ablakmosó* betiltása két előadás után a Miskolci Nemzeti Színházban, illetve a darabot Mészöly provokatív szerzői kommentárjával közlő *Jelenkor* főszerkesztőjének, Tüskés Tibornak a menesztése. Érthető, hogy a sűrű, erősen a korszakhoz kötött kontextus ma már feltárássra szorul. Az irodalomkritika köntösébe bújtatott denunciació³⁶ nyelvi manőverei, illetve a másik oldalon az apológia és a művészet autonómia-védelmének hajdani retorikai készlete, vagyis az irodalom „függetlenségi háborújának”³⁷ korabeli kódrendszere nagyon hamar, gyakorlatilag már az ezredfordulóra hermetikussá vált. Feltehetőleg azért, mert az újabb kritikugenerációk már attól a tanárnemzedéktől tanulták a szakmát (Angyalosi Gergely, Balassa Péter, Kálmán C. György, Kulcsár Szabó Ernő, Margócsy István, Radnóti Sándor, Szegedy-Maszák Mihály, Thomka Beáta és sokan mások), akik fiatalkorukban határozottan, szinte programszerűen száműzték a kritika nyelvéből a célzott, kódolt politikai mellékjelentéseket. A leváltott kritikai diszkurzusról ők leginkább csak anekdotákat mesélnek, hiszen az ő szemükben – teljesen érthető okokból – *nem* elsődleges tudományos feladat annak archiválása és feltárása, amitől megszabadultak. Tehát az 1980-as évekbeli paradigmaváltó kritikusok autonómiatörekvéseinek – a korszakos emancipációs eredménye mellett – bizonyos mértékű felejtés is következménye. Hiszen nemcsak a hajdani marxista nyelvezet (most csupán a Mészöly-recepció szövegeire korlátozva a min-tavélt: például Agárdi Péter, E. Fehér Pál, Faragó Vilmos, Pándi Pál vagy Zappe László cikkei), hanem az azt invenciózusan árnyaló, eredetien opponáló vagy diszkreditáló beszédmódok (például Béládi Miklós, Balassa Péter, Könczöl Csaba, Nádas Péter, Tandori Dezső és mások korabeli kritikái) avulása is regisztrálható. Ma mindenesetre úgy tűnik, a korabeli ellenfelek sokkal inkább beszéltek közös nyelvet *egymással*, mint az utókorral, s ezzel természetesen nem a vitázó felek teljesítményét kívánjuk nivellálni, hanem a kritika nyelvében bekövetkezett változás mértékére hívjuk fel a figyelmet.

35 Erről lásd: KASZNÁR Veronika Katalin, „Mészöly Miklós mint irodalomtörténeti konstrukció Az *ablakmosó* kortárs kritikáiban”, *Kalligram* 16, 10. sz. (2007): 58–67; ÁGOSTON Zoltán, „Az »irodalmi kreliben«: Az *ablakmosó* körülményei”, *Jelenkor* 63, 6. sz. (2020): 662–667; SZOLLÁTH Dávid, *Mészöly Miklós* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2020), 99–116.

36 HERCZOG Noémi, *Feljelentő színikritika a Kádár-korban: Kísérlet egy sztálinista kultúráirányítási modell átalakulásának megragadására*, Doktori disszertáció (Budapest: Színház- és Filmművészeti Egyetem Doktori Iskola, 2017).

37 NÁDAS Péter, „»Le kell vetkőzni, föl kell öltözni...«: Németh Gábor beszélgetése”, *Jelenkor* 49, 2. sz. (2006): 162–171, 163–164.

A rendszerváltás, de különösen az 1980-as évek előtti hazai kritikai nyelvek meglepően gyors archaizálódása feltűnőbb, ha összevetjük azokat a korabeli magyar irodalomkritika egyes, országhatáron kívül publikált szegmenseivel. Ez a Mészöly-recepció dokumentumai közül kiváltképp egyes vajdasági magyar kritikusok (például Bori Imre, Hornyik Miklós, Thomka Beáta), valamint a „nyugati magyar” szerzők (például Albert Pál, Határ Győző, Karátson Endre) 1960–1980-as években írt munkáival támasztható alá. Az akkor kevesek számára hozzáférhető, rejtékutakon terjedő, kézről-kézre adott írásai, egy vélt „anyaországi” középponttudat felől esetleg (jóhiszeműen vagy sandán) periférikus helyzetűnek tekintett publikációik ma nem egy esetben időtállóbbnak, érvényesebbnek bizonyulnak. Nem feltétlen arról van szó, hogy kritikai ítéleteiknek esetleg jobb volna a „találati aránya”. Ez egyrészt nem biztos, hogy mérhető. Másrészt egyetérthetünk azzal a többek által megfogalmazott³⁸ kritikátörténeti belátással, mely szerint egy-egy kritikus munkásságának nem az a mércéje, hogy a későbbi kánonok mennyire igazolják vissza kritikai ítéleteit. Ehelyett inkább arról van szó, hogy az ő nyelvüket nem kötötték a korlátozott nyilvánosság korabeli kényszerei, megszorításai, s mondataikat nem korrumpálta a tabutémák kerülgetése, a kettősbeszéd, a célozgatások finom rendszere.

Ismert jelenség például, hogy a politikailag megbélyegzett szerzőt a vele szolidáris ellenzéki kritika nem, vagy csak óvatosan bírálja nyilvánosan. Érthető kritikusai önkorlátozás, (esetleg öncenzúra) ez egy olyan kritikai diszkurzusban, amelyben az esztétikai kifogás gyakran a politikai elmarasztalás fügefalevele. Aki egy hatalom által vegzált szerzőt bírál, az esetleg a kollaboráns hírébe keverheti magát. A kultúrpolitikailag megbélyegzett szerzőket „kímélő”, kompenzatórikus kritika leszoktatta a szerzőket a valódi esztétikai bírálatról,³⁹ hozzájárult egyes ellenzéki szerzőkultuszokhoz (Ottlik, és kisebb mértékben Mészöly esetében), és szokásrendként jócskán túlélte a rendszerváltást is. Mészöly esetében nagyon árulkodó az a máshol részletesebben tárgyalt⁴⁰ kivételes recepciótörténeti pillanat, amikor az őt egyébként nagy erudícióval és kockázatvállalással támogató kritikus, Béládi Miklós 1974-ben bírálja az *Alakulások* című írását.⁴¹ Ez a jelek szerint annak volt köszönhető, hogy az MTA Irodalomtudományi Intézetében afféle „védett környezetben” rendezték meg a tanácskozást, ahol lehetett tudni, hogy többségben (a személyesen jelen lévő) Mészöllyel szimpatizáló kutatók dolgoznak (lásd Béládi Miklós, Bodnár György, Erdődy Edit, Pomogáts Béla, Szőrényi László, Varga László, Veres András és mások Mészöllyt elismerő írásait a rendszerváltás előtti évtizedekből). Így nem kellett attól tartani, hogy valaki rosszul értené Béládi Mészöly-bírálatát. Az ő *Alakulások*-kritikája szabályt erősítő kivétel.

Igaz, olykor a „nyugati magyarok” is tekintettel voltak az itthoni körülményekre. Sipos Gyula visszaemlékezésében megjegyzi, hogy joggal tartott attól, ha nagyon dicséri Mészöllyt a Szabad Európa Rádióban, akkor azzal esetleg árt neki itthon, és „tanács-

38 DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége* (Budapest: Argumentum Kiadó, 1994), 29; RADNÓTI Sándor, *A piknik: írások a kritikáról* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 2000), 17.

39 RADNÓTI, *A piknik*, 46.

40 SZOLLÁTH, *Mészöly Miklós*, 334–335.

41 Megjelent változat: BÉLÁDI Miklós, „Elbeszélés vagy »szöveg«”, in BÉLÁDI Miklós, *Érintkezési pontok*, 556–562 (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1974).

sabbnak tűnt átvenni valamit E. Fehér Pál vagy Faragó Vilmos hangvételéből, és így mondani el a lényegét”.⁴² Továbbá a nyugati magyar kritikusok ítéletalkotásából sem lehet kihagyni a kompenzatórikus összetevőt – lásd „értékkorrekció” –, hiszen az itthon politikailag elmarasztalt szerzőkkel igyekeztek méltányosabbak lenni. Mindennek ellenére a nem Magyarországon született korabeli írásoknak nagyobb a szabadságfoka, másképp szólva: esztétikai autonómiájuk kevésbé korlátozott. Látható ez például akkor, amikor Karátson Endre bírálja Mészöly esszéinek többes szám első személyű megszólalását (a népképviselői írószerep hagyományának csapdái iránti óvatlanságot felrövé),⁴³ vagy amikor a Camus–Mészöly kapcsolatot végre tisztán komparatistikai szempontból vizsgálja, ideológiai mellékszövegektől mentesen, tekintet nélkül az egzisztencializmus magyarországi politikai helyiértékére.⁴⁴ Azaz Karátson bírálhatta, elemezhetette Mészölyt anélkül, hogy azt burkolt politikai állásfoglalásnak lehessen érteni. Ugyanakkor talán az sem véletlen, hogy színvonalas, de az itthoni szokásrendtől eltérő Mészöly-tanulmányai nem váltak gyakran idézett darabokká az itthoni recepcióban azután sem, hogy 1993-ban a Jelenkor Kiadó jóvoltából könnyen hozzáférhetőekké váltak.⁴⁵ Ha nem is hatottak műveik széles körben, Mészölynek bizonyosan támogatást nyújtottak, s ennyiben elérték céljukat. Az államszocialista kultúrpolitika, és az ennek meghosszabbításaként működő marxista kritika zaklatásait elszenvető írónak a levelezés tanúsága szerint fontos megerősítést jelentett elismerésük függetlenségének megőrzésében.

3.

A harmadik szembeötlő és valamelyest általánosítható (az itt kiemelt három szerzőre mindenképp érvényes) különbség a „nyugati magyar” irodalmárok és az itthoniak között az előbbiek frissebb, közvetlenebb és kompromisszum-mentesebb nemzetközi tájékozódása, szoros összefüggésben közvetítő szerepükkel. Ez szintén részben a helyzeti különbségükből adódik; magától értetődik, hogy a francia, angol kultúrában élve, annak nyelvét jól elsajátítva, a könyvekhez, lapokhoz, színházi előadásokhoz hozzáférve, kulturális kapcsolatokat kiépítve első kézből tájékozódhattak. Ennek hasznélvezői voltak azok az itthoni kevesek, akik hozzáfértek itthon írásaikhoz. Sipos Gyula külföldi magyar lapokban (*Irodalmi Újság*, *Új Látóhatár*) megjelent vagy a Szabad Európa Rádióban felolvasott írásainak itthoni értéke legendás volt. Thomka Beáta így emlékezik: „A kortárs francia és magyar próza kérdéseiben eleinte csak Albert Pál (Sipos Gyula) párizsi írásai nyújtottak kritikátörténetileg is releváns eligazítást.”⁴⁶ Pályi András pedig így idézi fel szerepét:

42 SÍPOS Gyula, „A kultúra iránti szeretetteljes mohóság: Pályi András interjúja”, *Élet és Irodalom* 57, 32. sz. (2013): 7–8, 8.

43 KARÁTSZON Endre, „Képiró, képolvasó”, in *„Tagjai vagyunk egymásnak”: A Tarzusi szavaival köszöntik a hetvenéves Mészöly Miklóst barátai*, szerk. ALEXA Károly és SZÖRÉNYI László, 102–110 (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1991).

44 KARÁTSZON Endre, „Mészöly Miklós és a camus-i közérzet”, in KARÁTSZON Endre, *Baudelaire ajándéka*, *Élő irodalom*, 297–308 (Pécs: Jelenkor Kiadó, 1994). (A szöveg eredetileg 1983-ban, francia nyelvű előadás-ként hangzott el.)

45 Például: KARÁTSZON, *Baudelaire ajándéka*.

46 THOMKA Beáta, „Térpoétika: Szirák Péter beszélgetése”, *Alföld* 49, 6. sz. (1998): 38–49, 46.

„A Sipos” Párizsban, aki mindenről tud, ami a magyar irodalomban és a színházban történik, a hetvenes-nyolcvanas években fogalom volt. Titokban hallgattuk, de egyre nyíltabban hivatkoztunk rá. Impozáns tájékozottsága – nemcsak a magyar és francia, de a globális művészeti trendekben is – lefegyverzően hatott.⁴⁷

Angyalosi Gergely arra is rámutat, hogy Sipos hivatástudatába beletartozott a friss nemzetközi kulturális tájékoztatás eljuttatása az itthoni magyaroknak. „[A] Kádár-rezsim évtizedei alatt a nyugaton élő kultúrmagyar joggal érezhette úgy, hogy az ott-hon maradottak helyett is olvas, hiszen első kézből találkozik azokkal az alkotásokkal, amelyekhez honfitársai csak nagy nehézségek árán, vagy sehogyan sem juthattak hozzá.”⁴⁸ Ám az informáló-közvetítő szerepnél esetében valamivel többről is volt szó, a hazai értelmiséget agitáló, „fellazító” feladatköréről. Sipos kis párizsi lakása afféle hírcsere-központ volt. Ő maga vall arról az amerikai finanszírozású könyvosztogató akcióról, amelynek több európai nagyvárosban voltak kijelölt gócpontjai (Sárközy Mátyás Londonban, Molnár József Münchenben, Szőnyi Zsuzsa Rómában). Siposnál hetente öt-hat magyar zárandok is megfordult, és vitt a szétosztásra kapott ajándékkönyvekből.⁴⁹ Ez része volt annak a hidegháború utáni fellazító stratégiának, amelynek részeként a CIA különböző fedőszervezeteken, így a Szabad Európa Rádión, az International Advisory Councilon keresztül a nagy mennyiségben juttatott a vasfüggöny mögé különböző sajtótermékeket. A számos magyar értelmiségi közül, aki megfordult Siposnál, Passuth Krisztina a következőképp emlékszik vissza a találkozásra:

[Sipos Gyula] volt a könyvosztogató Párizsban. Egy meglehetősen vacak lakásban lakott, de a lakás két szobája jobban tele volt könyvvel, mint a miénk, ami azért teljesítmény. Mint utóbb kiderült, ő abból élt. Egy alapítvány – nem tudom, milyen alapítvány volt – megbízta, hogy tartsa a lakásán ezeket a könyveket, és a Párizsba érkező magyarokat szolgálja ki. Aki Párizsba érkezett és Sipos címét a rue de la Tombe Issoire-on megkapta, elment, és az őt érdeklő politikai, társadalomelméleti, társadalomtudományi könyveket ott nekiajándékozták. Általában angol nyelvű könyvek voltak. Először a férjemmel [*Kemény Istvánnal* – Sz. D.] mentünk oda. Pontosan nem értettük, hogy mért kapjuk ezt ajándékba Sipostól. Aztán kiderült, hogy nem egészen ajándékba, mert nem tőle személy szerint. Ő is a Szabad Európának dolgozott, mint a férjem. A probléma csak az volt, hogy ezeket a könyveket ha-za is kellett csempészni. Ez nem volt veszélytelen, de benne volt a pakliban.⁵⁰

47 SIPOS, „A kultúra iránti...”, 8.

48 ANGALOSI Gergely, „Egy kultúrmagyar önarcképe: Albert Pál: Alkalmak, 2.”, *Alföld* 64, 11. sz. (2013): 118–121, 119.

49 SIPOS, „A kultúra iránti...”, 8.

50 PASSUTH Krisztina, „»Nem volt annyira hiány a külföldi művészetre vonatkozó információkban, mint ahogy azt ma általában gondolják«: Interjú Passuth Krisztinával”, in *The great book theft: french book exhibition behind the iron curtain – A nagy könyvlopás: francia könyvkiállítás a vasfüggöny mögött*, szerk. ÁRVAI Mária és VÉRI Daniel, 173–178 (Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2020), 177. Lásd még Gyémánt László és Perneczky Géza visszaemlékezését ugyanebben a kötetben: GYÉMÁNT László, „»Volt ez az International Advisory Council, tőlük lehetett kérni [könyvet], és elküldték. Gratias!«: Interjú Gyé-

Ennél mégis fontosabb, hogy az emigráció körülményei között kialakuló kétkultúrájúság, valamint a közvetítői szerepfelfogás többeknél befolyásolta azt a nézőpontot, amelyből a magyar irodalmat szemlélték. Kiemelten fontossá vált számukra a magyar irodalom közvetíthetőségének, fordíthatóságának kérdése. Határ Győző kritikáiban határozott norma ez, Mészöly elismerésének is fontos tényezője. „[Mészöly] szövege a világérvényes jó irodalom színvonalán áll, tematikája (kevés, nagyon kevés kivétellel) utazóképes és nem veszti érvényét határátlépéskor”.⁵¹ Határ egy ironikus hangvételű esszében vagy esszéparódiában⁵² fejtette ki vitát provokáló nézeteit⁵³ arról, hogy mit és hogyan volna érdemes a magyar irodalomból a külföldnek megmutatni. A világirodalmi közvetíthetőség nemcsak kritikus normarendszerének fontos eleme, hanem magyar irodalomtörténet egészének értékelésekor is kritériumszerű része volt gondolkodásának. Itt érdemes megjegyezni, hogy Mészölynek az az esszéje, melyben a közép-európai (kitüntetetten a magyar) irodalom izolációjának felszámolhatóságát latolgatja, illetve néhány ehhez kapcsolódó írása,⁵⁴ több ponton érintkezik Határ elképzeléseivel, az egymásra hatás sem kizárható. Egyrészt Határ többször hivatkozik Mészöly vonatkozó gondolatmenetére, különvéleményét is jelezve egyes kérdésekben a Mészöly-esszéket az életmű koronájaként ünneplő kritikájában.⁵⁵ Másrészt feltűnő a fogalomhasználatuk hasonlósága (a „nemzeti hamistudat” kulcsszava Mészöly 1980-as évekbeli esszéinek). Harmadrészt Mészöly is a fordíthatóságot teszi meg kritériumnak. Negyedrészt a nemzeti identitásproblémák túlreprezentálását provincializmusnak és az izolációból való kitörés fő akadályának látják. Végül ötödrészt nagyon hasonlóak a példák és kanonikus választásai (például az erdélyi emlékirók munkássága mindkettőjüknél a magyar irodalom egyik csúcsát jelenti, míg Móricz – Határnál az egész életmű, Mészölynél csak az *Erdély-trilógia* – a magyar irodalom átültethetetleniségének iskolapéldája).

Ahogy Határ, úgy Sipos Gyula és Karátson Endre is a kortárs francia és angol irodalommal szinkronban olvasták a magyart. Karátson Kafka, Gombrowicz, Camus, Borges, Beckett, Robbe-Grillet és Nabokov mércéjével választja ki Mészölyt és Esterházyt, Siposnak a külföldi irodalomról (és színházról) szóló kritikakötete még a magyar témájú köteténél is gazdagabb, lenyűgözően széles körű olvasottságról tanúskodik. Írásaikban mindketten annak a hajdan a *Nyugatra*, illetve Kassák lapjaira jellemző kritikaeszménynek a folytatói, amely magától értetődő követelménynek tekintette az európai kontaktust és nívót. Karátson kutatóként is az összehasonlító irodalomtudo-

mánt Lászlóval”, in *uo.*, 137–144; PERNECZKY Géza, „Emlékszem, hogy az első kék színt hol és mikor láttam»: Interjú Perneczky Gézával”, in *uo.*, 179–184.

51 HATÁR, „Mészöly Miklós: Sutting ezredes tündöklése”, 238.

52 HATÁR Győző, „A nemzeti hamistudat: Annak áldásos nosztalgiái és áldatlan következményei”, in *Újhold évkönyv, 1988/2*, szerk. LENGYEL Balázs (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1988), 402–428.

53 A vita elemzését lásd: TAKÁTS József, „Párhuzamos portrék: A Határ-Balassa-vita”, *Jelenkor* 51 (2008): 1112–1127.

54 Mészöly Miklós, „Pattern és izoláció”, in Mészöly, *A pille magánya*, 66–80; Mészöly Miklós, „Bevezető, egy irodalmi esthez (Bécs, 1979)”, in Mészöly, *A pille magánya*, 473–478.

55 HATÁR Győző, „A tátongás iskolája: Gondolatok Mészöly Miklós: a *Tágasság iskolája* című könyvének olvasása közben”, in HATÁR Győző, *Irodalomtörténet*, 242–245 (Békéscsaba: Tevan Kiadó, 1991).

mány területén ért el eredményeket, Sipos afféle „helyzeti” komparatista szinte minden kritikai írásában. Mátyás Iván *Régi idők focija* című regényéről írva a sok elismerés mellett azt jegyzi meg, hogy Mátyásnak – ha a Magyarországi körülmények mellett ez lehetséges volna – a „pointilista” kisregények után „valóban európai íróvá ütő summára is jutna erejéből, tehetségéből”.⁵⁶ Az egzisztencializmus magyarországi megkésett-ségéről ír Sánta,⁵⁷ a provincializmus elkerülését üdvözli Határ kapcsán,⁵⁸ Kertész Ákos *Sikátoráról* írva pedig sürgeti a próza modernebbé válását: „Mi magunk is hisszük néha, hogy a magyar prózának meredekebb úton kellene kaptatnia; de méltányoljuk azokat is – nincsenek sokan –, akik már első kísérletre biztosabb síkon járnak.”⁵⁹ Mészöly *Atlétájáról* írva legfőbb érve az, hogy Mészöly regényében a „nagy téma [...] és tökéletes technika találkozott európai szinten”.⁶⁰

A nyugati magyar irodalmárok munkássága még mindig nem eléggé kiaknázott ága a 20. századi magyar irodalom- és kritikatörténetnek. Mészöly pályája és fogadtatása kiváló példa arra, hogy működésük fontos alternatívát kínált, s ezzel szervesen hozzájárult a korszak magyar irodalmi folyamatainak alakulástörténetéhez.

Summary

DÁVID SZOLLÁTH

Halfway to Success

Miklós Mészöly's Departure for a West-European Career and the Hungarian Literary Emigré Network

Hungarian writer Miklós Mészöly's departure for international success in the second half of the 1960's has been considered as a rare opportunity for Hungarian literature to break out from political reclusion. The paper, as a preparatory study of a research in Mészöly's literary reception abroad, has three aims. First, it reconstructs the political and administrative obstacles of foreign publication in the times of state-socialism in Hungary. Second, it maps Mészöly's network of personal and literary contacts in Western European countries. Third, it analyzes papers on Mészöly written by three recognized Hungarian writers and literary critics living in exile (Gyula Sipos, Endre Karátson, Győző Határ).

56 ALBERT, *Alkalmak*, 38.

57 Uo.

58 Uo., 35.

59 Uo., 102.

60 Uo., 83.

LOVIZER LILLA

„Termékeny kétely”¹

Metaforikus narráció és szimbolikus szubtextusok Mészöly Miklós *Saulus*ában²

A szövegköziség vizsgálata kezdettől fogva kiemelt részét képezi a *Saulus* irodalmi recepciójának az interpretáció lehetőségein túl műfaj- és prózapoétikai szempontból egyaránt.³ Jelen tanulmány kifejezetten a műértelmezés igényével közelíti meg a kérdést, s a regény szövegének azon jelentésrétegeit igyekszik feltárni, melyek a Szentírás mint elsődleges jelentéskonstituáló intertextus tanulmányozásával, ezen belül is az ószövetségi Mózes-történettel fennálló közvetlen referenciális kapcsolat azonosításán keresztül válnak láthatóvá.⁴ Feltevésem szerint a regény elméleti-szimbolikus struktúrájában

* A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója.

1 „Nem kevés évtized után, valahogy így összegeznék: a Biblia – a termékeny kétely iskolájaként – olyan »kiválasztott« semmibe segített eljutni, ami magát rendezi be újra, már tőlem, a Bibliától, mindentől függetlenül.” Mészöly Miklós, „Biblia – bibliák”, in Mészöly Miklós *A pille magánya*, 103–108 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977), 107–108.

2 A szövegben szereplő oldalszámok a következő kiadásra vonatkoznak: Mészöly Miklós, *Saulus* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2015).

3 A korai recepciótörténet még elsősorban a műben közvetlenül utalt bibliai szöveghelyek feltárására, illetve a mottóban jelölt Camus-regényre fókuszált: ALBERT Pál, „A büntudat évszaka”, *Új Látóhatár* 11 (1968): 553–561; KARÁTSZON Endre, „Mészöly Miklós és a camus-i közérzet” (1983), in KARÁTSZON Endre, *Baudelaire ajándéka*, 297–308 (Pécs: Jelenkor Kiadó, 1994); RADNÓTI Sándor, „Az elmaradt apoteózis: Mészöly Miklós Saulusáról – 1986”, in RADNÓTI Sándor, *Recrudescunt vulnera*, konTEXTUS könyvek, 129–134 (Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1991); THOMKA Beáta, „Saulus térbeli formája”, in THOMKA Beáta, *Esszéterek, regényterek*, 143–155 (Újvidék: Fórum Kiadó, 1988); THOMKA Beáta, „A kívülvaló ember”, in *A magyar irodalom története III.*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 573–582 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007); ANGYALOSI Gergely, „Tovább a damaszkuszi úton: Mészöly Miklós: Saulus”, *Alföld* 66, 7. sz. (2015): 90–97. Ezek mellett a szöveg egyéb irodalmi kódoltságára vonatkozó ismereteink is folyamatosan bővülnek: MÉREI Ferenc, „Elkötelezettség és ambivalencia: Mészöly Miklós Saulusának lélektani implikációi”, in *Magasiskola: In memoriam Mészöly Miklós*, szerk. FOGARASSY Miklós, In memoriam, 142–149 (Budapest: Nap Kiadó, 2004); BOVIER Hajnalka, „A csodától az erőfeszítésig: Intertextusok és individuális szemantika Mészöly Miklós Saulus című regényében”, in *Szó, elbeszélés, metafora: Műelemzések a XX. századi magyar próza köréből*, szerk. HORVÁTH Kornélia és SZITÁR Katalin, 370–384 (Budapest: Kijárát Kiadó, 2003); KELEMEN Pál, „Élő és holt parabola: Kertész Imre: Jegyzőkönyv”, in *Prózaforradulat*, szerkesztette GYÖRFFY Miklós, KELEMEN Pál és PALKÓ Gábor, 87–113 (Budapest: Kijárát Kiadó, 2007); KRÁNICZ Gábor, „Saulfordulás: Mészöly Miklós Saulusa az újszövetségi példázatok és egy ószövetségi típus tükrében”, *Irodalmi Szemle* 54, 11. sz. (2012): 76–83; S. HORVÁTH Géza, „Az identitásvesztéstől a személyességig: Mészöly Miklós: Saulus – Dosztojevszkij: Bűn és bűnhődés”, *Literatura* 43 (2017): 310–328.

4 „Sose jártam Palesztinában, s igyekeztem a forrásmunkáktól is távol tartani magam. A Biblia mellett a ravennai Mausoleo di Galla Placidia-ban látható mozaikportréból merítettem a legtöbbet.” Mészöly, *A pille magánya*, 459–460. Vö. „Hagyományos protestáns bevezetést kaptam a vallásba. A Bibliát már korán kellett sürűn lapoznom, nem téve lényegesebb különbséget Ó és Új között. Tanács és követelmény volt, hogy egyforma alapossággal ismerjük mind a kettőt, az összefüggéseket, a logikai-időrendi kapcsolódást. Ezért még

a Mózes-történet hasonló allegorikus funkciót tölt be,⁵ mint ami az apostoli levelekből ismert,⁶ s amelynek a regényszövegbe átvezetett elemei Saulus személyiségváltozásának helyenként látható, leggyakrabban azonban teljesen implicit indikátoraiként jelennek meg a történetképzés során.⁷

Elemzésem a riffaterre-i intertextualitás-felfogás alapján arra a hipotézisre épít, miszerint a narratív szövegben elsősorban nyelvi szinten találhatók azok a „kommunikációs anomáliák”, melyek az olvasót a megoldások keresésére ösztönzik.⁸ Maga az intertextus eszerint olyan posztulátum, mely megfejtetlenül is jelen van a műben,⁹ ám ha sikerül kikövetkeztetni (s az üresség tartalommal telítődik), adott esetben olyan szubtextusokat hoz működésbe a szövegen belül, melyek azáltal, hogy mindenütt ugyanazt a szimbolizmust közvetítik, az elsődleges diskurzust egy vele egyszerre jelenlévő másikba fordítják át.¹⁰

Voltaképp ugyanez, „az új sors rejtett előkészületeinek bemutatása”¹¹ volt az író eredeti célkitűzése is, azaz annak a láthatatlan dualitásnak a láthatóvá tétele, melyre a Krisztus-epifánia bibliai leírása is utal. „Az Úr pedig monda: Én vagyok Jézus, a kit te kergetsz: nehéz néked az ösztön ellen rúgódoznod” (ApCsel 9, 5; ApCsel 26, 14).¹² Ez a Jézus-logion dacos ökörhöz hasonlítja Saulust, akit gazdája, vagyis maga Jézus, ösztökével próbál betörni. Tradicionálisan képszerű újszövetségi példázatról van tehát szó, mely nem csupán a teljes regényszüzsét látszik implikálni, de prózapoeitikájának bizonyos sajátosságait is eleve meghatározza.

A *Saulus* nem pusztán arra a kérdésre próbál válaszolni, hogy mik lehettek az új sors fikciós-történeti értelemben vett előkészületei, hanem – s ami fontosabb – hogy

íróként is hálás vagyok. Igazolta és továbbfejlesztette azt az igyekvésemet, hogy minden elvontat – vagy még az azt is meghaladó valóságot – mindig a föld, ember, indulat és történelem szűrőjén keresztül próbáljak megérteni.” MÉSZÖLY Miklós, „Két előszó a Saulushoz”, in MÉSZÖLY, *A pille magánya*, 459–461, 459.

5 A *Biblia* az allegóriát még nem választja el élesen a képes beszéd más formáitól; összefoglalóan másátnak (héber) és *parabolé*-nak (görög) is nevezi. BARTHA Tibor, *Keresztyén bibliai lexikon* (Budapest: Kálvin János Kiadó, 1993), 71.

6 Lásd például: 2Kor 10, 1–14; Zsid 3, 1–19.

7 „Saulus sorsa, hogy cselekvően alakuljon át, és új tárgyra fonódjon rá – másokért is. Bár azt hiszem, bonyolultabban, mint ahogy a kritika egy része megbecsülte. De ez nagyon messzire vinne”. MÉSZÖLY Miklós, *A tágasság iskolája* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1977), 232.

8 Ehhez lásd: Michael RIFFATERRE, „Az intertextus nyoma”, ford. SEPSI Enikő, *Helikon* 42, 1–2. sz. (1996): 67–81.

9 GÖRÖZDI Judit, „Elhallgatásalakzatok a Saulusban”, in GÖRÖZDI Judit, *Hangyasírás, csillagmorajlás: Elhallgatásalakzatok Mészöly Miklós Írásművészetében*, 52–78 (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2006).

10 Ehhez lásd Michael RIFFATERRE, „Szimbolikus rendszerek a narratívában”, ford. MÁTHÉ Andrea, in *Narratívák 2.: Történet és fikció*, szerk. THOMKA Beáta, *Narratívák*, 61–85 (Budapest: Kijárat Kiadó, 1998); Michael RIFFATERRE, „A fikció tudattalanja”, ford. GÁCS Anna, in *Narratívák 2.: Történet és fikció*, szerk. THOMKA Beáta, *Narratívák*, 85–105 (Budapest: Kijárat Kiadó, 1998).

11 MÉSZÖLY Miklós, „Naplójegyzet az Atlétához és a Saulushoz”, in MÉSZÖLY, *A pille magánya*, 458.

12 A pálfordulás három különböző leírásban (ApCsel 9, 1–29; 22, 3–21; 26, 12–18) olvasható a *Szentírásban*. Fontos azonban, hogy a kiemelt részlet egyedül a Mészöly által is használt Károli-féle fordításban jelenik meg ezen a szöveghelyen is. A görög eredetiben és annak egyéb fordításaiban kizárólag az ApCsel 26, 14-ben szerepel. *Szent Biblia azaz Istennek Ő és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás*, ford. KÁROLI Gáspár (Budapest: Magyar Bibliatársulat, 2008).

miként volna megjeleníthető a fanatikus hit mellett egy vele éppen ellentétes, akaratlan elköteleződés (koegzisztenciális) kialakulása. Ez a szerzői intenció tehát eleve is az elbeszélés nyelvének bizonyos deformitását, azaz, ricœuri szóhasználatával, *torzulását* eredményezi, amikor „a másik értelem egyszerre nyilvánul meg és rejtőzik el a közvetlen értelemben”.¹³ A narráció nyelve eszerint maga is a főhős sarujához hasonló sérülést szenved, melyet éppen az okoz, hogy a szöveg elsődleges értelmén túl állandóan jelen vannak benne még olyan egyéb jelentéstartalmak is, melyek az elbeszélő szubjektum számára teljességgel érthetetlenek és elfogadhatatlanok. Ezeket a rejtett nyelvi tartalmakat nevezem *szimbólumoknak*, illetve Riffaterre nyomán *szimbolikus szubtextusoknak* – bizonyos átfedésben a pszichoanalitikus iskola tanításával is.¹⁴

Abból, hogy ez a szimbolizmus (többértelműség) a szöveg egészét átszövi, egyben az is logikusan következik, hogy a személyiségvesztés folyamatának ontológiai magját valójában maga a *fanatizmus* jelenti. Közismert jungi leírása szerint a fanatizmus mindig belső kételyekből, eltitkolt bizonytalanságokból fakad, melyeket az adott személy – minthogy képtelen sajátjaként elismerni – rendszerint a környezetére vetít ki.¹⁵ Hogy a Mészöly-regény hőse szintén efféle, valójában nagyon is ingatag megszállottsággal teljesíti kötelességeit, már a bevezető rész narratív struktúrájában kifejezésre jut. Az egyes és többes szám első személyben megszólaló narrátort hirtelen felváltó, második számú elbeszélő, illetve az általa saját magához intézett kérdések Mózes-parafrázisa rögtön ráirányítják a figyelmet a Törvény s a főhős viszonyának belső ambivalenciájára (mely a saru felszakadásában tárgyiiasul): „Vajon mindaz, amit magadban mormolsz, csakugyan elég? Nem lehet elvenni belőle? Nem lehet hozzátenni?”¹⁶

13 RICŒUR, Paul, „A nyelvről, a szimbólumról és az interpretációról”, ford. MARTONYI Éva, in *A hermeneutika elmélete*, szerk. FABINYI Tibor, Ikonológia és műértelmezés 3, 127–138 (Szeged: JATEpress, 1998), 130.

14 Eszerint a szimbólum olyan hasonlat, amelyeknek egyik tagja el van fojtva a tudattalanba, s keletkezésének feltétele elsősorban nem intellektuális, hanem indulati jellegű. FERENCZI Sándor, „A szimbólumok ontogenezeise”, in *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, szerk. BÓKAY Antal és ERŐS Ferenc, 167–169 (Budapest: Filum Kiadó, 1998).

15 „Obschon der Moment der Bekehrung ein absolut plötzlicher zu sein scheint, so wissen wir doch andererseits aus vielfacher Erfahrung, daß zu einer so fundamentalen Umwandlung eine längere *innere Vorbereitung* gehört; und erst wenn diese vollendet ist d.h. wenn das Individuum zur Bekehrung reif ist, bricht die neue Erkenntnis mit gewaltigem Affekt durch. [...] *Saulus war unbewusst schon längere Zeit ein Christ*, daraus erklärt sich sein fanatischer Christenhaß; denn Fanatismus findet sich immer bei solchen, die einen inneren Zweifel zu übertönen haben. [...] *Daher erschien ihm dieser Komplex projiziert, als quasi nicht zu ihm selber gehörend*.” Kiemelések tölem: L. L. Carl Gustav JUNG, „Die Psychologischen Grundlagen des Geisterglaubens”, in Carl Gustav JUNG, *Die Dynamik des Unbewussten: Gesammelte Werke: Achter Band*, 337 (Olten und Freiburg im Breisgau: Walter-Verlag), 337. Az új sors „*rejtett előkészületei*” kifejezéssel Mészöly maga is csaknem szó szerint erre a jungi meghatározásra utal. Ugyanígy érdemes összevetni mindezt a regény leíró poétikai sajátosságaival, melyekkel kapcsolatban a szakirodalom ugyancsak a „a lélek térbeliségének tartozékai”, „a hős térbeli formája”, „projekciós leírás” stb. kifejezéseket használja. Erről lásd: THOMKA, „Saulus térbeli formája”, 144–146; SZOLLÁTH Dávid, „Saulus Camus-t olvas”, in SZOLLÁTH Dávid, *Mészöly Miklós*, 179–204 (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2020), 194–195.

16 „Semmit se tegyetek az ígéhez, a melyet én parancsolok néktek, se el ne vegyetek abból, hogy megtarthassátok az Úrnak, a ti Isteneteknek parancsolatait, a melyeket én parancsolok néktek.” (5Móz 4, 2)

1. A bibliai Mózes-referencia történetképző motívumai

Mózeszt a judaizmus vallásalapító atyjának tekinti. Ő a par excellence próféta, akivel még színről színre beszélt az Úr, s rajta keresztül köttetett meg az ígért szövetség, melynek létrejötte Izrael valódi megszületését is magával hozta.¹⁷ A regényvilág felépítése szintén ettől a történeti-bibliai eseménytől indul, s noha a cselekmény jelen ideje szerint nyár van – Saulus mégis a tavasznyitó Nisán hónapra és a peszachra („kovásztalan kenyér ünnepe”) emlékszik vissza, miáltal a kivonulás aktusának teljes zsidó vallási jelentősége is elevenné válik. A tizedik csapástól való megmenekülés (peszach, ’elkerülés’), a kivonulás és a Vörös-tengeren való csodálatos átkelés: ez a Mózes vezette hármaz mozzanatsor eredményezte a zsidóság mint önálló nép megszületését.¹⁸ Másik alapfeltétele volt ennek az a kodifikációs folyamat, mely a hagyomány szerint szintén Mózesen keresztül, és szintén közvetlenül Istenhez köthető. A Szövetség története tehát, s vele a Kánaán földjén való szabad életet biztosító tanítás- és törvénygyűjtemény, olyan szilárd, szakrális alapot jelent a zsidóság kollektív identitásában, amely Mózes személyétől eleve elválaszthatatlan. Mózes a mű kezdetén (illetve a történeti fikció múltjában) a főhős farizeus hitének és azonosságtudatának is eszerint, mint abszolút követendő vallási etalon képezi részét, melynek inkarnációja maga a Törvény.¹⁹

A Mózes-példa ilyen értelemben vett személyiségformáló funkciója több, a bibliai történet s a regényi szüzsé közt fennálló motivikus párhuzamon keresztül válik jelenvalóvá a műben. Ezek tematikus vezérmotívuma Saulus lábbelije, azaz a saru, amely – mintegy attribútumaként – az eszme és a főhős privát viszonyát szemlélteti a műben. A saruval a lábán kifejezés a Tórában az ’útrakész állapot’ szinonimájaként szerepel (2Móz 12, 11), s ennek megfelelően a peszach ünnep rítusában is a Mózes-vezette menekülés tárgyiasult reminiscenciájaként van jelen.²⁰ A Mózes(-hagyomány) és a saru között lévő metonimikus kapcsolat értelmében Saulus lábbelije tehát a főhős és a Törvény állandósult szimbiozísának jelképeként azonosítható. Minthogy élete legnagyobb részét kiküldetésben tölti, s otthonát jeruzsálemi szálláshelyén is csak egy tetőre vert sátor jelenti, saruját szinte sosem kell levennie.

Még szorosabbá válik ez a gondolati párhuzam a hajdani feleség, Cippora alakján keresztül, akinek neve Mózes feleségének nevével azonos (2Móz 2, 21), s akivel Saulus

17 Paul RICŒUR és André LACOCQUE, *Bibliai gondolkodás*, ford. ENYEDI Jenő (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2003), 415.

18 HAHN István, *Zsidó ünnepek és népszokások* (Budapest: Makkabi Kiadó, 1997), 56–58.

19 Freud elmélete szerint a zsidóság unikális társadalmi karaktere éppen a mózesi vallásalapítás következménye. Vö. Sigmund FREUD, *Mózes és az egyistenhit*, ford. OZORAI Gizella (Budapest: Bibliotheca Kiadó, 1946), 147. Maga a farizeus elnevezés a héber *párus* (*perusim*) szóból ered, jelentése: „elkülönült”; s ugyanazt a magatartásformát őrizte meg, melynek eredeti célja a Törvény által megkövetelt, ám az adott történelmi korban veszélybe került rituális tisztaság megőrzése volt. ADORJÁNI Zoltán, „Kik is voltak a farizeusok?” *Keresztény Szó* 10, 1. sz. (1999), hozzáférés: 2021.06.06, <https://epa.oszk.hu/00900/00939/00003/ks990105.htm>.

20 J. H. HERZ, *Mózes öt könyve és a Haftárak: Héber szöveg, magyar fordítás és kommentár*, ford. HEVESSI Simon és GUTTMANN Mihály, 5 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 2:168.

feltehetőleg szintén éppen a mózesi mintát követve – a szigorú vallási aszkézis miatt – nem élt teljesen együtt (2Móz 18, 2).²¹ Ez a társnélküliség és otthontalanság, a szüntelen úton levés a regény jelen idejében is Saulus legfőbb jellemzője és létmódja, mely ugyan-csak a pusztában vándorló Mózes-szel való sorsközösség tudatos vállalását demonstrálja: „Akkor már másfél éve laktam Tohunál családtagként, és mégis útra készen.” (26); „Így mondtam magamban, Tohu háza, mint aki csakugyan átmeneti szállásra tér be, nem az otthonába.” (116) *Tohu* a héberben ’kietlen pusztaságot’ jelent,²² miáltal maga a szálláshely, benne a háztetőre vert magányos sátorral, valóban a pusztá allegóriájaként képezi részét a főhős nyelvi önábrázolásának. Érdekes ugyanakkor, hogy a visszatérő lázálom, mely szerint Tohu „egy oroszlánal találkozott a pusztában, s az oroszlán em-beri hangon könyörgött neki, hogy szelídítse meg” (27), Saulus alakját egyben annak a domesztikációs folyamatnak is célpontjává teszi, mely – az ismert teológiai hasonlat alapján – már a Krisztushoz való végső megtérést anticipálja,²³ s amelynek ő *látszólag* végig ellenáll. A Támár és Tohu által kínált, új család és otthon lehetőségének metaforikus térszerkezeti megjelenítője ennek megfelelően a baromfiudvar, ahol Saulussal szembeni viszonyuk valóban a tyúkok bibliai szemantikájának (félő, ragaszkodó szeretet)²⁴ megfelelően ábrázolódik.

2. Freud – A filológiai háttér

Mészöly alapos jártassággal rendelkezett a *Biblia* szövegvilágában, hagyatéki iratanyagából pedig tudjuk, hogy korábbi állításával ellentétben, több vallástörténeti szakirodalmat is olvasott a *Saulus* megírásakor.²⁵ Ezek mellett külön említendő Freud már hivatkozott Mózes-monográfiája, melyből szintén több oldalnyi kivonatos idézet olvasható az író jegyzetfüzetében, s amelyet – úgy tűnik – szintén alapvető elméleti pretextusnak kell tekintenünk.²⁶

Freud a mózesi monoteista valláskereső rendkívüli szigorát egyfelől a zsidóság vallási öntudatából vezette le, melyet a kiválasztottságával együtt kapott, s amelyért

21 Mózes a vándorlás idején Cipporát és gyermekeit feltehetőleg Midiánba küldte vissza. A rabbik arra következtetnek, hogy ténylegesen is elvált tőle, hogy örökké tiszta maradjon Isten előtt. RICEUR és LACOCQUE, *Bibliai gondolkodás*, 178. Vö. „Mégse közöttünk éltél. Se vele. Mellette voltál, és mégse közöttünk.” (60)

22 Francis BROWN, S. R. DRIVER and Charles A. BRIGGS, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament with an Appendix Containing the Biblical Aramaic* (Boston–New York: Houghton Miffling Company, 1907), 1062.

23 A teológia az egyén performációjának szimbolikus állomásait (vérengző oroszlán; ösztöke ellen ágáló ökör; megtalált bárány) a pálfordulás mögötti szuverén isteni kegyelem fokozatos megnyilvánulásaként értelmezi. John STOTT, *Az apostolok cselekedetei: A lélek, az egyház és a világ*, ford. GULYÁS Melinda, Biblia ma (Budapest: Harmat Kiadó, 2012), 185–190.

24 Mt 23, 37; Luk 13, 34

25 Erről bővebben: MÁRJÁNOVICS Diána, „A reális élet által szuggerált anyag: Mészöly Miklós hagyatéka a Petőfi Irodalmi Múzeumban”, *Anafora* 6, 1. sz. (2019): 223–238.

26 A feljegyzések jól beazonosíthatóan a monográfia 121–186. oldaláig terjedő részéből származnak.

aztán állandó lelkiismeretfurdalással kellett fizetnie. Amikor ugyanis az isteni kegyelemben vetett remények nem teljesültek, a kiválasztottság illúzióját csakis az a hit tartotta ébren, hogy nem is érdemelnek mást, mint Isten büntetését, hiszen nem tartották be parancsait:

Hogy kielégítsék ezt a büntudatot [...], az isten parancsait mindig szigorúbbá, kínosabbá és kicsinyesebbé kellett tenniök. Az erkölcsi aszkézisnek egy újabb mámorában mindig újabb ösztönlemondásokra kötelezték magukat és *így legalábbis a tanításokban és előírásokban olyan erkölcsi magasságokat értek el, melyek hozzáférhetetlenek maradtak a többi nép számára.*²⁷

A másik ilyen szakrális jellemvonás Freud szerint az anikonikus istenkép, mely az érzéki észlelet elvont képzzel szembeni háttérbe szorításával, valójában a szellemiség diadalát jelentette az érzékiség fölött, szigorúan véve tehát „ösztönlemondást, ennek pszichológiailag szükségszerű következményeivel együtt”.²⁸ Az ember ösztönvilágának két nagyhatalma Freud szerint az erősz és az agresszió. Az ilyen jellegű vágyak korlátlan kielését az egyén az adott vallási, társadalmi normáknak megfelelően, azaz tanult módon korlátozza (felettes én):

Az a vallás, mely kezdetben megtiltotta, hogy Istenről bármiféle képet csináljanak, az évszázadok folyamán egyre inkább az ösztönlemondások vallásává fejlődik. Nem követel ugyan szexuális önmegtartóztatást, [...] de Istent teljesen eltávolítja a szexualitástól, és az erkölcsi tökéletesség eszményképévé magasztosítja [...] És úgy látszik, *még az a követelmény is, hogy higgyenek Istenben, háttérbe szorul ezeknek az erkölcsi követelményeknek komolysága mellett.*²⁹

3. A Mózes-motívumok konnotatív jelentéstartalmai

A korábban tárgyalt Mózes-motívumok – Saulus vallási fanatizmusának együttesen értelmezhető nyelvi kifejezőiként – jól láthatóan ennek a freudi fogalmi keretnek megfelelő jelentéssel bírnak, s ekként képezik részét a főhős azonosságtudatának is. A történet előrehaladásával bekövetkező változás emiatt szintén itt, a szöveg metaforikus jelentésrétegeiben, ugyanezen szóképek szemantikai és funkcionális értelemben vett transzformációja nyomán markánsan kirajzolódik.

27 FREUD, *Mózes és az egyistenhit...*, 185. Kiemelés tőlem: L. L.

28 Uo., 157.

29 Uo., 160–164. Kiemelés tőlem: L. L.

3.1 Két Törvény – két pár saru

A saru felszakadásának szimbolikus jelentése, a Törvényhez való viszony sérüléseként, Saulus számára olyan önazonosság-zavar, melyet valójában az okoz, hogy a fanatizmus jegyében végzett szolgálat régóta nem a célra, csupán annak eszközére koncentrált (vö. Róm 9, 32). A város legmélyebb kútaknájának rejtekén, mintegy „a lelki alászállás szubjektív trópusában”, a mózesi saru levételével Saulus voltaképp ettől a farizeizmustól függetleníti magát. Ezért és ekkor találkozhat össze Istefanossal, aki már a krisztusi új eszme, illetve a másik törvény képviselője. Ennek megfelelően a saru levételének rituális cselekedetét jól észrevehetően a tényleges mózesi elhívás-jelenet (2Móz 3, 5) motivikus reszsemantizációja követi a szövegben. Istefanos hangja a holdfényben,³⁰ magaslat helyett a mélységben és az *Őszöveltség*ből ismert isteni attribútum helyett (pusztító erejű tűz) már a jézusi új jelkép kísérőjegye (éltető víz) mellett válik hallhatóvá Saulus számára.

Ez a metaforikus közeg szisztematikusan szünteti meg mindazt a külsőséget, amire a főhős öntudata hagyományosan épül, s ennek megfelelően az Istefanossal folytatott párbeszéd szintén messze túlmutat a szavak közvetlen jelentésén. A Saulus által (újra)mesélt jó pásztor-történet, melynek hőse megvakul, hogy juhát megtalálhassa, majd az így elnyert belső látással jár-kezel a nagyvilágban, valójában saját megtérésének, s az azt követő apostoli szolgálatának hasonlataként (szimbólumaként) értelmezhető. Ugyanígy a letört tamariszkuszág árnyékának eggyé válása önmagával, mintegy a definitív azonosság pillanatképeként, Istefanos eljövendő mártírhalálának példázatát rejti, mellyel pár nappal később csakugyan végső hitet tesz a szenvedő és feltámadó Krisztus mellett.

Hogy Saulus ezen az éjszakán valóban meghasonlik önmagával, s akaratlanul is a másik törvénynek engedelmességgel kezd cselekedni, éppen az bizonyítja, hogy képtelen elfogni Istefanost. Végigkutatattja a sikátort, Istefanos azonban nem kerül elő, holt mindannyian tudják, hogy másfelé nem mehetett. A harmincketedik születésnap éjszakája furcsa fordulópontot hoz tehát, s a látszólag még Istefanost üldöző főhős valójában már önmaga elől kezd el menekülni („S mielőtt meggondolhattam volna magam, kiadtam az utasítást.” [108.]) Különösen szembeütő ez a változás a narrációban, amely eddig, úgy tűnt, éppen a megértés céljával próbálta rekonstruálni az eseményeket, mostantól azonban mintha szándékos „belső gát” szűkítené benne a közvetlen elbeszélés lehetőségeit. A személyes elbeszélés nyelve távolodni kezd saját alanyiságától, s a korábbi direkt oknyomozás helyett inkább halogatni próbálja a közlést.³¹ Saulus tehát nem adja fel a fáradhatatlan nyomozó szerepét, ám legalább ugyanilyen fontos szá-

30 A változás fabuláris folyamatát kísérő holdfény, mint „a másként látás lehetősége”, a főhős születőben lévő új perspektíváját jelöli a műben. Ehhez lásd: LADÁNYI István, „A viszonylagosság Mészöly Miklós regényeiben”, in *Tanulmányok*, szerk. PENAVIN Olga, THOMKA Beáta és UTASI Csaba, 83–100 (Újvidék: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, 1986). Vö. „Napjában többször is elmondom magamnak: nézz nagyon közelről, nézz nagyon közelről. [...] Csak a részletek képesek rá, hogy kétségbe vonják az előítéletet?” (136).

31 „Már amikor kijöttél a kapun, tudtam. De nem haragszom. Most már jobb így. Se te, se én. Úgy látszik, az Úr mégse ránk akarta kiosztani...” (116).

mára, hogy az üldözés eredménytelenül záródjon, azaz *nem is akarja elfogni Istefanost*. Ez, a cselekedeteit egyre inkább irányító, belső szándék nyer majd magának szabad utat a kivégzés utáni első holdfényben; mikor saját szakadt lábbelijét (végre) Istefanos sarujára cserélheti le.³²

3.2 Madárszimbolika – a freudi pszichoanalízis funkcionális szerepe³³

3.2.1 Cippora nevének irodalmi szemantikája

Szintén feltűnő jelenség, hogy a második fejezetben tárgyalt freudi Mózes-monográfia megállapításait a fikció konkrét jelentéstartalmakkal telíti. Eszerint Saulus gyermekkorban elkövetett madárgyilkossága még az agresszió ösztönös kiélésének példjaként értelmezhető, míg a nemi vágy tanult korlátozása a már említett mózesi minta alapján és Cippora alakjához kapcsolódva ábrázolódik. Nevének jelentésén keresztül azonban (*Cippora*: 'madárka', 'csicsergő'), illetve amiatt, hogy később gyermekszülésben maga is életét veszíti, metaforikus értelemben a fecskével teljesen azonosíthatóvá válik. Cippora és a fecske halála eszerint ugyanolyan *gyilkosságként* jelenik meg a főhős tudatában, melyet saját bűnös ösztöneinek kiélése, az erősz és az agresszió okozott. Arra, hogy múltjának ezen legsötétebb foltjaira Saulus valóban ekként és egyként tekint vissza, a közös kontextus szövegbeli ismétlődése is utal.

Felesége és kisfia halálát csakis az a hit teheti elfogadhatóvá, hogy – Mózeshez hasonlóan – neki is saját, Istentől rendelt küldetése van, amelynek egész életét oda kell áldoznia. Ez a lelki szükséglet teszi a Mózes-mintát mindenek fölött követendő példaképpé, mögötte végső soron ugyanazzal, az egyébként nagyon is emberi és korlátolt törekvéssel, hogy saját utólagos cselekedetein keresztül „értelmet nyerjen” a veszteség. Ezért vágyik a betű szerinti feddhetetlenségre, dacára annak, hogy valójában szinte minden tettét (Isten elleni) harag irányítja, és ezért kell egyfolytában erőn felül teljesítenie, folyamatos bizonyosságot kapva mindeközben ugyanerről: „valahogy szükségem van rá, hogy érezzem a testi fáradást. Ha nem érzem, attól félek, hogy elhagyott az Úr.” (11.)

Cippora nevéből és a fecske alakjából együttesen képződik meg tehát az az összetett madárszimbólum, mely a Saulust állandóan kínzó lelkiismeretfurdalás motivikus megjelenítője a műben, s amely mint konkrét gondolatbűn a freudi elmélet általános aszkézis-szükségletének szubjektív okait is implikálja; végső soron a főhős Törvény-nyel szembeni morális-emberi kétségeinek legbelsőbb, önmaga elől is eltitkolt forrása.

Az Egyiptomból menekülő Mózes a *Biblia* elbeszélése szerint Cippora apjánál, a midianita főpapnál talált menedéket (2Móz 2, 15–22; 2Móz 3, 1). A különféle szöveg-

32 A saru átadásának rituális aktusa a Mózes-törvény hagyományai szerint a *teljes tulajdon- és jogátruházás* fogalmi megfelelője. HERZ, *Mózes öt könyve és a Haftárak...*, 306.

33 „A pszichológiával való erőteljesebb ismerkedésem a házasságommal vette kezdetét, amikor baráti körünk feldúsult e diszciplinával szakszerűen foglalkozó emberekkel. [...] Ők egymás közt a modern magyar képzőművészet ideológiáját is állandóan vitatták, és ezek a beszélgetések szinte soha nem voltak függetlenek az akkor már Magyarországon is nagyon élő freudizmustól és Carl Jung elméleteitől.” MÉSZÖLY Miklós, *Párbeszédkísérlet* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 1999), 98.

gyományok alapján Mózes és apósa között feltűnően jó, bizalmi kapcsolat volt, melyet a folklór és a rabbinikus iratok is megerősítenek, s Jetró alakját Mózes erkölcsi monoteizmusának lelki mentoraként is értelmezik (2Móz 18, 1–27). Minthogy a regényi fikció szintén *Cippora apját* hozza játékba az „igaz vallás” kérdésének kapcsán, Saulusnak éppen ő lesz az egyetlen saját rokona, aki maga is „az áruló rabbi” követője, s aki után – anélkül, hogy Saulus maga tudta volna – a nyolc napos pusztai üldözés is folyt. A névtelen após alakja eszerint a főhős „másik önmagának” szimbólumaként értelmezhető a műben, aki elől Saulus – éppen a Cipporához való erős kötődés miatt – ugyanúgy folyton kitérni próbált már a történeti fikció múltjában is, ahogyan saját kétségeivel sem tud szembenézni.³⁴ Az a jósló látomás tehát, melyeket a pusztai hajsza során Saulus kísérei láttak, ő maga viszont képtelen volt érzékelni, már akkor saját *üldözői sorsának végzetére* – vagyis az Istefanossal való véletlen találkozásra – utalnak előre, miközben Kedmah, Kóré és Disán ugyanúgy figyelik majd őket a kőpalánk mögül, mintha már tényleg Saulus volna az üldözött. Az első délibábban Jeruzsálem jelenik meg, a másodikban pedig a sziklába vájt madárodú előtt guggoló két férfi – azaz a város legmélyebb kútja mellett ülő Istefanos és Saulus jövőbeli másai.

A vízióban felbukkanó madármotívum fogalmilag ismét Cipporához, vagyis a tudatos működésből kizárt, ám feloldhatatlan kétségeket tápláló lelkiismeretfurdaláshoz csatol vissza, melynek a sziklába vájt madárodú így rögtön szimbólumává is válik. Ez a jelentéstulajdonítás erősen olyan érzést kelt, mintha Saulus az állandó üldözések során épp azt az önmagát (ösztön-én) próbálná meg tetten érni, illetve az elől menekülne, aki korábban is csak és kizárólag a Cipporával (és a fecskével) való kapcsolatban létez(het)ett, s aki – minthogy léte a vallási fanatizmus eszméivel eleve is összeegyeztethetetlen (ösztönlemondás) – a tudatos működés szintjén megszűnt létezni családja elvesztésekor. Mindezzel nagyjából el is jutottunk abba az erkölcsi magasságba, Freudot idézve *a vallási aszkézis mámorába*, melyet valóban kicsinyes és kínzó büntudat táplál, s amely ennek dacára mégsem hozza meg a vágyott eredményt. Épp ezért Saulus számára a krisztusi tanítás (Róm 13, 10) nemcsak hogy botránykő nem lehet (s ennek szimbolikus megjelenítője a műben a Jójada által félrerúgott kódarab), de éppen azt hiányolja a Törvényből is.³⁵

3.2.2 A Támár név bibliai szemantikája

A főhős lélektani folyamatainak aspektusából, a beszédhibás Támár valójában Istefanoshoz hasonló kulcsfigurája a regénynek, hiszen alakjában ugyanez a zavaros büntudatot tápláló szeretetvágy lel újabb valós tárgyat. Saulus Támár iránti „félénk szerelmére”, illetve arra, ahogy a lány hatására többször is megkísérti „a kegyetlen, törvényen áthágó testi kapcsolat gondolata”, Albert Pál már korábban felhívta a figyelmet.³⁶ Nem véletlen hát, hogy Támár alakja végig a testiséggel, a testi szükségletek

34 „Te meg Cipporáról nem beszélsz soha. Az nem furcsa? Amikor Tarzuszból Rubenbe költöztek a szülei, kétszer is feljöttek Jerusalajimba, te meg mind a kétszer elmenekültél előlük.” (58)

35 „De hiszen akkor nem tehetünk semmit! Ez a szó hiányzik a Törvényből!” (51)

36 ALBERT, „A büntudat évszaka...”, 556.

kielégítésével áll szoros kapcsolatban; jelenlétének Saulusra gyakorolt hatása szintén ezeken keresztül (például ő készíti a vacsorát) és ebben az értelemben érvényesülhet (például a nemi vágy onirikus kiélésének eszköze). Ennek megfelelően a Támárhoz eredtileg hozzárendelt tyúkmotívum, mely eddig a leány beszédhibája által is hangsúlyozott gyermekiség és ártatlanság fogalomköréhez természetesen illett, azon a holdfényes éjszakán változik át igazi, azaz a női szépséghez kötődő madárrá, amikor Saulus először képzei el őt meztelenül. Ezt az átváltozást a szövegben szintén egy hasonlat (szimbólum) jeleníti meg („A kerítés mellett kuporodott le, s amíg guggolt, a falat ütögette egy vesszővel. Mint mikor a madár rásiklik a vízre és fröccsentve meghorzsolja” [85]), melynek köszönhetően a Támár alak ugyancsak a madárszimbolika értelmezési köréhez tartozó (azaz önmagában is lelkiismeretfurdalást keltő) jelentéstartalommal gazdagodik.

Bibliai kontextusát tekintve a Támár név eleve is szerepmeghatározó szövegelem, minthogy két olyan ószövetségi történetből ismert, melyek mindegyike a paráznaság egy-egy sajátos esetét beszéli el (1Móz 38; 2Sám 13, 1–20). A regénybeli Támár alakjában ugyanez a feminin erő, vagyis az ellenállhatatlan nőiség inkarnálódik, mely a családjá elvesztése miatt régóta magányos főhősre kezdettől fogva hatással van. Ebből a szempontból szintén különös expresszivitással bír az az emlékkép, melyet Saulus első találkozásukról őriz, s amely egyben a Támár-alak összes további, szimbolikus jelentését is implikálja:

A tornyot alacsony kőfallal védett kert veszi körül, néhány mandulafával. A fal tövében ciprusfűrt, nárciszok. A lány a kőfal mellett térdelt, és a virágokat szagolta. (27–28.)

Amellett, hogy a védett kertben álló torony térszerkezeti metaforikája eleve is a nemi érintkezés hagyományos toposzaira épül, a Támárt körülvevő növényvilág legalább ilyen beszédes része a képnek. A mandulafa *Phyllis* türelmetlen, epekedő szerelmének történetét őrzi a görög mitológiában, melynek végül ő maga is áldozatul esett.³⁷ A ciprus és a nárcisz szintén a halált és a gyászt jelképező mitológiai növények,³⁸ ám a Biblia már mindkét virágot az új kezdet és a leplezetlen szerelem szimbólumaként használja (Én 2, 1).³⁹ Az a tény tehát, hogy Támárral éppen itt és ekkor találkozunk először, nem csupán a név bibliai szemantikáját vezeti át a regény világába, de a Támár–Saulus viszony kapcsolati mintáját is előre meghatározza.

Az Istefanos utáni eredménytelen hajsza éjszakáján a főhős a teljes azonosságvesztés utolsó előtti stádiumához érkezik el, amikor saját emberi gyengesége, az önsajnálát és az igazságtalan megalázottság érzése feltartóztathatatlanul elhatalmasodik fölötte, s szándékosan, sőt élvezettel adja át magát a bűnnek: „Valahogy kezdett jólesni, ha olyasmit teszek, ami undorító.” (111) Ugyanígy a nagy kancsó író, melyet hajnalban ha-

37 JANKOVICS László, „A diadalmas mandulafa”, *Jelenkor* 55 (2012): 1113–1119, 1116.

38 Vojtech ZAMAROVSKÝ, *Istenek és hősök a görög–római mondavilágban*, ford. FALVAY Alfréd (Budapest: Háttér Kiadó, 1994), 177.

39 RAJ Tamás, „A rózsza a bibliában és a zsidó közösségben”, *Eső* 7, 4. sz. (2004): 31–33.

zaérve a nyakába borít, szimbolikus értelemben szintén a soron következő büntetthez való rituális bemosakodást, azaz a (Mózes-)saru bemocskolását jeleníti meg:⁴⁰

A langyos lé lecsurgott a lábfejemre, az ujjaim átlucskosodtak a saruban. De még ez is jólesett akkor – mint a verejték, a megszenvedett piszok. (120)

A gondosan végrehajtott rituálé mögött majdhogynem sejthető annak szándéka is, hiszen az üres köcsögöt kifejezetten azért helyezi a mellvédre, „hogymár azonnal észrevegye, amikor kilép a kamraajtón” (120). Mindezek után azon, hogy Támár *már* a sátorban fekszik, valóban csak egy pillanatra lepődhetünk meg:

Támár bent feküdt a sátramban, és aludt. Csak egy pillanatra lepődtem meg. Még soha nem éreztem annyira természetesnek, hogy *ismerem*, mint akkor. Egyik karját hátrahajlította a feje mögé, másik kezét meztelen melle alá húzta, és belemarkolt a pokrócba. (121, kiemelés tőlem – L. L.)

Nem kétséges, hogy ez a fokú intimitás férfi és nő között a köznapi értelemben vett ismeretségnél jóval mélyebb összetartozást tételez fel. A bibliai héberben használatos *ismerni* ('jáda') kifejezés ennek megfelelően olyan bizalmas, egzisztenciális ismeretet jelöl, mely az ember és asszony kapcsolatában fedezhető föl a Genézis 4, 1 alapján,⁴¹ illetve több ószövetségi passzusban konkrétan a nemi együttlét kifejezője (például a már említett Támár történetben; I. Móz 38, 26). Arra, hogy valójában itt is erről, illetve a párzinaság bűnéről van szó, a szöveg egyéb utalásokat is tesz. Jól érezhető például, hogy miközben Saulus vallomásában éppen a legvisszataszítóbb részletek minél pontosabb képi megjelenítésére törekszik, az egyre nagyobb élvezettel kimondott egyre gusztusosabb hasonlatokban tobzódva a verbális cselekvést irányító gondolatok valójában már más célpontra fókuszálnak: „mint a halhólyag, melyet a síkossága nem enged szét-pukkanni, csak összetapadni, akár két húsa ráhámozott gerezd, közte a nedvesen csillogó hasítékkal” (121). Vagyis a *pusztában nyíló virág*, mely Saulus gondolataiban ekkor szintén megjelenik, s amely valamikor csakis öneki virágzott, már ténylegesen is *Tohu lányára* vonatkoztatható, illetve a női befogadást jelképező erotikus szimbólum.

Jól látható, hogy az a szimbolikus beszédmód, mely eddig az álmok és különféle víziók formájában a főhős számára ismeretlen tartalmakat jelenítette meg, illetve rejtette el, funkcióját tekintve jelentősen megváltozott. Nem állíthatjuk ugyanis, hogy Saulus ne lenne tudatában, mi történt közte és Támár között, hiszen ezeknek az eseményeknek ő maga aktív alanya is. Sokkal inkább arról van szó, hogy ezek a cselekedetek olyan erkölcsi megítélés alá esnek, ami miatt a személyes elbeszélő számára közvetlenül nem közölhetők. Az elbeszélés nyelvének szimbólumai valójában tehát magát a szubjektumot, illetve azokat az általa elkövetett cselekedeteket (a Törvény megszegé-

40 A kiöntött író már korábban a bujaság foltjaként azonosítódik a szövegben: „Támár kétszer is fölseperte a tócsa helyét, mint valami buja nyomot.” (68)

41 RICŒUR és LACOCQUE, *Bibliai gondolkodás...*, 43.

sét) próbálják elrejtetni, melyeket ő maga nem hajlandó a sajátjaként elismerni – hasonlóan ahhoz, ahogy az Istefanos utáni hajsza esetében is történt.

A Saulus–Támár viszony ilyen értelemben vett, cselekvő beteljesülése viszont épp amiatt fontos, mert Saulus enélkül csupán passzív törvényszegő maradna (Istefanost nem ő fogja el, és a megkövezésben sem vállal aktív szerepet). A fikciónak tehát kifejezett célja, hogy aktív bűnelkövetővé tegye a hőst, hiszen Saulus ezáltal veszíti el végleg a Törvénnyel való azonosulás lehetőségét – méghozzá ugyanabban a cselekvő értelemben véve, ahogy korábban az eszmét szolgálta. Az ártatlan leány megbecstelenítése a Törvény értelmében a paráznaság bűnével azonos, s a bibliai Támár-történet szerint is vérbosszút követel (2Sám 13, 19–33). A szubjektumnak a Törvény számára és által való megsemmisülését a fikció így valóban a páli doktrínák allegorikus logikájának megfelelően jeleníti meg (vö. Róm 7, 6), s a szimbolikus beszédmód célja mostantól kezdve nem más, minthogy éppen ezt; a szubjektum önmagával való belső szembefordulását elrejtse (mutassa meg) a szövegben. Azok a gondolatok tehát, melyek a köfejtőtől távozó Saulus fejében járnak, már konkrétan is a Luk 14, 26 evangéliumi szakasz regénybeli átiratának tekinthetők:

Amit én tudtam, arról már nem volt kivel beszélnem a városban. [...] Megépítettem a magányt magam körül, anélkül, hogy akartam volna. Még azt találtam a legjobbnak, ha minden híradás nélkül eltűnök a városból. (128.)

3.3 Pusztaság – az allegória alakváltozása

Ugyanilyen fontos következménye mindennek, hogy a Tohu neve köré képződött eredeti pusztaság-allegória, melyet a főhős a korábban leírt értelmezés szerint saját létközegeként elismert, maga is új konnotációkkal gazdagodik. Saulus pusztája ezen a ponton a *Bibliából* szintén jól ismert „megkísértés helyeként” válik azonosíthatóvá, ahol az ószövetségi történet szerint az egész zsidó nép elfordult Istentől (Zsid 3, 7 → 2Móz 17, 2–7; Zsid 3, 16 → 4Móz 14, 24; 30). Megjegyzendő, hogy a hosszú vándorlás során maga Mózes is egy kusita ágyasnőt vett magához (4Móz 12, 1–10), korábban pedig embert is ölt (2Móz 2, 12). Innen nézve szintén úgy tűnik, hogy a *Saulus* fikciója is szándékosan avanszálja hőseit valódi bűnelkövetővé, így szembesítve őt a saját emberi mivoltából származó korlátokkal és gyengeségekkel. A farizeizmus feddhetetlenségébe vetett hit feladása tehát a krisztusi kegyelem elfogadásának alapvető előfeltétele is; a Tarzus és Damaszkusz közti választás ennek a változásnak topografikus szimbóluma a műben. Épp ezért kell azonban észrevennünk azt is, hogy a teljes azonosságvesztést követő spirituális újjászületés lehetősége – legalábbis az allegória szintjén – szintén eleve a szövegbe kódolt.

A névtelen római százados valódi motivikus funkcióját ismét a bibliai referencia, vagyis az az intertextuális kapcsolat teszi láthatóvá, amely *Kornélius százados megtérése*nek közismert ószövetségi történetéhez köti (ApCsel 10, 1–48). Eszerint egy jámbor és istenfélő római százados, Kornélius azt a látomást kapja az Úrtól, hogy hívassa magához Péter apostolt. Ennek megfelelően elküldi szolgáit Joppéba, ahol Péter éppen a

tímár (cserzővarga) házának vendége, s a tetőn imádkozva maga is a századosról szóló látomást kap. Az apostol később elmegy Caesareába, s Kornéliust egész háznépével együtt megkereszteli.

A történetek közti hasonlóság teljesen explicit: Saulus maga is a cserzővarga házában lakik, ahol ideje nagy részét a háztetőn tölti, a római századost pedig szintén Caesareából küldték Jeruzsálembe, s ugyanúgy tudakozódik Istefanos után Saulustól, ahogyan Kornélius is Jézust szeretné megtalálni Péter segítségével. Ezen a fabuláris párhuzamon keresztül a névtelen római százados és Saulus alakjai tehát Kornélius és Péter apostol ószövetségi típusaiként válnak azonosíthatóvá, maga a pusztá pedig – a mózesi szálláshely utóképeiből – a majdani Péteri szálláshely előképévé változik át.⁴²

3.4 Szövegkezdet, avagy szimbolikus rezümé

A szimbolikus regényszöveg gnómius jelen idejének megfelelő alineáris olvasatot mintegy külön is érvényesítve, a mű bevezető szakaszáról érdemes még néhány szót ejtenünk. A szövegkezdet tudniillik maga is a regényi cselekmény profetikus kijelentéseként értelmezhető, amennyiben a főhős egész, szüzsé által felölelt élettörténetének összefoglaló interpretációját foglalja magába. Eszerint Saulus épp a maga által elbeszélte módon, ugyanúgy és ugyanazért érkezett Jeruzsálembe, ahogy az ünnepre odaseregglő tömeg, s kínosan ügyelve a vallási rituálék betartására, ugyanúgy végre is hajtja a maga szertatásait. Az áldozati verebek ennek megfelelően Cippora, illetve Támár jelképes megjelenítői.⁴³ A vak koldus, akivel a Mészárosok utcáján találkozik, s aki tájshólása miatt rögtön saját gyermekkorára emlékezteti, Istefanos szimbolikus alakjaként azonosítható, aki mellett – ennek megfelelően – már ekkor is inkább Saulus tűnik elveszettnek.

Ám hiába vágyakozik az igazi *Vicus Rectus* után, amilyen emlékei szerint például Damaszkuszban van, édességárusok helyett egyelőre mindenütt csak méshárszékeket lát maga körül. Ugyanitt megjegyzendő, hogy a *rectus* melléknév fogalmi jelentése szerint a *Vicus Rectus* az 'egyenes út' mellett ugyanúgy fordítható volna a 'helyes' vagy az 'igaz út' kifejezésekkel is, s így jelképesen szintén a krisztusi áldozat által felkínált új útként volna értelmezhető, mely egyáltalán nem követel több véráldozatot. A pászkabarány emléke tehát, mely a szöveg elsődleges jelentése szerint a főhős tudatát ekkor a Törvénynek megfelelően betölti, valójában már a krisztusi véráldozatot idéző szimbólumként (Agnus Dei⁴⁴) van jelen a főhős tudattalanjában, mint ahogy a zsidó peszach ünnep egyébként is éppen egybeesik a keresztény húsvéti időszakkal. Ennek felel meg az is, hogy Istefanos és Saulus később, a regényi valóság szintjén folytatott beszélgeté-

42 Erről lásd: FABINYI Tibor, „Előkép és beteljesülés: A tipológiai szimbolizmus a hermenutika történetében”, in *A tipológiai szimbolizmus: Szöveggyűjtemény a bibliai és az irodalmi hermeneutika történetéből*, szerk. FABINYI Tibor, 9–15, Ikonológia és műértelmezés (Szeged: JATEPress, 1998).

43 Vö. Mészöly egyik saját megnyilatkozásával: „Pál apostol nem emberi és pszichológiai érzéketlenségből nem tudott túljutni a nőkön. Mai látószögünkben tekintve kijelenthetjük, hogy a nőekkel nem csupán Pál apostol, az egész ókori zsidó szemlélet sem tudott emberi módon viselkedni. [...] Pál apostolnak a szemlélete által fölállalt érzelmi érzékenysége nem engedte meg, hogy partnerként fogadja el a nőt.” Mészöly, *Párbeszédkísérlet...*, 143.

44 'Az Isten Báránya'; Keresztelő Szent János nevezi így Jézust (Ján 1, 29; 36).

sében már Saulus az, aki az akkor újból elmesélt vak pásztor történet jelképes hőseként azonosíthatóvá válik. Így ezen a közös metaforán keresztül a két sarupár által jelzett szimbolikus szerepcsere újabb kifejezésre jut.

4. Összegzés

Mindezek alapján a zsákutca és vele a mű teljes bevezető szakasza valójában magát a válságba jutott elbeszélői identitást jeleníti meg. Ennek megfelelően a narráció, nyelvi struktúrája (az első és második személyű narrátor együttes jelenléte) révén, eleve azt a hatást kelti, mintha egyben az elbeszélő nyelvnek alárendelt alany fiktív tudati struktúráját is modellezné. Kezdetől fogva jelzik ezt a narráció nyelvében jelen lévő szimbolikus tartalmak, melyek a tudatos elbeszélő számára teljességgel ismeretlenek, s hiába próbálja, nem képes őket megfejteni. Először tehát azt mondhatnánk, a narráció nyelve játssza ki a narrátort, s az ő szándékától függetlenül, olyan szimbolikus jelentéstartalmak jelennek meg a szövegben, amelyek eleve is túlmutatnak az én-elbeszélő kompetenciáján. A bevezető mellett ide tartoznak például az álmok és azok a jósló-látomások, melyek Saulus későbbi átalakulását vetítik előre, s nemegyszer kifejezetten újszövetségi szövegrészekből ismert, keresztény jelentéstartalmak jelennek meg bennük.

Még tovább bonyolódik a helyzet a harminckettedik születésnap éjszakáján; mikor az én-elbeszélő főhős és a narráció szövege más szempontból is konfliktusba kerül. Ettől kezdve ugyanis Saulus cselekedetei fölött épp azok a tudattalan tartalmak és érzések veszik át a hatalmat, melyekről ő maga a legkevésbé sem hajlandó tudomást venni. Emiatt ezen a ponton már maga az elbeszélő is rendszeresen visszaél a nyelv által nyújtott elbeszélői lehetőségekkel, s több esetben épp az ő tudatos reflexiói „takargatják” a számára vállalhatatlan eseményeket.

Ezután következik be a teljes összeomlás, amikor a saját elbeszélői nyelvének alárendelt alanyiság önmagával való meghasonlottsága végleg ellehetetleníti az azonoságvesztést eredményező beszédmód további használatát. Saulus eddigre belátja, hogy a szavak közvetlen, betű szerinti értelmezése, mely alapján a farizeus hagyomány a Törvényt magyarázza, a legtöbb esetben elégtelen, sőt tévútra vezet. Ezen a ponton a főhős saját nyelve nem csupán arra alkalmatlan már, hogy rajta keresztül megérthesse az őt körülvevő világot, de a legegyszerűbb kommunikációs helyzetekben is csődöt mond (például: a láncokról útközben folyó eszmecsere). Az elbeszélhetőség ilyen, „tévútra vezető eseteit” Ricœur szintén az azonoságvesztés fikcióinak nevezi, melyekben a szereplő azonoságvesztése az elbeszélés konfigurációjának veszteségével és különösen a berekesztés válságával feleltethető meg.⁴⁵ Saulus története tehát a narráció nyelvének ilyen értelemben vett, teljes kifulladásáig tart, amikor az elbeszélendő, illetve a narrátor értelmileg és nyelvillel adott lehetőségei végleg különválnak.

45 Ehhez lásd Paul RICŰR, „Az én és az elbeszélt azonoság”, in Paul RICŰR, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, ford. JENEI Éva, Osiris könyvtár: Irodalomelmélet, 384–385 (Budapest: Osiris Kiadó, 1999).

Emiatt fontos, hogy a regény utolsó szakaszában ismét a szövegkezdetre jellemző, jelen idejű elbeszélés tér vissza, vagyis a személyes elbeszélő jelenléte mintegy keretbe is foglalja a művet. Innen nézve ugyanis a záró rész narratív struktúrája abban tér el leglátványosabban a bevezetőétől, hogy itt az elbeszélés még azelőtt megszűnik, félbeszakad, hogy az első személyű elbeszélőt felváltaná, megszólítaná a *más(od)ik személy*. Az a kudarc tehát, mely a sikertelenségre ítélt történet elmondásába eleve kódolva volt, egyfelől valóban az én-tudatnak alárendelt szubjektum teljes felszámolódását (önfelszámolását) idézi elő.⁴⁶ Másfelől azonban ugyanez a végpont az elbeszélés során a poétikailag rendezett nyelvvel együtt keletkező, azaz magához a szöveghez kötött újfajta alanyiség tekintetében már „a Lehetőség legrejtélyesebb emberi kihívásával” lesz egyenértékű.⁴⁷

Summary

LILLA LOVIZER

„Fertile Scruple” Metaphorical Narration and Symbolical Subtexts in *Saulus* by Miklós Mészöly

Saulus, as the only novel of the Mészöly-oeuvre with a biblical topic, primarily needs to be read through the pretext of the *New Testament*, giving its fabula and directly referred to in the novel. Although the thorough interpretation must admit the importance of other biblical motifs of the sujet as well, mostly related to the story of Moses, through which the literary text builds up a particular parallelism between the two characters, Moses and Saul.

As an attempt to prove this, my study closely investigates the intertextual relationship between the novel and the relevant Bible Verses according to the rules of the linguistic-poetical approach, as well as draws attention to the fact, that meanwhile identifying the adequate succession of the intertextual references, another author must not be left out. Although regarding the topic of this novel he has not been dealt with, Sigmund Freud influenced the cultural-psychological streams of the sixties still widely. Mészöly's very own notebook also contains several extracts from Freud's Moses-monograph and there are certain meanings in the fiction apparently related to these statements of Freud's theory.

46 KELEMEN, „Élő és holt parabola...”, 97.

47 „A dogmatizált isten szóval változatlanul nem tudok mit kezdeni. Csak az üresen maradt helyével; ami mintha zsúfoltabb lényeggel és tartalommal volna tele, mint amit a megnevezés, utalás és ráfogás valaha is begyűjthet. A Jézus-alak – nekem – ebben a kimetszett, üresen maradt térben a leghitelesebben biztató magárahagyatottság. A Lehetőség legrejtélyesebb, emberi kihívása.” MÉSZÖLY, *A tágasság iskolája...*, 250.

MÁTÉ ÁGNES

**Csenkeszfai Poóts András 18. századi fordítása
Eurialus és Lucretia történetéből***Jankovics József emlékére, el nem múltó hálával*

16. századi verses epikánk köréből az Eurialus és Lucretia történetét feldolgozó énekek sokat foglalkozott a szakirodalom. A szöveg poétikai erényeit senki sem vitatta, a Pataki Névtelenként emlegetett fordító személye körüli diszkusszió azonban máig sem zárult le.¹ A legutóbbi időkben kezdtük vizsgálni a szerelmi történet ismertségének tartósságát a közköltészeti anyagban felbukkanó utalások segítségével.² Eneas Silvius Piccolomini *Historia de duobus amantibus* című novellájának az első magyar fordításáról tehát elég sokat tudunk már. Eddig jóval kevesebb figyelmet fordítottunk azonban a sienai szerelmesekről szóló történet második magyar fordítására, amelyet a 18. század végén Csenkeszfai Poóts András készített *Sénai Lukrétzia* címmel.³ A kevesebb figyelem valószínű oka, hogy a korszak magyar költői között Csenkeszfai Poóts a „minores”, vagy korabeli kifejezéssel a „mesterkedők” táborába tartozott. Életműve részletes értékelésére még nem került sor, stílusáról és hatásáról legutóbb Csörsz Rumen István írt a közköltészeti hatások magyar irodalmi megjelenéséről szóló kötetében.⁴ A magam részéről, bevallom, nem vagyok elég jártas a 18. század végi költészet nyelvi megoldásaiban ahhoz, hogy ne érezzem fullasztóan túlburjánzónak Csenkeszfai Poóts András fordítói stílusát, a latin eredetiben nem létező versbetéteket és áriákat, valamint a rengeteg hozzáadott ismeretanyagot, amelyet a Piccolomini-mű eleve sűrű intertextuális

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszékének tudományos munkatársa. A tanulmány és a tágabb téma kutatásához nyújtott eddigi és jövőbeli segítségét az MTA–SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport (TK2016–126) támogatásának köszönöm.

1 A szerző személye körüli 120 éves vitáról összefoglalóan lásd: KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Alkibiadész* (Budapest: Balassi Kiadó, 2008), 184–187; KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Amphion* (Budapest: Balassi Kiadó, 2014), 118–132. Újabb kiállítás Balassi Bálint szerzősége mellett: VADAI István, „Lucretia hálójában: A széphistória szövegahagyományáról és szerzőjéről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 683–708. A forrás megállapítása: MÁTÉ Ágnes, „Az Eurialus és Lucretia széphistóra latin forrása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 147–165; valamint a *Historia de duobus amantibus* korai fordításait tárgyaló monográfia részeként: MÁTÉ Ágnes, *Egy kora újkori sikerkönyv története: 15–16. századi szövegvariánsok és fordítások Eneas Silvius Piccolomini Historia de duobus amantibus című szerelmes regényéből* (Budapest: Reciti Kiadó, 2018), 135–163.

2 MÁTÉ Ágnes, „Az európai tizenkét legnépszerűbb szórakoztató olvasmány sorsa Magyarországon a XIX. század végéig”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 8*, szerk. Csörsz Rumen István, 167–192 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020).

3 CSENKESZFAI POÓTS András, *Sénai Lukrétzia, kinek törvénytelen életét [...] Aeneas Sylvius írásaiból magyar versekbe szedte Poóts András* (Pozsony–Komárom: Wéber, 1791).

4 CSÖRSZ RUMEN István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800)*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2016), 182–187.

szövegéből kiindulva Poóts még belegyömöszölt a maga magyar verziójába. Itt, a tanulmány elején elismerem tehát, hogy a fordítás esztétikai megítélésében nem tudok objektív lenni, ezért arra a továbbiakban nem is vállalkozom. Elsődleges célom a fordítás forrásának megállapítása, és azoknak a kontextusoknak a bemutatása, amelyekre korábbi kutatásaim alkalmassá tesznek:⁵ a Piccolomini novella latin szöveghagyományában, illetve a korábbi magyar és egyéb nyelvű fordítások rendszerében helyezem el Csenkeszfai Poóts átdolgozását.

A forrás

Csenkeszfai Poóts András *Sénai Lukréziája* a szerző *Iffúi versei* című kötetének részeként látott napvilágot 1791-ben. A publikálás dátuma révén Csenkeszfai Poóts munkája a második⁶ és egyben utolsó 18. századi fordítás Európában, amely Eneas Silvius Piccolomini *Historia de duobus amantibus*-át választotta tárgyául. Ez azt jelenti, hogy a magyar fordítás forrásának keresésekor elvileg figyelembe kell venni a *Historia* teljes latin szöveghagyományát, amely a 15–16. századi tömeges másolatok és nyomtatványok⁷ után a 17. század első felében még legalább további hét kiadással bővült.⁸ Mint korábban leírtam, filológiai szempontból ezek a 17. századi kiadások, amelyek az *Equitis Franci et adolescentulae mulieris Italiae practice artis amandi, insigni et iucundissima historia ostensa* címet viselik, a latin szöveghagyomány ún. Baccarus-csoportjába tartoznak. E szövegcsoporthoz német másolók és sajtó alá rendezők filológiai döntései határozták meg. A Baccarus-csoportnak csak a nyomtatványokat figyelembe véve tizenhét tagja van: H 151; H 154; H 156; H 157; H 158; H 160; H 239; Lyon, 1518; Bázél, 1551; Bázél, 1571; Frankfurt, 1597; Frankfurt, 1597 (különböző); Frankfurt, 1600; Frankfurt, 1606; Frankfurt, 1625; Leiden, 1648; Amszterdam, 1651. Tartalmukat tekintve az 1571-es bázeli *Opera omnia*-kiadással bezárólag a csoport tagjai Piccolomini minden, szerelmi témájúnak nevezhető levelét tartalmazzák⁹ szétszórva a kötet különböző pontjain. Az 1597-es frankfurti kiadásokkal kezdődő sokszerzős kötetbe azonban Piccolomininek csupán az Eurialus és Lucretia szerelméről szóló novelláját, a Lucretia dák hercegnőnek szóló mintalevelét és az *Amoris illiciti medela* című levelét válogatták be, egy csokorba gyűjt-

5 MÁTÉ, *Egy kora újkori...*

6 Az fordítás ebben a században egy ismeretlen angol munkája: POPE PIUS II, *The History of the Amours of Count Schlick Chancellor to the Emperor Sigismund, and a Young Lady of Quality of Sienna*. By Aeneas Sylvius [...] Afterwards Pope Pius the Second (London: James Woodward, 1708).

7 A kéziratok és kiadások részletes leírása: MÁTÉ, *Egy kora újkori...*, 347–378.

8 Uo., 88, 137. j.

9 Az *Opera omnia* kiadásokban a következő címekkel: Ep. CVI. *Amoris illiciti medela et remedium*, Ep. CXII. *Sozini excellentissimis naturae dotibus praediti, rogatu tractatum de duobus se amantibus composuit*, Ep. CXIII. *Prologus in eundem tractatum*, Ep. CXIII. *Historia de Eurialo et Lucretia se amantibus*, Ep. CXXII. *Illustrissimo principi domino Sigismundo, duci Austrie etc.*, Ep. CXXIII. *Hannibal, dux Numidie etc.*, Ep. CCCXCV. *Poenitet enim composuisse tractatum de duobus se amantibus*.

ve őket. Amint fellapozzuk Csenkesz-fai Poóts kifejezetten női olvasóknak írt előszavát, világgossá válik, hogy a magyar költő egy bővebb tartalmú latin kötetet forgathatott:

Kedves Kis-Aszszonykák!

Ámiket Aeneas Sylvius, azután II-dik Pius Pápává lett Historikus írásaiból, mintegy hét nyóltz levélkéből több mint ezer versekre szaporítottam (magam' Vers-írói szabadságommal élván) ha azok között rút dolgokat-is esett fel-jegyez-nem; az említett Írónál szemérmetesebben tettem-ki. De hogy annyival inkább senki benne meg ne ütközzön; olvassa-meg ezen Vers-írásról való elmélkedésemet, ebben fel-találja, az olvasás közben meg-kívántató Keresztyéni Régulákat. [...] ¹⁰

A Poóts által említett hét levél számszerűleg úgy jöhet ki, ha az *Opera omnia* kiadás sorrendjében a 106. (*De remedio amoris*), a 112–114. (Piccolomini Kaspar Schlicknek és Mariano Sozzininak, valamint az elbeszélés), a 122–123. (Zsigmondnak, Ausztria hercegének, illetve az ő nevében Lucretia dák hercegnőnek írt mintalevél), valamint a 395. pápai visszavonó levelet (*epistola retractatoria*) külön egységnek számoljuk. E hét levél pedig csak a H 151 és Bazel, 1571 kiadások között megjelent nyomtatványokban szerepel, az *Equitis franci* [...] című kiadványokban nem, így valószínű, hogy ezek nem jönnek számításba Poóts lehetséges forrásaként. A filológiai önellenőrzés kedvéért ez utóbbi kiadványok közül egynek, az 1600-ban Frankfurtban (Ursellis ex officina typographica Cornelii Sutoris) megjelent nyomtatványok olvasataira mégis hivatkozom alább, hogy az esetlegesen eltérő olvasatokról is képet adjak.

Az előszó által megmutatott irányt Poóts verses fordításának részletes elemzése is megerősíti, a forrása valóban a *Historia*-szöveghagyomány Baccarus-csoportjának egyik nyomtatványa lehetett. A latin hagyományban a Lucretia szerelmét hiába óhajtó magyar vitéz nevének sajátos, németes „félrehallásból” eredő változata adja a szöveg-csoport nevét.¹¹ A Zsigmond császár kíséretébe tartozó magyar lovag nevét Poótsnál Bakkarus alakban találjuk meg:

Egy tsínos Offitzér vólt, Pannóniábúl,
Bakkarus, Nemes fi, jó famíliábúl,
Ezt az álnok Júnó, ki-veszi tsínnyábúl,
'S latrot csinál, végre, a' jó katonábúl.¹²

A fordító fantáziadús és tendenciózusan elmarasztaló erkölcsi ítéletet hordozó bővítéseire jó példa, hogy a latin eredetiben csak a fenti versszak első két sorának van megfelelője, Júnó szerepe a latorságban már Poóttól származó kiegészítés: *Baccarus interea, Pannonius eques, domo nobilis, qui Caesarem sequebatur, ardere Lucretiam coepit.*¹³

10 Az öt pont az eredetiben így szedve.

11 MÁTÉ, *Egy kora újkori...*, 66.

12 CSENKESZFAI POÓTS, *Sénai Lukrétzia...*, 105.

13 MÁTÉ, *Egy kora újkori...*, 280.

A Baccarus-szövegcsoporthoz több más sajátos névalakot is tartalmaz, amelyek közül négynek a nyomai fedezhetők fel még ebben a magyar fordításban: Eurialus három barátjának, Lüdia királyának, Hippia szeretőjének és Odüsszeusz hű feleségének, Pénélopénak a névalakjai segítenek bizonyítani, hogy Poóts forrása a német gyökerű *Historia*-kiadások közé tartozott. Eurialus három barátja közül az első, Nisus vállal aktív szerepet a kerítésben, és talál egy helyi asszonyt, hogy az vigye el Eurialus szerelmes levelét Lucretiának.

A Pajtása, Nisus, vállalja magára,
S fogad egy vén asszonyt az ő rovására:
Kinek útilaput kötvén a talpára,
Illyen cédulát tett a gyalog postára.¹⁴

*Nisus, huic fidus comes erat, harum rerum callidus magister. Hic provinciam suscipit, mulierculam conducit, cui litterae committuntur in hanc sententiam scriptae.*¹⁵

A Lucretiával eltöltött első találkozót követően pedig másik két barátjának, Achatesnek és egy bizonyos Polinurusnak számol be az átélt boldogságról a még álruhát viselő Eurialus, aki a magyar fordítás alábbi soraiban éppen leveszi a teherhordó gúnyját:

Ezzel szobájába bé-lép, 's le-vetkezik,
'S hát jön Polinurus (vagy hogy-is nevezik!)
A' hív Akhátés-is tsak hamar érkezik,
'S hogy? 's mint folyt a' dolog? arról értekezik.¹⁶

Furcsának tűnhet, hogy éppen a kapcsolat kialakulásában aktívan segédkező Nisus nem részesül az élménybeszámolóból – ennek magyarázata Poóts forrásában keresendő. A Baccarus-csoportban ugyanis az adott helyen a latin szöveg romlásával (Nisum–nisum–uisum–visum) Nisus neve eltűnik, és csak a másik két barát jelenlétére van utalás. Az *Opera omnia* után megjelenő kiadásokban pedig már a *visum* alakot *fidum* olvasatra javítják, Achates, a hű segítő jelzőjeként.

visum, Achaten Polimmirum	H 160
visum, Achaten Polinurum	H 151; H 154; H 156; H 157; H 158; H 239; Lyon, 1505 [achatem]; Bázel, 1551; Bázel, 1571
visus achatem polinurum	Lyon, 1508
fidum Achaten et Palinurum	Frankfurt, 1600

14 CSENKESZFAI POÓTS, *Sénai Lukrétzia...*, 44.

15 MÁTÉ, *Egy kora újkori...*, 256.

16 CSENKESZFAI POÓTS, *Sénai Lukrétzia...*, 102.

Piccolomini novellájában minden szereplőnek a mitológiából vagy a klasszikus antik szerzőkből kölcsönzött, beszélő neve van,¹⁷ innen tudjuk, hogy a harmadik barát neve Vergilius nyomán Palinurus kell, hogy legyen. A Poótsnál olvasható Polinurus alak származhat a forrásából, de akár a magyar szöveg szedésekor is kialakulhatott a kézirat *a* és *o* betűinek bizonytalan formálása miatt.

Az első együttlétről szóló elragadtatott beszámolója során idézi fel Eurialus Lúdia királyának, Kandalésznek a történetét, aki egy láthatatlanná tévő gyűrű segítségével becsempészte testőret a királyi hálószobába, hogy a másik férfi is megcsodálhassa a királyné meztelen testét. Csenkeszfai Poóts Eurialusa a következőképp idézi fel a lüd király és a maga boldogságát:

A híres Tandalus, (Lydia Királya);
Hogy feleségének szép testét cirkálja,
Nem látja elégnek, hogy csak ő vizsgálja;
Hanem azt akarja, hogy más is csudálja:

Azért egy Barátját, maga mellé vette,
Hálószobájába, titkon bevezette,
S előtte kedvesét, úgy levetkeztette,
Valamint az Annya szárazra kitette.

Bár csak nékem volna annyi szabadságom!
Hadd látnád, Ákhátés! az én boldogságom!
Be gyönyörű! Be szép az én gyönygyvirágom!
Akivel, kedvemre éltem ma Világom!¹⁸

A szöveghagyomány szempontjából az a fontos a fenti idézetben, hogy a királyt Tandalusnak hívják, amely névalak szintén a Baccarus-csoport egy részében jellemző *c-t* szövegromlás eredménye. Az 1600. évi frankfurti kiadásban pedig az emendátor jobbító szándékát látjuk megnyilvánulni, aki az értelmetlen Tandalus alakot a jelentéses Tantalus névalakra változtatja, de a rossz helyen kicserélt egyetlen betűvel még messzebb kerül az eredeti szóalaktól: Candauli–Candali–candali–tandali–Tandali–Tantali. Poóts fordításában a király neve az *Opera omnia* kiadásokkal záródó csoportot látszik követni, míg az ország neve az ipszilonos átírással a frankfurti kiadáshoz hasonlít:

Candaulis regis Lidiae formosa uxor fuit	H 158
Candele regis Lidie formosa uxor fuit	H 160

17 MÁTÉ, *Egy kora újkori...*, 18.

18 CSENKESZFAI POÓTS, *Sénai Lukrétzia...*, 102.

Tandali regis Lidie formosa uxor fuit

H 151; H 154; H 156; H 157; H 158; H 239;
Lyon, 1505; Lyon, 1518; Bázél, 1551; Bázél,
1571

Tantali regis Lydie formosa uxor fuit

Frankfurt, 1600

Amikor a második találkozás után Lucretia férje látszólag minden utat elzárt a két szerelmes elől, Eurialus az asszony sógorához, Pandalushoz fordul segítségért. Felvázolja azt a veszélyes eshetőséget is, hogy ha nem intézik a szerelmi viszonyt privát módon, meggondolatlanul a szeretője után szökve Lucretia nyilvános üggyé teheti azt: *Menelao uxorem custodies, cui non tam obest una nox mihi concessa nesciis omnibus, quam si sciente populo illam perdiderit me sequentem*.¹⁹ Az itt felidézett antik példa a Juvenalis VI. satírájából ismert Hippia, aki patrícius asszony létére az alsóbbrendűnek tartott gladiátorok közé tartozó szeretője után szökött Afrikába: *Nupta senatori comitata est Eppia ludum / ad Pharon et Nilum famosaque moenia Lagi* (Juvenalis VI, 82–83). Ez az utalás a *Historia*-szöveg hagyomány egyik legtöbb romlást mutató helye,²⁰ a másolóknak és nyomdászoknak sokszor az is fejtörést okozott, hogy eldöntsék, mely szavak a tulajdonnevek a mondatban. Sem Juvenalis sorai, sem pedig Piccolomini szöveghelye nem fedi fel a gladiátor nevét, a magyar fordításban mégis Lyddusként hivatkozik rá Csenkesz-fai Poóts András:

Így ment el a híres Hippia Rómából,
Lyddus után; Férjét utálván gyomrából:
Ha ez is elillant, Párisba, – – Sénából;
Rabmadár szabadúl, a drótkalitkából!²¹

A magyar fordító által használt névalak a *ludus-i* (m) 'gladiátoriskola' jelentésű szó tárgyesetű alakjából kiinduló szövegromlás eredménye, amelynek több fázisáról tanúskodnak a Baccarus-csoport tagjai is: ludum–ludium–liddum–Lyddum–Libdum.

Nupta senatori romano secuta est ippia liddum at pharon et nilum famosaque menia lagi
H 151; H 154; H 156 [libdum]; H 157; H 239 [Ippia]

Nupta senatori romano secuta est Ippia liddum ut pharon et nilum famosaque menia lagi
H 158; Lyon, 1505; Lyon, 1518

Nupta senatori romano secuta est Hippia Lyddum ad Pharon et Nilum famosaque moenia Lagi
Bázél, 1551; Bázél, 1571

Nupta senatori Romano secuta est Hippia Libdum ad Pharon et Nilum famosaque moenia Lagi.
Frankfurt, 1600

Mint látható, a fenti olvasatok közül csak az *Opera omnia* két kiadásában található meg a Lyddum alak, amelyet Poóts a legvalószínűbben értelmezhetett Hippia szeretőjének nevéként, mind a szó mondatbeli helye, mind pedig nagy kezdőbetűs írásképe miatt.

¹⁹ MÁTÉ, *Egy kora újkori...*, 289.

²⁰ Uo., 333–335.

²¹ CSENKESZFAI POÓTS, *Sénai Lukrétzia...*, 128.

A történet végéhez közeledve, amikor Eurialus a császár kíséretében készül elhagyni Sienát, Lucretia felveti az asszonyszöktetés ötletét, amelyet azonban a nép szájától tartva a férfi határozottan elutasít: *Ecce Lucretiam que Bruti coniuge castior Penelopeque melior dicebatur, iam moechum sequitur immemor domus, parentum et patriae. Non Lucretia, sed Hippia est vel Iasonem secuta Medea. Heu me, quantus moeror haberet, cum de te talia dici sentirem.*²² E mondatok fordításával Poóts kiönti a mérgét a házasságtörők ellen, több és erősebb szót használva a hűtlen asszonyra, mint az eredeti szöveg:

A kurvát képzeltük szűz Menelopének,
A Szajhát, a Brútus jó Feleségének!
Ah! lelkem! Látod-é? millyen csúfos ének!
Nem illene ám! ez egy Offitzérnek!

Hát ha? ezt hallanád: Ihol Lukrétzia,
Médéa! vagy pedig csapongó Hippia!
Katonák kurvája! Fertelmes Bestia!
Ah! lelkecském! szánlak, így megrontania!²³

A fordítás furcsasága, hogy a hűségéről híres Portia mellett Odüsszeusz felesége Menelopé néven jelenik meg. Ugyanezt a sajátosságot mutatja a *Historia* első német fordítása is annak a Niklas von Wylének a tollából, aki Piccolomini novelláját is sajtó alá rendezte 1470-ben.²⁴ A Baccarus-csoportba tartozó nyomtatványok a *p*, illetve *m* kezdőbetűs olvasatokon osztoznak:

penelopeque	H 157; H 158
menelopeque	H 151; H 154; H 160
Menelopeque	H 156; H 239; Bázél, 1551; Bázél, 1571
Penelopeque melior	Frankfurt, 1600

Poóts fordítása a harmadik olvasatot követi, a fentebb bemutatott tulajdonnevek variánsai alapján pedig az *Opera omnia* 1551-es és 1571-es kiadása állhat legközelebb latin forrásához. A forrása révén ez a magyar fordítás a *Historia de duobus amantibus* szöveg-hagyományának ugyanahhoz a csoportjához kapcsolódik, amelyhez a német, a lengyel és a dán fordítások is tartoznak. A következő bekezdésekben a 18. század végi magyar fordítás néhány megoldását a 16. századi széphistóriával vetem össze, hogy bemutassam a Csenkesz-fai Poóts András, illetve a Pataki Névtelen előtt álló latin források egymáshoz való viszonyát.

22 MÁTÉ, *Egy kora újkori...*, 299.

23 CSENKESZFAI POÓTS, *Sénai Lukrétzia...*, 152.

24 MÁTÉ, *Egy kora újkori...*, 75–76.

Két forrás, két fordítás

Csenkeszfai Poóts András *Sénai Lukrétziája* nem tükrözi, hogy szerzője merített volna a 16. századi históriás ének szövegéből a saját fordítása elkészítése során. Noha elképzelhető, hogy valamilyen, általunk ismeretlen módon hozzájutott a Pataki Névtelen munkájához, de tekintve a tényt, hogy az *Eurialus és Lucretia históriája* szereplői a 18. század végére már inkább csak távoli idézetként tűnnek fel egy-egy közköltészeti darabban,²⁵ egyáltalán nem kizárható, hogy Csenkeszfai Poóts a história magyar szövegét sosem olvasta. Véleményem szerint a két magyar fordítás csupán a latin forrásaikra visszavezethető hasonló megoldásokat tartalmaz, de közvetlen genetikus kapcsolat nincsen közöttük.

Mint egy korábbi tanulmányomban bizonyítottam,²⁶ a 16. századi *Eurialus és Lucretia históriája* a latin szöveg hagyományának egy speciális, hibrid jellegű *Historia*-variánsából készült. A Johannes Oporinus által készített kiadás a szöveg hagyomány déli, római és északi, német eredetű csoportjaira jellemző különböző olvasatokat vegyített a latin novella szövegében. Oporinus bizonyos megoldásai ezért egybeesnek a Piccolomini bázeli *Opera omnia* kiadásaiban olvashatókkal, vagyis Poóts feltételezett forrásaival, míg más olvasatai teljesen eltérnek azoktól. Ennek következtében a két magyar fordítás összevetése során is találunk olyan eseteket, amikor a forrásaikban álló azonos olvasat miatt a két fordító is hasonló módon tolmácsolja Piccolomini szövegét. Előfordul azonban olyan példa is, amikor a forrásaikban található azonos olvasatok ellenére valamelyik magyar fordító egyéni megoldást alkalmaz saját szövegében. Ezeket az eshetőségeket táblázatban az alábbi módon írhatnánk le:

Piccolomini	Pataki Névtelen	Csenkeszfai Poóts
+	+	+
+	–	+
+	+	–

A források azonos olvasataira utaló fordítói megoldások után három, könnyen belátható példát hozok arra, amikor a két forrás különböző olvasatai eredményezik a két magyar fordítás eltérő megoldásait. Ezt követően egy hosszabb szakaszt idézek Csenkeszfai Poóts András fordításából, amelyeknek a 16. századi énekekben egyáltalán nincs is megfelelője, mivel azt Piccolomini fordítása során a Pataki Névtelen kihagyta.

Első példám tehát egy olyan eset, amikor Oporinus 1554-es, illetve az *Opera omnia* 1551-es és 1571-es latin kiadásai azonosságot mutatnak, s ezt a két magyar fordítás hasonló megoldása is tükrözi. A latin idézet Eurialus és Pandalus beszélgetéséből való, amikor a frank lovag arról panaszkodik, hogy Lucretiát a gyanakvó férj erősen őrizteti családtagjaival:

25 MÁTÉ, „Az európai tizenkét...”, 177, 29. j.

26 MÁTÉ, „Az *Eurialus és Lucretia*...”.

*Vir eam custodit et frater. Non tam vellus aureum pervigil draco servabat, nec aditum Orci Cerberus, quam ista diligenter recluditur.*²⁷

Ura mind öccsével nem különben őrzik mindenkor Lucretiát,
Mint az erős sárkány Colchos szigetében őrzé az arany gyapjat,
És az háromfejű Cerberus szüntelen őrzi pokol kapuját. (IV. 52.)²⁸

Már most az ártatlan! Érzi maga baját,
De az a Vén Ura, egyetlen egy Raját
Úgy őrzi (Hogy enné meg a maga vaját)
Valamint Czerberus, a Pokol-ajtáját.²⁹

A következő hely a császári kíséret jellemzéséből kiragadott rész, amikor Lucretia csodálja az északi férfiak szőke, göndörített hajviseletét. Mint korábbi tanulmányomban kifejtettem,³⁰ ezen a helyen a forrásában állókkal szemben a Pataki Névtelen a *caesaries*, *-ei* (f) 'nagy és szép haj, üstök' kifejezést a *caesareos* 'császári' melléknévvel asszociálja, így a német férfiak göndörített hajviseletére való utalás elvész a fordításából, a szöveg egyszerűsödik. Poóts szövege azonban világosan tükrözi az utalást, egy kissé aktualizálva a latin szövegben olvasottakat a saját korában divatos, rizsporos, göndörített hajviseletre.

*Vide, ut omnes calamistrati sunt, erecti, eminentibus humeris. Aspice caesaries et madido cirro contortos crines.*³¹

Mikor nagy sereggel az ő háza mellett császár bémegyén vala:
Tekintsed, Sosia, mely igen szép ifjak az császár körül vannak. (I. 43–44.)

Érzed e szép szagát pomádéjának?
Látod é lockjait csinos frisúrjának?
Zúzmaráz piheit púdere-porának
Válogatott selyemszálain hajának?³²

A harmadik példám a pár harmadik, éjszakai találkájának leírásából származik, amikor Eurialus csak hosszas várakozás után tud bejutni Lucretia házába. Az asszony a

27 MÁTÉ, *Egy kora újkori...*, 287–288.

28 XVI. századbeli magyar költők művei: 1567–1577: Valkai András, Göröcsöni Ambrus, Majssai Benedek, Gergelyi Albert, Huszti Péter énekei, Eurialus és Lucretia históriája, Telamon históriája, Bogáti Fazakas Miklós folytatása Göröcsöni Ambrus históriájához, szerk. VARJAS Béla, HORVÁTH Iván, LÉVAY Edit, ORLOVSKY Géza, STOLL Béla és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Régi magyar költők tára XVI. század 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 442. A továbbiakban RMKT XVI/9.

29 CSENKESZFAI POÓTS, *Sénai Lukrétzia...*, 124–125.

30 MÁTÉ, *Egy kora újkori...*, 157.

31 Uo., 250. A szöveghely variánsai: uo., 307.

32 CSENKESZFAI POÓTS, *Sénai Lukrétzia...*, 32.

nehéz kapu okozta megerőltetéstől elájul, a kétségbeesett Eurialus pedig könnyeivel élesztgeti. Piccolomini szövegében az élenkítőként használt rózsavizet említi, és a Pataki Névtelen fordítása is ezt tükrözi. Csenkeszfai Poóts azonban a forrásában álló „rosarum aquis” olvasatot aktualizálva ízelítőt ad saját kora szokásaiból, amikor rózsavíz helyett az ő Lucretiája aranyvizet kap szíverősítőül. A Czuczor–Fogarasi-féle szótár szerint³³ ez nem más, mint a Danziger Goldwasser, vagyis az a 40 százalékos alkoholfokú, huszonhárom karátos aranylemezkéket is tartalmazó gyógynövényes pálinka, amelyet 1598 óta Danzig (Gdańsk) városában gyártottak.

*At sic fatus lacrimarum flumine super frontem et mulieris tempora pluit. Quibus tamquam rosarum aquis excitata mulier, quasi de gravi somno surrexit [...]*³⁴

Mintha rózsavízzel megöntözték volna, az asszony felserkene,
Mint nehéz álomból felocsúdott ember, szemeit felemelé. (IV. 127.)³⁵

Akkor, tapogatván hideg tetemeit;
Zápor-esső módra, hullatja könnyeit,
S mint egy arany-vízzel, élesztvén ereit:
Fel-ébred; s álmosan, felveti szemeit.³⁶

A következő három idézet már arra példa, hogy a Pataki Névtelen és Csenkeszfai Poóts forrásai sok hasonlóságuk ellenére néhány lényeges ponton eltérnek egymástól, és ez megmutatkozik a fordításokban is. Mint a tanulmány első részében bemutattam, Poóts fordítása a latin szöveghagyomány Baccarus-csoportjába tartozik. A széphistória forrása, Oporinus kiadása azonban az adott helyen³⁷ Piccolomini szerzői szándékával egyezően Pacorusként említi a férfit, és így találkozunk vele a Pataki Névtelennél is: IV. I. *Egy Pacorus nevű tisztes ifjú legény Pannóniából vala.*³⁸ Fentebb szintén volt már szó a Baccarus-csoport egy másik jellemzőjéről, a lüd király, Kandalulész nevének *Tandali* alakjáról. A Pataki Névtelen azonban ez esetben is a történetileg helyes, Oporinusnál talált alakot követi: III. 115–116. *Én az libiai királyné asszonyt is nem mondom szebbnek annál // Nem csudálom én azt, ha Kandalis király az ő szép feleségét [...]*³⁹ A novellában Lucretia a házidős német szolgájától, Sosiastól kér segítséget, hogy kapcsolatba léphessen Eurialusszal.

33 „ARANYVÍZ, (arany-víz) ösz. fn. Szűrt lél, melyben vert aranylemezkék uszkálnak, melyet különösen Danzig városában készítenek.” CZUCZOR Gergely és FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* (Pest: Emich Gusztáv, 1862), hozzáférés: 2021.06.29, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-szotara-czuczorfogarasi-55BEC/a-56C80/aranyviz-575A6/>.

34 MÁTÉ, *Egy kora újkori...*, 295.

35 RMKT XVI/9, 450.

36 CSENKESZFAI POÓTS, *Sénai Lukrétzia...*, 141.

37 Gilbert COUSIN, *Epistolarum Laconicarum atque selectarum farragines duae* (Basel: Johannes Oporinus, 1554), 454. A továbbiakban: OPORINUS.

38 RMKT XVI/9, 437.

39 Uo., 436; OPORINUS, 453.

Sosias vonakodik az aktív közreműködéstől, de hamarosan felismeri, hogy a szerelmek nélküle is megtalálták a módját, hogy beszélhessenek. Ekkor dönt úgy, hogy fontosabb a család jó hírnevét megőrizni, mint az asszony erényét, ezért részt vesz a szerelmi találkák megszervezésében. A latin szöveghagyományban a déli, római és az északi, német eredetű variánsok döntő különbsége, hogy ezen a helyen Sosias kinek vagy minek a megszégyenülésétől fél. A római variánsokban, amelyet Oporinus 1554-es kiadása⁴⁰ és így a Pataki Névtelen fordítása is követ, Sosias a ház (*domus*) jóhíréért aggódik:

Nisi astu provideo, et hera peribit et domus infamiam subibit.

Elvész az asszonyom és háza megszégyenül, ha gondot nem viselek. (III. 33.)

Ehhez képest a német eredetű variánsokban, így a Csenkeszfai Poóts által követett *Opera omnia*-kiadásokban is a ház urának (*dominus*), vagyis az ő gazdájának becsületén esett folttól fél a szolgál.

Sensit dolum Sosias, secumque: „Frustra”, inquit, „amantum conatibus obsto. Nisi astu provideo, et hera peribit et dominus infamiam subibit.

Megfejtí Sósias, mibe van a dolog,
Scilla, s Kharibdis közt hánykodik, tántorog;
Minthogy abba; ami miatt ő háborog,
Asszonya, s gazdája becsületi forog.⁴¹

Az összehasonlító filológiai elemzés végére hagytam Poóts fordításának egy érdekes epizódját, amelyeknek a korábbi históriás énekekben nincs megfelelője, mert Piccolomini szövegének azok közé a leíró jellegű részei közé tartozik, amelyeket a Pataki Névtelen a történet dinamikája szempontjából elhagyhatónak ítélt. A szóban forgó rész Eurialus lovának leírása, amely Piccolomini novellájában egy egészen hosszú, egybefüggő intertextus Vergilius *Georgica* című tankölteményéből (III, 79–88).⁴² Az ágaskodó, pajkos ló a latin hagyomány egy részében⁴³ Lucretia metaforája (*Similis illi fiebat Euryalo viso Lucretia*), és ugyanezt az olvasatot követi Csenkeszfai Poóts fordítása is. Az asszony = ló azonosítás egy másik helyen is felbukkan a novellában, amikor Menelaus Pandalus közvetítésével Eurialus lovát kéri kölcsön, hogy azzal menjen ki vidéki birtokára, s a frank lovag gondolatban egyértelmű-

40 OPORINUS, 438.

41 CSENKESZFAI POÓTS, *Sénai Lukrétzia...*, 77.

42 „Nyaka délceg, / És eleven feje van, horpasz hasa, domboru háta, / S büszke szügyén izom-öv duzzad. Szép még a pirospej / S almáskék, az ezüstderes és szögsárga silányabb. / Hogyha pedig valahol megszzebbszebb fegyver zaja zörren, / Nincs maradása, fülét hegyezi s fölreszket a teste, / S orrlíka fú fojtott lán-got horkanva-zihálva. / Sűrű sörénye lecsüng és elfödi jobb szügye halmát; / Két csípője közül kimered nagy háta, miközben / Lent a talajt a kemény pata már dübörögteti döngve.” VERGILIUS, *Összes művei*, ford. LAKATOS István, Bibliotheca Classica (Budapest: Magyar Helikon, 1973), 82.

43 A variánsokra lásd: MÁTÉ, *Egy kora újkori...*, 307.

síti a csere lényegét: *Tu meum equum ascendes, Menelae, ego tuam uxorem equitabo.*⁴⁴ A novella szövegében egyébként azért is logikus feltételeznünk, hogy az asszony válik a lóhoz hasonlatossá, mert Piccolomini ezzel egyik kedvenc Boccaccio-novelláját, Zima történetét is felidézi (*Decameron* III, 5). Abban a novellában Zima egy poroszkát ajándékoz Francesco Vergellesinek, és ennek fejében engedélyt kap rá, hogy beszéljen annak feleségéhez, aki azonban nem válaszolhat. Zima mindkettejük szerepét eljátszva a párbeszédben végül is az ajándék lóért cserébe megkapja az asszonyt. Alább párhuzamosan közlöm Piccolomini latin szövegét és Poóts magyar fordításának versszakait a ló – és Lucretia – leírásával:

Erat Euryalo spadix equus arduae
cervicis argutique capitis, quem et
brevis alvus et obesa terga specta-
bilem reddebant, animoso pectore,
thoris luxuriantibus, qui sonante
tuba stare loco nesciebat. Nutabat
auribus et collectum fremens volve-
bat sub naribus ignem. Densa iuba
et dextro iactata recumbebat in ar-
mo et cavans tellurem solido cornu
graviter sonabat ungula. Similis illi
fiebat Euryalo viso Lucretia.⁴⁵

Volt Eurialusnak egy herélt-kantzája:
kanta volt a neve, De nem volt hibája,
Mert amint zabláján finnyáskodott szája,
Vagy Paripát, vagy mént mutatott formája.

Kurta fejét, nyakát, megszegte gögösen,
Nyakáról serénye lecsüggött fürtösen,
Szép karcsú dereka termett különösen,
Megtölt teli szügyi kiállott öblösen.

Mikor a trombita körülte harsogott,
Apró füleivel konyitott, s villogott,
Egy helybe toporgott, vágott, futt, s hortyogott,
vérbe forgott szeme, s kényesen hinnyogott.

Füstel tekeredett orrából a pára;
Ugróra fitongott szikkadt lábaszára,
Ezüst patkós körme, nőt fél Hóld formára:
S döngette a földet, Pégazus módjára.

Mikor Lukrétzia ezt körül nézgelte,
Kivált, hogy kedvesét felette szemlélte,
Nem tudta, melyik jobb? hólta e vagy élte?
Sőt, magát, halálra, már csak el is vélte!⁴⁶

A fentiekben tehát összesen tizenegy olyan helyet mutattam be, amelyek világosan jelzik, hogy Csenkesz-fai Poóts András *Sénai Lukrétziája* a *Historia* szöveghagyományának Baccarus-csoportjához köthető; a feltárt olvasatok azt valószínűsítik, hogy a fordítás Piccolomini *Opera omniájának* valamely kiadására támaszkodott. A 18. századi magyar szerző művében még egy olyan érdekes fordítási hibára hívnám a fel a figyel-

⁴⁴ Uo., 292.

⁴⁵ Uo., 249.

⁴⁶ CSENKESZFAI POÓTS, *Sénai Lukrétzia...*, 29–30.

met, amelyre már a szintén a Baccarus-csoporthoz tartozó 15. századi német fordításban is rá tudtam mutatni,⁴⁷ és amely a két, időben és térben egymástól távol eső fordításba a nagyon hasonló forrásaik révén került bele. A kérdéses hibát annak a városnak a névvariánsa hozta létre, ahová a Piccolomini-novella végén Eurialus a császár kíséretében távozik. Csenkeszfai Poóts András kétszer is említi, hogy Eurialus majd „Páris”-ba megy. Először a Hippia kapcsán már idézett levélben találkozunk a városnévvel, amelyben a lovag Lucretia asszonyszöktetési tervét utasítja vissza:

Így ment el a híres Hippia Rómából,
Lyddus után; Férjét utálván gyomrából:
Ha ez is elillant, Párisba, – – Sénából;
Rabmadár szabadúl, a drótkalitkából!⁴⁸

Másodszor pedig a történet végén a Sienát maga mögött hagyó Eurialust „Párisba” éri Lucretia halálának híre:

De mikor Párisba, ezt hallotta vólna;
Minthogy ugyan Ég-Föld reá szakadt vólna!
Panaszoló! De ha más egyet mást szólna;
Bús szívének az is csak terhére vólna.

Azért változtatván elébbi ruháját,
S a Halál Regement Gyász Uniformját
Fel-vévén, Gyászolta szép Lukrétziáját,
S így kezdi siralmas gyászos Áriáját [...] ⁴⁹

Mivel a fordítás alapjául szolgáló történet Luxemburgi Zsigmond császári koronázásának időpontja körül játszódik 1432–1433-ban, és az ő mozgalmas európai utazásainak helyszínei között kell keresgelnünk, sejthető, hogy nem a franciaországi Párizs szerepel Piccolomini eredeti szövegében. A helynevet Niklas von Wyle német fordításában *Parus* alakban találhatjuk meg, de az is csupán egy, a fordító által visszakövetkeztetett név-alak, ráadásul ilyen latin nevű települést nem is tartottak számon Wyle idejében sem. A problémát mindkét fordításban az okozta, hogy a Baccarus-csoport néhány nyomtatványában a kérdéses latin hely így szerepel: *ad caesarem Parusii manentem, quem deinde Ferrariam Mantuam Tridentum Constantiam et Basileam secutus est ac demum Ungariam atque Behemiam*.⁵⁰ A „Parusii manentem” olvasat mellett az *Opera omnia* 1551-es

47 MÁTÉ, *Egy kora újkori...*, 76–77.

48 CSENKESZFAI POÓTS, *Sénai Lukrétzia...*, 128.

49 Uo., 161.

50 Aeneas Sylvius PICCOLOMINI and Niklas VON WYLE, *The Tale of Two Lovers Eurialus and Lucretia*, ed. Eric John MORRALL, Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur 77 (Amsterdam: Rodopi, 1988), 177, 5–8 skk.

és 1571-es kiadása is feltüntet alternatív javaslatként „Parrhisii manentem” olvasatot,⁵¹ és Csenkeszfai Poóts András valószínűleg ez utóbbira alapozza a maga Páris helynevét. Csakhogy ezek az olvasatok egyformán félrevezették a fordítókat, ugyanis Piccolomini eredeti szövegében a „Perusii manentem” alaknak kellett (volna) állnia, utalva a mai Svájc Graubünden tartományában található Brusio nevű település latin nevére, amely *Brusium*, -ii (n) vagy *Perusium*, -ii (n) alakban ismert. Csenkeszfai Poóts András *Historia*-fordításában ennek a szöveghagyomány szempontjából régi eredetű hibának a következtében tehát fel tudunk mutatni egy félrefordítást, a német fordító hasonló hibája révén újabb szállal tudtuk azt a Baccarus-csoporthoz kötni, és még egy bizonyítékot találtunk arra is, hogy a kései magyar fordítás vélhetően a 16. századi *Opera omnia* kiadások valamelyikén alapul.

Csenkeszfai Poóts András fordítói attitűdje

A tanulmány bevezetőjében már utaltam rá, hogy Eurialus és Lucretia történetének 18. századi magyar fordítása a 16. századi história letisztult stílusához képest számomra túldíszítettnek, rendkívül feldúsítottnak tűnik. A fentiekben idéztem néhány helyet, amelyek ugyanazt a forrást tolmácsolják, de a különböző korszakok különböző ízlését követve nagyon más hangon. Mindkét magyar fordító biztos latintudás birtokában fogott a munkához, eltérően például a 16. századi lengyel Krzysztof Goliantól, akinek helyenként hiányos latinsága és kicsiny költői tehetsége megakadályozta, hogy Piccolomini novellája igazán ismertté váljon a lengyel nemzeti nyelvű irodalomban.⁵² Ha eltávolodunk a forráskövetés, illetve a források eltéréseinek kérdéséről, megállapíthatjuk, hogy az ismeretlen 16. századi és a 18. század végi magyar fordítók jelentős különbsége a megénekelte tárgyhoz fűződő hozzáállásukban mutatkozik meg. A Pataki Névtelen számára Lucretia esete intés, amely a szerelem veszélyeire hívja fel a figyelmet. Az asszony feletti ítélete ugyanakkor nem negatív, az oktató-nevelő szándék hangsúlyozása mellett is megtart valamit Piccolomini Lucretia iránt érzett szimpátiájából. Ehhez képest Csenkeszfai Poóts András ítélete Eurialus és Lucretia esetéről már a fordítása címadásából kitűnik: *Sénai Lukrétzia, kinek törvénytelen életét [...] Aeneas Sylvius írásaiból magyar versekbe szedte [...]*. A házasságtörő viszony Poóts számára nem a szerelem legyőzhetetlenségének, hanem az asszonyi állhatatlanságnak a bizonyítéka, és a fordító minden alkalmat megragad, hogy a titkos viszonyban valamilyen módon közreműködő nőt becsmérő szavakkal illesse. Piccolomini eredeti történetében a vívódó Lucretia például soha nem használja magára a „kurva” kifejezést, a szeretőkkel elszökött nők esetei számára olyan helyzetek, amelyeknek a szerencsétlen kimenetelét el akarja kerülni, de magát a szökést nem ítéli el. Poóts Lucretiája azonban, bár lényegét tekintve pontosan tolmácsolja latin előképe szavait, a „kurva” és a „kedves maca” jelzőkkel világos értékítéletet is megfogalmaz:

⁵¹ MÁTÉ, *Egy kora újkori...*, 76, 83. j.

⁵² Uo., 86–88.

Nihil audet, qui famae nimis studet.
Multae hoc fecerunt aliae. Rapi Helena
voluit, non invitam asportavit Paris.
Quid Ariadnem referam, vel Medeam?
Nemo errantem arguit, qui cum mul-
tis errat.⁵³

Bolondság a világ nyelvére hajtani!
Külömb Asszonykák is mentek vándorlani,
Ha azért járt úton fogok tébolygani:
Ki mer azért engem Kurvának mondani?

Tudom! hogy indult el Páris Helénával,
Nem erőszakosan vitte el magával:
Önként bújdosott el kedves macájával,
Keserves életet élven az urával.

Hát Médéa, Jásont mihelyt meg esmérte
A kínos szerelem, nyomba utól érte,
S nem szánta hazáját oda hagyni érte,
Elbújdosott vele; s ötlet elkísérte.⁵⁴

Eurialusnak írt első válaszában is konkrétan fogalmaz Poóts Lucretiája, mint Piccolomini hősnője, amikor kifejezi afeletti felháborodását, hogy a férfi egy helyi, kerítő hírében álló asszonnyal küldött neki levelet, s ezzel világossá tette, hogy szándékai nem állnak meg a lovagi, szolgálattevő szerelem határánál:

Parce litteris et nuntiis me vexare: nec
me illarum ex grege credito, quae se
vendunt. Non sum, quam putas, nec cui
submittere lenam debeas. Quaere aliam
incestandam, me nullus amor nisi pudi-
cus sequatur.⁵⁵

Ami pedig engem illet magánosan:
Én kurva kenyérrel nem élek csúfosan,
S vétkezik nagyságod abba halálosan;
Hogy mint Csavirához, úgy irkál titkosan.⁵⁶

Poóts munkájában a kerítőnő is 10 versszakra kiterjedő, változatos és erős szidásokat kap, amelyeket terjedelmi okoknál fogva itt nem idézek. Piccolomini csak foglalkozását említi e szereplőnek („lena”),⁵⁷ Poóts szövegében azonban a Sabina nevet kapja, aminek talán a 18. századi kortárs olvasmányokban van a magyarázata, de konkrét párhuzamot nem ismerek a név használatára. Az sem világos számomra, hogy mire vagy kire utal az egyértelműen tisztességtelen nőnek látszó Csavira az előző idézetben, aki valamely más szövegben szintén titkos levelek címzettje lehetett.⁵⁸ Bár a latin eredetiben az első levél kézbesítése után a kerítőnő eltűnik a színről, Poóts verziójában még

53 MÁTÉ, *Egy kora újkori...*, 248.

54 CSENKESZFAI POÓTS, *Sénai Lukrétzia...*, 26.

55 MÁTÉ, *Egy kora újkori...*, 259.

56 CSENKESZFAI POÓTS, *Sénai Lukrétzia...*, 51.

57 MÁTÉ, *Egy kora újkori...*, 257.

58 Ezt a nevet még egyszer említi Poóts a szeretőjüket becsapó, álnokul elhagyó nők példái között: CSENKESZFAI POÓTS, *Sénai Lukrétzia...*, 63: Kriseis csalárdul bánt Troilusával, / Az álnok Heléna Deifobusával, / mennyit tett disznóvá Czircze poharával! / Hány járja meg ma is holmi Csavirával?

egyszer visszahívják, és harmadik levele kézbesítéséért még két arany borraivalót is ad neki Lucretia.⁵⁹

Keserves Levelét hogy bépecsételé;
Fut vele Sabina Lukrétzia felé
S a mint palotáját, elől megkímlelé:
Szerencsére szinte magánosan lelé.

Köszönti: s forgatván szemeit az égre;
Én úgy mond: Asszonykám! Jöttem követségre,
A szép Eurialus kér, minden Szentségre!
Hogy könyörülj rajta: Tudod már mi végre?

Tanúlt mestersége volt ez Sabinának,
Mert kerítője volt számtalan kurvának:
Azért, rossz kedvébe talál Asszonyának,
Aki okossággal ezt képzi magának:⁶⁰

[Következnek hosszú, ízes, színes szidalmak 10 versszakon keresztül...]

Végezetül a női nem állhatatlanságáról szóló, Piccolomini szövegében is meglévő mizogün megszólalás fordítását hozom Csenkesz-fai Poóts Andrásról. Ez a versszak ugyanis egyszerre idézi meg a magyar fordító hozzáállását tárgyához és Piccolomini novellájának erősen intertextuális jellegét, vagyis ugyanazt a centoszerű kompozíciós technikát, amellyel magyar költőket citálva Poóts András is szívesen élt.⁶¹ Ezekben a sorokban a mizogínia és Rimay János *nép-ép-kép-szép* rímtoposzának parodisztikus szétírása⁶² egyesül:

Et animum cognoscebat mulieris instabilem, cuius tot sunt voluntates, quot sunt in arboribus frondes. Sexus enim femineus novitatis est cupidus, raroque virum amat, cuius copiam habet.⁶³

Ollyan ókuláron nézd az asszonynépet,
Hogy megún, akármely tökéletes épet,
Valamennyit meglát, szeret minden szépet,
S ha teheti, tisztel, minden nap új képet.⁶⁴

⁵⁹ Uo., 55.

⁶⁰ Uo., 47.

⁶¹ CSÖRSZ, *A kesergő nimfától...*, 187.

⁶² Ahogyan Poóts használja ezt a rímtoposzt, az egyértelműen a hagyomány Gyöngyösi-ágához köthető, és megfigyelhető benne az a parodisztikus, csúfolódó él is, amit Faludi Ferenc egy versében talált meg Imre Mihály. IMRE Mihály, „Egy rímtoposz története (nép – szép – kép – ép ...tép)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 88 (1984): 417–418, és 73. j. A téma részletesebb kibontása: IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. századi irodalomban*, Csokonai könyvtár 5 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995).

⁶³ MÁTÉ, *Egy kora újkori...*, 285.

⁶⁴ CSENKESZFAI POÓTS, *Sénai Lukrétzia...*, 119.

A szakirodalom azzal magyarázza Csenkeszfai Poóts András nőgyűlöletét,⁶⁵ hogy szerencsétlen házasságot kötött, a felesége megszökött tőle, és a házassági kudarcra olyan életvitelre vitte rá, aminek következtében börtönbe is került. Az egri érsek és hevesi ispán, gróf Esterházy Károly börtönében ülve készítette el Poóts a maga Lucretiafordítását. Ezen a nyomon elindulva az egri Főegyházmegyei Könyvtárban érdeklődtem Piccolomini *Opera omniájának* esetleges jelenlétéről Esterházy gróf könyvtárának egykorú katalógusában. A könyvtár jelenlegi állományában ilyen kötetre nem találtak, de a számos történeti katalógus átnézése a későbbiekben választ adhat a kérdésre.

Összegzés

Csenkeszfai Poóts András *Sénai Lukrétziája* Eneas Silvius Piccolomini *Historia de duobus amantibus* című novellájának az utolsó olyan fordítása, amelyet még a spontán irodalmi érdeklődés, nem pedig a rekonstruáló irodalomtörténeti szándék vezérelt. A Niklas von Wyle által 1462 körül német nyelven megkezdett Piccolomini-fordítások sorát tehát Poóts 1791-ben megjelent magyar munkája zárja. Az a tény, hogy ez a két szöveg, akár csak a 16. századi dán és lengyel fordítások, ugyanannak a Baccarus-szövegcsoporthoz tartoznak, bizonyítja, hogy milyen hosszú távú hatást gyakorolt Piccolomini szerelemi történetének európai elterjedésére a német anyanyelvű 15–16. századi scribek és nyomdászok tevékenysége. A *Sénai Lukrétzia* szövegében kb. egy tucat olyan hely azonosítható egyértelműen, amelyek arra mutatnak, hogy a fordítás alapjául közelebbről a bázeli Henricpetri nyomdában 1551-ben vagy 1571-ben napvilágot látott, Piccolomini *Opera omniájában* megtalálható *Historia*-változat szolgált. A tizenkét forrásazonosító szöveghellyel Poóts munkája a középmagyar korban helyezkedik el a *Historia* fordításai között. Mint emlékeztetünk, a Pataki Névtelen fordítása a maga huszonhárom szöveghelyével rekordernek számított,⁶⁶ forrásáról a legkevesebb, mindössze három nyomot pedig az olasz Giovanni Paolo Verniglione verses fordítása őrzött meg.⁶⁷ Csenkeszfai Poóts András e munkája alapján nem állítható, hogy ismerte volna a *Historia* korábbi magyar fordítását. A fordítás korabeli ismertségéről és hatásairól még csak közelítő kutatások vannak, így azt jelenleg nem lehet megmondani, hogy Csenkeszfai Poóts András *Sénai Lukrétziája* mennyire épült bele abba a magyar irodalmi hagyományba, amelynek korábbi állomásait és rétegeit a fordító aktívan használta munkája során. Egy ilyen típusú értékeléshez a 18–19. század fordulóján született verses elbeszélések részletes elemzésével juthat majd el a kutatás.

65 Hadobás Pál számításai szerint a kurva kifejezés 23-szor fordul elő a fordításban. HADOBÁS Pál, szerk., *Csenkeszfai Poóts András élete és költészete*, Edelenyi füzetek 16 (Edeleny: Városi Rendezvények Háza és Könyvtár, 1997), 15.

66 MÁTÉ, *Egy kora újkori...*, 144.

67 Uo., 121.

Summary

ÁGNES MÁTÉ

András Csenkeszfai Poóts's eighteenth-century translation of the story of Euralius and Lucretia

The present article discusses András Csenkeszfai Poóts's eighteenth-century Hungarian translation of E. S. Piccolomini's *Historia de duobus amantibus*. The work is the last one of a series of twenty translations written in eight different languages during the fifteenth-eighteenth centuries. Poóts' *Sénai Lukrétzia* was based on one member of the Baccarus-group of *Historia*'s textual tradition, probably on the variant published in Piccolomini's *Opera omnia* in Basel in 1551 and in 1571. It also means that *Sénai Lukrétzia* pertains to the same group of *Historia*'s textual tradition as Niklas von Wyle's German translation, the Polish version by Krzysztof Golian and an anonymous Danish translation do. This Hungarian translation does not testify for Poóts' knowledge about the first Hungarian translation of the same story from the sixteenth century. The eventual impact of András Csenkeszfai Poóts's work on nineteenth-century literary trends in Hungary requires further research.

LOVAS BORBÁLA – TUBAY TIZIANO

17–18. századi könyvbejegyzések Micz bántól a székely írásig

A halotti beszédek a 16. és 17. században és a Halotti pompa jelentősége

A halotti beszédek korpusza a magyar irodalomtörténet-írás kimeríthetetlen forrása. A magyar nyelvű anyag feltárása a nyomtatott munkák tekintetében 1711-ig, majd további kutatással a 18. századig megtörtént, emellett a kéziratos anyag vizsgálata is megkezdődött. A modern kutatás egyik fontos alapköve Kecskeméti Gábor 1998-ban megjelent monográfiája, mely egyúttal táblázatos formában is összefoglalja a magyar nyelvű nyomtatványok adatait.¹ A téma iránti érdeklődés a mai napig nem vesztett lendületéből, számos feltáró és ismertető tanulmány, monográfia látott napvilágot, különösen az utolsó években.²

* Lovas Borbála az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régi magyar irodalom tanszékének adjunktusa. Tubay Tiziano a kutatás ideje alatt a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz Osztályának tagja volt. A tanulmány az OTKA FK 135165 sz. pályázat és az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

- 1 KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Historia litteraria 5 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998). A kötetben megjelent magyar nyelvű beszédek tartalmazó összefoglaló táblázat adatbázisba rendezett változata kiegészült a latin, német és biblikus cseh nyelvű anyaggal: KECSKEMÉTI GÁBOR, PAPP INGRID és SZEKLER ENIKŐ, *A magyarországi halotti beszédek adatbázisa*, hozzáférés: 2021.05.24, <http://itk.iti.mta.hu/kecskemeti/csv/index.html>. Az adatbázis a Magyarországon nyomtatásban megjelent magyar és biblikus cseh nyelvű halotti beszédek tartalmazza 1711-ig, valamint a latin nyelvű anyagot 1670-ig, a német nyelvűt pedig 1655-ig dolgozza fel.
- 2 A teljesség igénye nélkül: MACZÁK IBOLYA, „A prédikációk szerepe és jelentősége a lelkiségtörténeti kutatásokban”, in *Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTEI NAGY LÁSZLÓ, 63–89 (Piliscsaba: PPKE BTK, 2008); MACZÁK IBOLYA, „Az Esterházyak felett mondott gyászbeszédek bibliográfiája”, in *Fényes palotákban, ékes kőfalokban: Tanulmányok az Esterházy családról*, szerk. MACZÁK IBOLYA, 137–140 (Budapest: WZ Könyvek, 2009); GÁBOR BIBZA, *Die deutschsprachige Leichenpredigt der früher Neuzeit in Ungarn (1571–1711)* (Berlin: LitVerlag, 2010); TÚRI TAMÁS, „»Papi fejedelmek elméjével bölcseledk vén«: 18. századi unitárius prédikációk kompilációs technikái”, in *Mű és Szerző: Fiatal kutatók konferenciája, tanulmánykötet*, szerk. BARTÓK ZSÓFIA ÁGNES, DOBOZY NÓRA EMŐKE, FÖRKÖLI GÁBOR, LOVAS BORBÁLA, NÁDOR ZSÓFIA és SZILÁGYI EMŐKE RITA, Arianna könyvek 4, 113–128 (Budapest: ELTE BTK, 2011); MIKÓ GYULA, „»Parcite autem obsecro Lampridio Vestro in Zabania redivivo, Dynastae spectatissimi...«: Apafi Mihály temetésének gyászbeszédei és a szász Zabanius Izsák latin orációja”, *Studia Litteraria* 52, 3–4. sz. (2013): 157–165; FARKAS NOÉMI TÜNDE, „»Hamar folyo világi életnek valósága«: Közép-erdélyi halotti beszédek szerzői és azok életpályája a 18. század derekától a 19. századig”, in *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*, szerk. LUKÁCS ANIKÓ, Rendi társadalom – polgári társadalom 25, 209–225 (Budapest: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2013); TÚRI TAMÁS, „A halál felekezetisége: Felekezetközi kompiláció és műfaji transzformáció”, in *Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*,

A prédikációk közül több szöveg modern kiadásban is megjelent, így például 1988-ban egy válogatáskötet látott napvilágot, mely tíz, nemesi temetésekre készült prédikációt közölt.³ Számos halotti beszéd bekerült a *Régi magyar prédikációk* 16–18. századi beszédek tartalmazó, válogatott anyagába is.⁴ A kéziratos anyagból kevesebb munka ismert, de jó példa a korabeli hagyományra Enyedi György Kakas István felesége felett 1594 júliusában elmondott prédikációja.⁵

Erdélyben az unitárius beszédeken kívül, melyeket főleg kéziratos anyagokból ismerünk, felekezeti szinten teljesen egységes anyagról, református kéziratokról és főként nyomtatványokról beszélhetünk. A nyomdahelyek szerinti csoportosításban a kiemelkedő debreceni nyomda után a gyulafehérvári nyomdát találjuk. Az itt, Bethlen Gábor fejedelem első feleségének temetésén elhangzott beszédek összegyűjtő nyomtatott kötetben tizenkilenc halotti prédikáció található.⁶ Ez a legterjedelmesebb ma ismert gyűjteményes kötet a korszakból. A *Halotti pompa* 1624-ben jelent meg Válaszúti András és Meszlényi Márton nyomdászok kiadásában,⁷ a Károlyi Zsuzsanna búcsúztatására készült magyar nyelvű beszédek tartalmazza, s a Bojti Veres Gáspár által

szerk. MACZÁK Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely: *Lelkiségtörténeti tanulmányok* 8, 133–155 (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014); MACZÁK Ibolya, „Jóasszony módra: Bibliai nőkép a régi magyarországi temetési beszédekben”, in *A nők és a régi magyarországi vallásosság*, szerk. BAJÁKI Rita és BÁTHORY Orsolya, Pázmány Irodalmi Műhely: *Lelkiségtörténeti tanulmányok* 10, 199–207 (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014); LENGYEL Réka, „A világosság a tudomány»: A felvilágosodás mint módszer Verestói György halotti beszédeiben”, in *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály és BARTÓK István, 318–328 (Szeged, SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2016); PAPP Ingrid, *Biblikus cseh nyelvű gyászbeszédek a 17. századi Magyarországon*, *Historia litteraria* 34 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2018); MACZÁK Ibolya, *Kölcsonzés és kompozíció: Szövegalkotás 17–18. századi szerzők prédikációiban*, Pázmány Irodalmi Műhely: *Lelkiségtörténeti tanulmányok* 23 (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019); V. LÁSZLÓ Zsófia, *Példás asszonyok: Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*, *Ligatura* 15 (Budapest: Ráció Kiadó, 2020).

3 KECSKEMÉTI Gábor és NOVÁKY Hajnalka, szerk., *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból* (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988).

4 SZELESTEI N. László, szerk., *Régi magyar prédikációk: 16–18. század* (Budapest: Szent István Társulat, 2005).

5 Szemben a Hunyadi Demeter felett elmondott gyászbeszédével (RMNy 688), ezt a darabot szöveg szerint is ismerjük. Nyomtatott modern kiadása: ENYEDI György, *Prédikációi* 1., kiad. LOVAS Borbála (Budapest: MTA-ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2016), 363–371.

6 A temetéshez kapcsolódó beszédek legteljesebb elemzése majd tíz éve látott napvilágot: MIKÓ Gyula, „Mivel én is csak ember voltam”: *Az Exequiae Principales és az Exequiarum Coeremonialium libri gyászbeszédei* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2010). A protestáns nőképről, valamint a halotti prédikációk hagyományáról: BALOGH Judit, „Az asszonyi bölcsesség építi a házat»: A protestáns női éthosz megalkotásának kísérlete a 17. századi Erdélyben”, *Credo* 24, 3–4. sz. (2018): 87–96. Az *Exequiarum coeremonialium*-ról és egyéb halotti beszédekről: HORVÁTH Izabella, „A XVII. századi halotti prédikáció sajátos narratív eljárásai”, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 44, 1–2. sz. (2000): 15–24.

7 *Exequiae principales, az az Halotti pompa, mellyel az istenfelő, kegyes természetű, felseges Karolyi Svsannának Erdely és Magyar-ország fejedelema szonyának az felseges Gabornak, Isten kegyelméből Romai Imperiumnak és Erdely-országának fejedelmének, Magyar-ország részeinek vranak, szekelyek ispannyanak, Opoliának penig és Ratiboriának herczegének etc. szerelmes házas-társanak le vetkezet és nallunk hagyot testi satoranak, földben takarittatasakor uuto lso tisztesség tetetet 1622. esztendőben, Maiusban, Iuniusban es*

szerkesztett, főként latin nyelvű beszédeket közlő *Exequiarum coereimonialium* című kötettel⁸ együtt került ki a gyulafehérvári nyomdából. A két kiadványt Szabó Károly még egy kiadás két köteteként vette fel a *Régi magyar könyvtár* tételei közé,⁹ ezt követve sok könyvtár katalógusában a mai napig egy kötetként szerepel a két munka. Később Herepei János megpróbálta megoldani a kiadások kérdését. Feltételezése szerint az egyik nyomdász a kolozsvári, a másik pedig a fehérvári nyomdát irányította „s illetéknéppen e munka kétfelé szedődött és nyomódott volna”.¹⁰ V. Ecsedy Judit a kiadványok részletes tipográfiai elemzésével végül bizonyította, hogy mindkét kötet nyomtatásához a gyulafehérvári fejedelmi nyomda betűit használták, emellett a nyomdai sajátosságait szem előtt tartva az is biztosra vette, hogy előbb az *Exequiarum coereimonialium*, majd a *Halotti pompa* került kiadásra.¹¹

A jelenleg hozzáférhető adatok szerint a gyűjteményekből (a legtöbb esetben egybekötve) harminckét példány maradt fenn tizenkilenc magyarországi és határon túli könyvtárban, levéltárban. A példányok azonban nemcsak a kötések és a possessorok leírása szempontjából érdemesek vizsgálatra, hanem a szövegek mellett, valamint a kötéstáblák belső oldalán és a toldaléklapokon található bejegyzések okán is. A következőkben ezekből mutatunk be néhányat részletesebben.¹²

A Halotti pompa fennmaradt példányai

Az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében a fennmaradt példányok közül négyet őriz.¹³ Az első (1) egy, az *Exequiarum coereimonialium*mal összekötött teljes, a bélyegzőkön kívül szűz példány, új, díszes kötésű, a Todoreszku-gyűjteményből származik. A második (2) Horvát István könyvtárából származó teljes kötet, a címlap versóján hosszabb, rosszul olvasható bejegyzéssel Isten nagyságáról és a halálban is teljes kegyelméről. A kötés során való körbevágás miatt a könyvben szereplő, feltételezhetően egy (17. századi?) kéztől származó jegyzetek sérültek. Nagy Iván gyűjtemé-

Iuliusban. Ket classisokban rendeltetet, es bodog emlekezetire azon rendel, a mint löt, ki bocsattatot (Gyulafehérvár: Válaszúti András–Meszlényi Márton, 1624). – RMNy 1306. A továbbiakban: *Halotti pompa*.

8 *Exeqviarvm coereimonialium serenissimae principis ac dominae dnae. Svsannae Caroli, sari Romani imperii Transsylvaniae principis, partium Regni Hungariae dominae, [...] libelli dvo, in quibus orationes et carmina eorum, qui funebrem pompam lucubrationibus suis ornarunt, continentur* (Gyulafehérvár: Válaszúti András–Meszlényi Márton, 1624). – RMNy 1307. A továbbiakban: *Exequiarum coereimonialium*.

9 Lásd: RMK I 539 és RMK II 428.

10 HEREPEI János, *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 1 (Budapest–Szeged: MTA Kutatási Ellátó Szolgálat Sokszorosító Üzeme, 1965), 508–510.

11 V. ECESEDY Judit, „A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (1623–1636)”, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974–1975*, szerk. NÉMETH Mária, 349–421 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1978), 349–351.

12 Köszönettel tartozunk az érintett gyűjtemények levéltárosainak és könyvtárosainak a kutatásban nyújtott segítségért.

13 Jelzetük: RMK I. 539a/1–4.

nyéből származik a harmadik (3) példány, melyet 1950-ben szerzett be a könyvtár. Az ázásnyomokat tartalmazó példányban néhány lapszéli jegyzet található, néha áthúzva, valamint csillaggal kiemelt fontos részek és kis firkák. A magyar jegyzetek között elszórva latin bejegyzések, egyes helyeken sűrű szövegjavítások, feltehetően 17. századi kéztől vagy kezektől. A szintén elázott, végén csonka negyedik példány (4) több possessorát is ismerjük. A nevek közül kiolvashatók a következők: Ormánczi Ferenc, Kováts Mihály (Michael Kováts de Tsernaton), B. P. O. Hor. T., Magyaróvári [...] József, Basilius Ötves. A kötetben ugyancsak megtalálható a Magyar Asszonyok Könyvtára 1888-as pecsétje.

A budapesti Egyetemi Könyvtárban két hibátlan kötet található, mindkettő az *Exequiarum coeremonialium*mal összekötve.¹⁴ Az első kötetben (5) néhány kisebb jegyzet és tollal ejtett jelzés található. A második (6) 20. századi bőrkötésben az Erdélyi Múzeum Könyvtárának pecsétjét tartalmazza.

A Ráday Könyvtár egy pirosra festett lapélű, aranyozott díszes gerincű kolligátumot (7) őriz.¹⁵ A könyvtári pecsétek mellett a második címlapon Ráday Pál, alatta Csengeri András possessori bejegyzése található. A könyvben néhol ceruzás jelzések, egyes lapokon elmosódott tinta, egy-két lapon a szövegben ejtett fekete tolljavítás és fekete tintás bejegyzés található, valamint a lapszéleken néhány megcsonkolt, rövid, latin nyelvű marginália. Sok helyen a barnára kopott tintás bejegyzések olvashatatlanokká váltak. A II. class. 1. prédikáció nyitólapján hosszabb latin margójegyzeteket találunk. A kötet második felének lapszélei erősen restauráltak. A II. class. 5. beszédének margójára a kéz a következőket jegyzetelte Alvinczi genealógiája mellé: „[I]nnen Micz bán [f]elesege. 7 fiú magzat.”¹⁶

Az Evangélikus Országos Könyvtár gyűjteményében lévő kolligátum (8) az *Exequiarum coeremonialium* cím alatt szerepel a katalógusban.¹⁷ A díszes, bordázott bőrkötésű, arany és piros festéssel, díszítéssel ellátott lapélű kötet elején és végén kézírásos bejegyzéseket találunk. Ezek névlisták, a művek tartalmára vonatkozó indexek, Károlyi Zsuzsanna életére vonatkozó adatok, valamint possessori bejegyzések Várhegyi Mihálytól 1786-ból (Michael Varhegyi), valamint Várhegyi Józseftől (Josephus Warhegyi, Várhegyi József). A *Halotti pompa* elején szintén kézíratos jegyzetekben kivétítve a könyv tartalma. A kötéstábla belső oldalára beragasztott címeres lap szerint 1894-ben 24 forintért vásárolták meg a kötetet Kendétől.

Debrecenben összesen három kötetről tudunk, kettő ezek közül a Református Kollégium Nagykönyvtárában,¹⁸ egy pedig az Egyetemi Könyvtárban¹⁹ található. Előbbiekben kevés jegyzet található, az első kötet (9) Rápóti Pap Mihály tulajdonában volt

14 Jelzetük: RMKI87a:1 és RMKI87a:2.

15 Jelzete: RMK 2,24 Koll. 1.

16 A kötet 218. lapján.

17 Jelzete: R 230.

18 Mindkettő az *Exequiarum coeremonialium* egy-egy példányával összekötve, a második kötet csonka. Jelzetük: RMK473 és RMK1670.

19 Jelzete: 700.539.

1719-től kezdve, tőle kapta ajándékba a kollégium 1767-ben. A margón néhány, az adott rész tartalmára vonatkozó rövid jegyzet található. A második, csonka példányban (10) néhány jegyzet olvasható a lapszálon és a lap alján, leghosszabb ezek közül egy háromsoros Hieronymus-idézet. Az egyetemi példány (11) címlapján 17. és 18. századi possessor-i bejegyzések árulkodnak a könyv történetéről. Nicolaus Puhoczi 1676 februárjában Bottyánban (talán Mezőbottyánban vagy Órbottyánban) vette a kötetet. Kis-Viczay Péter (Petrus Viczay) 1723. május 5-től, majd Kis Witzay József (Josephus Witzay Chirurgus), Kazinczy Ferenc kassai orvos barátja 1780-tól birtokolta a könyvet. A kötet margóin a tartalomra vonatkozó latin és magyar nyelvű megjegyzések, kiemelések, hivatkozások találhatók több kéztől. A példány az Országos Széchényi Könyvtárból került a gyűjteménybe 1958-ban.

A szegedi Klebelsberg Könyvtár gyűjteményében két csonka kötet (12, 13) található.²⁰ A kötetek az Akadémiai Könyvtár és az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményeiből származnak.

A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Könyvtárában, Pápán található példány²¹ (14) gazdagon díszített bőrkötésű, lapjain több possessor-i bejegyzéssel. A szennycímlapon egy 1796-os bejegyzés Chernel Sámuel felajánlásáról,²² versóján bejegyezve: Kutas Borbála. Chernel Sámuel, miután 1794-ben a teljes könyvgyűjteményét, 350 tételt, a kollégiumnak adományozta, 1795-ben nyugtát állított ki, „melyben kötelezi magát, hogy a pápai református kollégium számára egy év alatt 1000 rajnai forintot lefizet 5%-os kamattal együtt, ellenkező esetben azt javaiból behajthatják”.²³ A nyugtával kapcsolatban Chernel kikötötte, hogy az összeg kamatait a könyvtárra kell fordítani. Az összegből azonban a feljegyzések szerint csak 200 forint folyt be, a felajánlás többi részét az örökösök nem voltak hajlandók kifizetni.²⁴ A kötet újrakötésekor a margókon lévő bejegyzések nagy része megsérült. A könyvben viszonylag kevés bejegyzés található, ezek is főképp a latin nyelvű előszóban, itt szövegmagyarázatokkal, valamint utalásokkal a későbbi beszédek lapszámaira. A prédikációkban több kéztől találunk jegyzeteket, a margináliák főleg tartalomkivetések vagy magyarázatok, például a II. class. negyedik prédikációjának lapszélein a halál ábrázolásának taglalásakor: „Köntös nélkül”, „Orr nélkül írják”, „Vakon írják”, „4. Nin[cs] füle”, „5.

20 Jelzetük: KK Régi könyvek tára RA 2241 és RA 2265.

21 Jelzete: L130.

22 Chernel könyvtárának jegyzékét Márton István készítette el. A kötetben ehhez kapcsolódó bejegyzés: „Ex oblatione spectabilis Domini Samuelis Csernel Capitan possidet publica Biblioteca Collegii Reformatorum Papensis Signatur. Papa, 1796.”

23 A dokumentum megtalálható a Pápai Református Gyűjtemények Okmánytárában, 550-es jelzet alatt. Ennek és egyéb családi dokumentumoknak pontos listáját lásd például: SZABÓ György, *A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Pápa) kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok*, Magyarországi egyházi könyvtárak katalógusai 6 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1987). Az adományozás az O.903. tétel alatt, a könyvtári jegyzék az O.909. tétel alatt található.

24 Ehhez kapcsolódó részleteket lásd: BORSOS István, „A pápai ev. ref. főisk. könyvtár története”, in *Pápa város egyetemes leírása*, összeáll. KAPOSZY Lucián, 278–283 (Pápa: Jókai Mór Városi Könyvtár, 1989); SZABÓ György, „A Dunántúli Református Egyházkerület pápai Nagykönyvtárának története”, *Magyar Könyvszemle* 102 (1986): 149–172, 157.

1. kép: A Károlyi család pecsétlenyomata.
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára,
Levéltártudományi Szakkönyvtár, K/187

tumban a latin nyelvű búcsúztatókkal.²⁷ A kötet, melynek gerince aranyozott díszítésű, címkére nyomtatott műcímmel (*Exequiæ Suzanne Caroli*) és kiadási adatokkal, a Károlyi-család könyvtárából való (1. kép). Pirosra festett lapélű, álbordázott egész bőr kötését vaknyomás díszíti, az első táblán G. B. MDCXLII supralibros található. Az egyes lapokon lévő, több kéztől származó latin és magyar nyelvű bejegyzések nagy része a könyv körbevéágása miatt csonka. A kötet 1792-től a sárospataki kollégium könyvtárának része volt, majd feltehetően már a 20. században a levéltár gyűjteményében találjuk, ahol 1953-ban egy nagyobb állományba vétel során leltárba került.²⁸ A *Halotti pompa* címlapjának versőjén a zsoltár alatt kéziratos idézetet találunk: „[N]on vox sed votum, Non chordula musica sed cor, Non cantans sed amans, Cantat in aure Dei.” A sok változatban elterjedt, szállóigészerű verses idézet érdekessége, hogy a kortársak közül is többen használták, többek között Keserői Dajka János és Geleji Katona István Gyulafehérváron 1636-ban kiadott *Graduáljukban*, a Rákóczi Györgynek szóló ajánlás szövegében, a szívből való éneklés fontosságának fejtegetésekor. Fordításukban a szöveg a következőképp hangzik: „Nem az szóllás, hanem az fogadás, s nem az pengő húr, hanem az buzgó szű, sem penig nem az kiáltó, hanem az szerető énekel az Istennek fülében”.²⁹ Ugyanez a kéz másho-

Kaszát írnak az [ke]zében”. Más kéztől származik az ötödik prédikáció genealógia-magyarázata mellett a következő jegyzet: „Az hét gyermekről való p[réd]ikációjó”.²⁵ A magyarázata fentebb már említett, Alvinczi által elmesélt Micz bánféle történetre vonatkozik. A hatodik prédikáció margóján egy énekutalást találunk: „Oh, menyeyei nagy boldogság, te vagy fénlő világosság etc.” Majd: „Domine, serva nos etc.”²⁶ A kötet első prédikációjában az egyik mondat végére beszúrta valaki, hogy „pápás ember etc.”. Emellett a szöveg sűrű szövegközi és marginális jelölésekkel gondolati egységekre van tagolva, ami a prédikáció szóbeli előadásra való előkészítésére utalhat. Hasonló tagoló jelek vannak a tizedik prédikációban.

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában egy példány (15) található, kolligá-

25 A kötet 217. lapján.

26 A kötet 221. lapján. A háromság-ének a 16. század végétől kezdve ismert nyomtatott énekeskönyvekből és kéziratos forrásokból.

27 Jelzete: K/187.

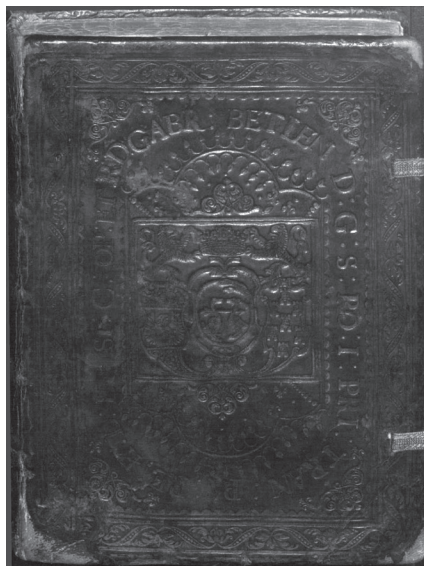
28 A könyv első címlapján kéziratos bejegyzés, majd az ajánlás első lapján kollégiumi pecsét, valamint kettős példány-pecsét. Ezzel kapcsolatban lásd a 33. lábjegyzetet.

29 KESERŐI Dajka János és GELEJI Katona István, *Az keresztyeni üdvözítő hitnek egy nyomaban jaro igazsagahoz intzetett ekes rhytmusu hymnusokkal, [...] szent sóltárokkal, örvendetes notāju prosakkal és több sok nemü, [...] lelki ditséretekkal és esztendőtszakai templumbéli kegyes caeremoniákkal tökéletesen meg töltetett öreg*

va is bemásolt a korban elterjedt idézeteket, így a II. class. 4. prédikációjának egyik lapaljár a következőt: „Nec prece, muneribus, nec vi placabilis ulli.”³⁰ Az idézet érdekessége, hogy a pár lappal később kezdődő Alvinczi-prédikáció az idézetet tartalmazza is. Még ugyanebben a beszédben a kéztől újabb jegyzetet találunk, melyben a keresztyéneknek a halottak felett, nyilvános búcsúztatáson való viselkedését taglalja Gönczi József, kitérve a nyilvános sírásra és jajgatásra. A tanúság margójára, néhány aláhúzott sor mellé („Tanoljuk meg innen, miképpen kellessék minékünk, keresztyéneknek az mi halottink előtt magunkat viselnünk”) a következőket írja a kötet olvasója: „Sőt, az keserűség miatt még az nemzéstől is sokáig tartóztatták ömagokat.”³¹

A Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára összesen egyetlenegy leveles töredéket (16) őriz a műből, a Váradi István bodrogheresztúri prédikátor beszédének egy részletét tartalmazó 257. és 258. lapot.

A possessorok tekintetében talán legérdekesebb kötet ma a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben található. Az *Exequiarum coeremonialium*mal összekötött példány (17) Bethlen Gábor

2. kép: A Bethlen Gábor könyvtárból származó kolligátumkötet kötéstáblája. Az S. 963/a-b. jelzetű kolligátum a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárának tulajdona

gradual (Gyulafehérvár: Typis Principis, 1636), ((4)r. – RMNY 1643. Az ajánlólevélben szereplő szöveg kontextussal a következő: „Igaz és illendő módját is immár végezetre az keresztyéni éneklésnek az apostol megjegyzi imez igékben: *Énekelvén az ti szívetekben az Úrnak, és hálákat adván mindenkor mindenekről, az mi Urunk Jézus Krisztusnak nevében az Istennek és Atyának.* Az mellyekben azt javalja és tanácsolja elsöben az apostol, hogy az éneklés szüüből legyen, és nem csak szüüből, sem pedig nem csak nyelvvel és szájjal. Azaz Istenhez való szüübeli ájitatosságból, és nem csak az ajakaknak zengésekkel, mert az olyan nem hat az Istennek füleiben, sem nem talál kedvet öelötte amaz köz versecske szerint:

Non vox, sed votum, non cordula musica, sed cor, / Non clamans, sed amans, cantat in aure Dei.

Azaz: *Nem az szólás, hanem az fogadás, s nem az pengő húr, hanem az buzgó szű, sem pedig nem az kiáltó, hanem az szerető énekel az Istennek fülében.* Korpázza ez az olyan éneklőköt is, akik csak szájokkal rikoltnak, s gondolatjokkal szüüll nyargalnak, mert az minthogy az könyörgés buzgóság nélkül csak olyan, mint az disznóknak röhögések, azonképpen az éneklés is az Istenhez való kegyesség nélkül szintén csak olyan, mint az ökröknek bögések. Dorgáltatnak amaz hegyke deákok is (az kegyes ifjakknak böcsület), az kik vagy fel sem nyitják az szájokat az kórusban, restellvén vagy szégyenlvén az isteni dicséretet, hanem csak úgy állonak az pulpitum előtt, mint egy néma bálványok, maga még az szent angyalok sem szégyenlik az ő Urokat, Isteneket, felemelt énekszóval dicsérni. Vagy ha énekelnek is, de csak szájokkal zengedeznek, s szemikkel pedig tova másfelé egerésznek, hírével sincs az szíveknek, az mit az torkokkal üvöltnek.” Kiemelések tőlem: L. B.

30 A kötet 196. lapján.

31 A kötet 203. lapján. Az idézet egy pontatlan bibliai hivatkozással végződik.

erdélyi fejedelem egykori könyvtárából való, a gazdagon nyomott barna bőr kötéstáblát (nyomokban megmaradt) aranynyomásos Bethlen-címer és körfelirat díszíti (2. kép).³² A könyv 1797-től már szerepel a könyvtár katalógusában, korábbi tulajdonosai közül emellett többet ismerünk. A fejedelem után a kötet egyik első tulajdonosa lehetett Georgius Franck. Tőle kerülhetett Réthi Antos Mátéhoz, aki 1688 előtt ajándékozta Várallyai István vajdahunyadi református lelkésznek, Apafi Mihály udvari papja rokonának. Majd a könyv a 18. század folyamán a marosvásárhelyi kollégium tagjainak, Körmendi Istvánnak és Sallai Istvánnak tulajdonában volt. A kötetben a possessorok neve mellett egyéb bejegyzések is találhatók, többek között a könyv elején adatgazdag leírás Bornemisza Anna haláláról (1688. augusztus 5.). A kötettel a szakirodalom már foglalkozott,³³ ám a bejegyzések egy része még publikálatlan. A kötet végében három érdekes jegyzet követi egymást. Az első ezek közül Szombathi János 1799-ben Sárospatakon írt magyarázata a kötet egyik prédikációjában, Alvinczi Péter által említett Micz bánról szóló részlethez tartozó megjegyzés.³⁴ Alvinczi prédikációja jól ismert a kutatók előtt, forrásáról sok helyen találunk információkat.³⁵ A genealógiát pedig nemcsak mellékesen beszédébe szövi, hanem külön fejezet alatt illeszti be a prédikációba, amelynek címében említi is azt.³⁶ Micz bán históriája is gyakran feltűnik a magyar forrásokban, történeti munkákban, ajánlásokban, halotti beszédekben és más irodalmi alkotásokban, még 19. századi irodalmi művekben is gyakori.³⁷ Épp emiatt különösen érdekes, hogy míg más jegyzetelők csak a margón jelezték a história tartalmát vagy fontosságát, Szombathi nagy vehemenciával kezd az Alvinczi által elmesélt történet cáfolatába a könyvkötés toldaléklapjainak egyikén. Annak ellenére, hogy maga Alvinczi is félreérthetetlenül jelzi forrásának valóságértékéről való véleményét, mikor megjegyzi a sorok végén, hogy aki „ez históriában kételkednék, ebből elhiheti, hogy ez história egy előköttöre mind fel vagyon hímmel varrva, mely csak nemrégén költ ki

32 Jelzete: S. 963/a-b.

33 Lásd például: SZENTIMREI Mihály, „Bethlen Gábor fejedelmi könyvtárának egy darabja Sárospatakon”, *Magyar Könyvszemle* 70 (1974): 29–39. Szentimrei megjegyzi tanulmányában, hogy Szabó Károly még úgy tudta, hogy Sárospatakon a műből két példány van. Majd hozzáteszi: „Sajnos ez téves közlés volt, mert a Református Kollégium könyvtára 1879-ben is csak egy példányt őrzött és jelenleg is csak egy van belőle.” (31.) A kérdéses példány feltehetőleg a ma az Országos Levéltár gyűjteményében őrzött kötet lehet, melyben megtalálható a sárospataki kollégium bejegyzése és pecsétje. Érdekesség emellett, hogy a ma az Akadémiai Könyvtárban őrzött példányok közül az egyik végén a következő feliratú pecsétet találjuk: „A S. Pataki A. Oskola Könyvtára”. Ugyancsak foglalkozik a kötettel: IMRE Mihály, „Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92 (1987–1988): 20–45.

34 A lap tetején ceruzás bejegyzés, a könyv tartalmával kapcsolatos kiegészítés jelzése: Ad. S. 963.

35 MIKÓ Gyula, „Mivel én is csak ember voltam”..., 120.

36 Modern kiadása: ALVINCZI Péter, „Gyászbeszéd Károlyi Zsuzsanna fölött”, in ALVINCZI Péter, *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*, kiad. HELTAI János, Bibliotheca historica, 95–107 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989), 103–105.

37 Legutóbbi tanulmányok és kötetek melyek a história elterjedéseivel és forrásaival foglalkoznak: PETNEHÁZI Gábor, „A Micz bán-monda eddig ismeretlen verses feldolgozása”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 3., szerk. Csörsz Rumen István, 187–197 (Budapest: Reciti Kiadó, 2014); CSIKÓS Zsuzsanna és Soós Kálmán, *A Micz bán-legendáról*, KMMI-Füzetek 19 (Beregszász: KMMI, 2015).

Ecsed várából, ha ki inquirálná, nyomában is eredhetne”,³⁸ Szombathi pontról pontra veszi végig, melyik részlettel milyen problémái vannak, és az a részlet a történeti tényekkel hogyan korrelál. Érdemes idézni is e pár sort:³⁹

NB. Gróf Simon Micz bán históriája, miképpen a felesége egyszerre szült hét férfigyermeket. De én ezt, kivált amint itt leírja Alvinczi Péter pag. 217–219, költeménynek tartom. Mert...

1^{ször} azt mondja azon famíliáról |:a Károliról:|, hogy 1622 előtt 388 esztendőre megyen az fel, és így 1234^{dik} esztendőre, s a Micz bán famíliától húzza le. Úgyde ezt tartják, hogy Micz bán IV^{dik} Bélát kísírte be Olaszország székiről, mikor a tatárok előtt elszaladt, és övéle jött Magyarországra. Béla pedig visszajött 1243^{ban}.

2^{ször} gróf még akkor Magyarországon nem volt, hanem csak ispán, deákul comes.

38 Alvinczi szövege a következő: „Genealógia. Ez néhai felséges Károlyi Zsuzsannának, római Imperiumnak és Erdélyországnak fejedelemasszonyának, Magyarországnak részeinek asszonyának, Opuliának s Ratiboriának hercegasszonyának, és székelyek ispánjának, az mi kegyelmes urunknak, az felséges Bethlen Gábornak etc. Néhai szerelmes kedves házastársának genelógiáját[!] az mi illeti, atyai ága, minthogy atyátul és anyátul születik minden ember, atyai ága, mondom, az néhai tekintetes és nagyságos Károlyi Lászlótól fogva, ki őfelségének édesatyja volt, felmegyen 388 esztendőre, mint ihon ez hosszú genealógia, melynek izenként való előszámllásával szenvedhetetlen idők telnek el, nyilván mutatja.

Jóllehet, vagyon egy história e nemzetségről, melynek méltó örök emlékezetben lenni. El igen előve volt egy gróf, Simon Mitzbán, kinek házastársa magtalan volt. Ehhez megyen alamizsna kérni egy szegény asszonyi állat, ki egy méhkel három magzatokat szült vala, kit az grófné igen megpirongatván tisztátalan asszonymak monda, mivelhogy lehetetlen volna, hogy egy férjtől egyszersmind három magzatokat fogadhasson valaki, mellyért az gróf igen megdorgálá az asszont.

De ihon az Istennek csudálatos ítéleti. Ottan hamar fogada az asszony méhébe, és midőn az szülésnek napjai eltöltenek volna, szüle hét fiúmagzatokat. Mellyet mikor látott volna, megjijede, jutván eszébe, mit mondott vala az háromgyermekű szegény asszonyi állatnak: Ez egyiket kiválasztván, hatát egy bocskába, avagy dézsába rakatván, fejére parancsola egy öregasszonymak, hogy elvivén elrekkentse.

Ezüdőtájban jut lova hátán az gróf mezőről, és előltalálván az vénasszonymt, kérdi, mit viszen, és midőn egyenesen nem felelne, lova hátáról leszállván meglátja, és az dolgot, miben legyen, megértvén, élete veszése alatt meghagyja az vénasszonymnak, hogy az gyermekeket elveszetteknek mondja lenni, és így mindeniknek külön dajkát fogadván felnevelteté.

Midőn felserdültek volna, az minemű ruházatban jártatják vala az háznál felnevelkedett gyermekeket, az többinek is az gróf szintén olyan ruhát szabot, és midőn ebédlenének, azokat is udvarhoz felviteti, és egyenlők s hasonlók lévén az otthon felnevelthez, nagyon gyönyörködik az grófasszony benne. Kérdi az gróf, ha ki olyan szép hat gyermekét megöletne, mit érdemelne? Felel egyálttalyában: Halálnak volna fia. Mond az gróf: Te vagy az asszonyi állat, az ki ezeket elveszteni parancsoltad volt. Melyről megemlékezvén az asszony, lábaihoz borul az urának, és úgy kér kegyelmet fejének.

Ezektől felnevelkedések után hét nemzetség származott, tudniillik Csapi, Bocskai, Szörtei, Sós, Ráskai, Eszeni, Kövesdi.

Ha valaki ez históriában kételkednék, ebből elhiheti, hogy ez história egy előkötőre mind fel vagyon himmel varrva, mely csak nemrégén költ ki Ecsed várából, ha ki inquirálná, nyomában is eredhetne.” ALVINCZI Péter, „V. praedicator, mellyet tött Alvinczi Péter cassai magyar fő praedicator az nagy templomban az tér felett, mikor immár az test majdan beszállítatnék nyugodalmának helyére, az genelógia [!] előszámllásával egyetemben. 1. die Julii”, in *Halotti pompa...*, 208–221, 217–219.

39 Az átírás a szöveget részlegesen modernizálva, a helyesírási jellegzetességeket megtartva közli.

3^{szor} azt mondják, hogy a borostyáni várban szült a felesége 7 fiút. Azonban pedig Borostyán várát cserébe adta az ő maradékának 1^{s6} Károly király 1321^{ben}. Steph. Kaprinai Diplomata. Part. 2. pag. 205.

4^{szor} Alvinczi azt mondja, hogy hét famíliák származtak a hét fiútól, tudniillik Csapi, Bocskai, Szörtei, Sós, Ráskai, Eszenyi, Kövesdi. Ellenben Czeglédi István a Malach doktor elein leírván ezen históriát azt mondja, hogy az egyik a fiúk közül gyenge idejében elholt. Carolus Robertus is <csak> az 1321^{dik} esztendőben, sőt azelőtt IV^{dik} László 1290^{ben} [amelly levelet én is láttam Nádasdon, Abaúj vármegyében, a Soós famíliánál az eredeti írásban:], csak hat testvérekről emlékezik, a <Simon> Micz bán gyermekeitől, aki ezek voltak: Boxa, Thomas, Dionysius, Detricus, Georgius, Simon. Cons. Kaprinai loco cit. & Steph. Katona Historia Critica Regum Hung. tom. VII. pag. 1004.

Micz bánnak hát hogy voltak ezen hat gyermekei, bizonyos, hihető, hogy volt 7^{dik} is, de elholt. Hanem hogy mind egy hassal születtek volna, az sehonnan ki nem sül. Az Alvinczi előbeszélése nyilvánosságosson mesés.

Az is csuda, hogy Alvinczi a Károli famíliát Micz bántúl húzza le, és mégis, a Micz bán fiainál fundált famíliák között a Károlit egy szóval sem említi.

S. Patak, 1799, 27e April. Szombathi János.

A Szombathy által idézett Czeglédi a kötete elején adja Malach doktor szájába Micz bán történetét. Nála I. Béla adományoz vagyont Micz bánnak, és a felesége csak ikreket cipelő asszonnyal találkozik. Amikor férje megfeddi viselkedéséért, a következőket mondja: „Ha énnékem két gyermekem lenne egyszersmind, bár soha ne hinné el kegyelmed, hogy én jámbor asszony vagyok.”⁴⁰ Malach doktor Bocskai István családjának magyarázza eredetét,⁴¹ s a megmaradt nemzetségek maguk is különböznek kicsit az Alvinczi által felsoroltaktól. Nála már megjelenik az is, hogy egy gyermek még apja, vagyis a bán életében meghalt.

A fentebb bemutatott kötet végén lévő második bejegyzés egy szakasz Gyöngyösi István *Porából megéledett Phoenixéből*:

Múlnak az esztendők, múlnak a dolgok is,
Kik most sírban vannak, éltenek azok is,
Így elmúlunk mi is, elmúlnak mások is,
Amint a szegények, úgy a gazdagok is.⁴²

40 CZEGLÉDI István, *Síralmas szarándoki járásból, csak nem régen haza érkezett Malach doktornak; Néhai napkor el-hagyot, s' kicsinységében véle egygyüt oskoláztatott, Melach tudos baráttyával való pajtársi szobeszede* (Sárospatak, 1659), 5.

41 A történet bevezetése így hangzik: „Mind régiséggel, csudálkozással, s hírrel-névvel is tekintetes a Nagyságod eredete, nekem istenes Fautorom, s jóltevő Nagyságos Uram! A két elsőnek világot ad ez emlékezetes dolog.” Uo., 4.

42 Vö. GYÖNGYÖSI István, *Porából megéledett Főnix, avagy Kemény János emlékezete*, kiad. JANKOVICS József és NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Régi magyar könyvtár: Források 10 (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 93.

Ezt követi végül egy újabb kéztől származó rövid, befejezetlennek tűnő bejegyzés, egy csillagászati fejtegetés, melyet másolója Pázmány Péter *Kalauzából*⁴³ szedgetett ki:

Az mattematicussoknak számvetések szerint az Nap százhatvanhatszor annyi, mint az Föld, és ugyanazon mattematicussok azt tanítják, hogy az nyolcadik égben való csillagok vadnak úgymint ezer és huszonkét csillag, hogy százhétszer nagyobb a Földnél. Az csillagos égnek kerektségét pedig az Földnek és tengernek kerekségénél huszonkétszer hatszáztizenkészszer nagyobbnak írják, az Földnek etc.

A jegyzet azért is érdekes, mert a kor ismert szerzői közül többen is merítették Pázmány munkájának ezen fejezetéből. Lépes Bálint Pázmány-átvételéről Förköli Gábor adott közre részletes elemzést.⁴⁴ Bár az inkriminált rész éppen nem szerepel a Förköli által kiemelt sorok közt, Lépes idézi ezt is, kicsit átfogalmazva, és a latin idézetet Pázmány korábbi bekezdéséből átemelve. Pázmány saját későbbi kiadásaiban e helyre az *Ecclesiasticus* 43:1-et (*Altitudinis firmamentum, pulchritudo ejus est*) illeszti. Ezen túl Lépes, bár nem hivatkozva, szorosán követi a *Kalauz* szövegét:

Legelőször is azért (*coelum intuemini, ad cuius spectaculum vos excitavit artifex operis Deus*) csudálatos az egeknek az ő nagy voltok. Mert az mint Basilius és Seneca írják, noha nekünk az Nap és az csillagok kisebbeknek tetszenek az Földnél az ő távollétek miatt, szintén mint az öreg emberek, sőt az magas tornyok is kicsinyeknek látszanak, midőn messze vannak. De azért az Nap sokkal nagyobb az egész Föld kerektségénél. És annyi-

43 Az I. könyv 2. részében található fejtegetés *Az egeknek ékességéről* című második paragrafusban található. A részt érdemes a kontextussal együtt idézni: „Legelőször is azért, csudálatos az egeknek az ő nagy voltok. Mert, az mint Basilius és Seneca írják, noha nekünk az Nap és az csillagok kisebbeknek tetszenek az Földnél az ő távollétek miatt, szintén mint az öreg emberek, sőt az magas tornyok is kicsinyeknek látszanak, midőn messze vannak, de azért az Nap sokkal nagyobb az egész Föld kerektségénél: *Solem, quem toto orbe terrarum majorem probat ratio, acies nostra sic contraxit., ut sapientes viri pedalem contenderent*. És annyira nagyobb, hogy az **Mathematicusok számvetése szerint százhatvanhatszor annyi, mint az Föld**. Sőt, csak egy csillaghoz képest is olyan az egész Föld, mint egy kis punctocska, az mint Szent Basilius bizonyos okokkal megbizonyítja. És az miképpen az **Mathematicusok nem ok nélkül tanítják, a nyolcadik égben való ezer és huszonkét csillagok közül**, mellyeket szemünkkel megjegyezhetünk (mert az többinek, mint szinte az tenger fövényének számát, csak az Isten tudja), **oly nagyok vannak, hogy százhétszer nagyobbak a Földnél. Az csillagos égnek kerektségét pedig az Földnek és tengernek kerekségénél huszonkétszerszer hatszáztizenkészszer nagyobb-nak írják az Mathematicusok**: és azt mondják, hogy az egész Föld kerekége, melynek bizonyos mértékét csak egyedül az Isten tudhatja (noha az Ptolomaeus tetszése szerint huszonkétszer és ötszáz olasz mértföldet, azaz közel hatezer magyar mértföldet foglal magában), az firmamentomhoz képest csak annyi, mint egy mákszemecske.” PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazságra vezérő Kalauz* (Pozsony: Typis Societatis Iesu, 1613), 12–13. Kiemelés tőlem: L. B. A *Kalauz* későbbi kiadásaiban a bekezdés szintén szerepel, néhol fogalmazásbeli és szóhasználatbeli eltérésekkel, kisebb kiegészítésekkel.

44 FÖRKÖLI Gábor, „A *Kalauz* helye a magyar vallásos antropológia történetében: Pázmány Péter érvei a katolikus Lépes Bálint és a református Margitai Láni Péter műveiben”, in *Útmutató: Tanulmányok Pázmány Péter Kalauzájáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 14, 9–29 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016), 21–24.

ra nagyobb, hogy az Mathematicusok számvetése szerint százhatvanhatszor annyi, mint az Föld, sőt csak egy csillaghoz képest is olyan az egész Föld, mint egy kis punctocska. És az miképpen az Mathematicusok nem ok nélkül tanítják, az nyolcadik égben való ezer és huszonkét csillag közül, melyeket szemünkkel megjegyezhetünk (mert az többinek, mint szinte az tenger fövényeknek, számát csak az Isten tudja) oly nagyok vannak, hogy százhétszer nagyobbak az Földnél. Az csillagos égnék kerektségét pedig az Földnek és tengernek kerekségénél huszonkétezerszer hatszáztizenkétszer nagyobbak írják az Mathematicusok. És azt mondják, hogy az egész Föld kerekége, melynek bizonyos mértékét csak egyedül az Isten tudhatja (noha az Ptolomaeus tetszése szerint huszonkétezer és ötszáz olasz mértföldet, azaz közöl hatezer magyar mértföldet foglal magában) az firmamentomhoz képest csak annyi, mint egy punct, mint egy mákszemecske.⁴⁵

Lépeshez képest a bejegyző kéz csak a csillagászati méréseket idézi Pázmánytól. Az átfogalmazások mellett is látszik, hogy bejegyzőnk a *Kalauz* szövegét követi. Fölköli emellett arra is felhívja a figyelmet, hogy valószínűleg a Pázmány által idézett forrásokon elindulva, Lépes más auktoritásoktól is merített, átvett a témához kapcsolódó részleteket. A háromféle kéztől való jegyzetek színes képet adnak a kötet használóinak érdeklődéséről, könyv- és szöveghasználatáról.

A magyarországi gyűjteményeken kívül az erdélyi könyvtárakban találhatunk a nyomtatványból további köteteket. A Romániai Akadémiai Könyvtár kolozsvári fiókkönyvtárának gyűjteményében két példányt találunk az unitárius kollégium hajdani anyaga között, mindkettő az *Exequiarum coereimonialium*mal összekötve.⁴⁶ Az első példány (18) préselt barna 17. századi bőrkötése rongált, javított, possessorai között Bölöni D. György, Alexius Magyarosi, Ajtai Sándor, Michael Csecsinus, Lőrinc pap, hátvédlapján ifjabb Sárosi János unitárius főkirálybíró fölött, valamint Seres János fölött elmondott latin nyelvű halotti prédikáció-vázlatok korabeli kéztől. Ezután az utolsó levél rectóján egy újabb kéztől származó könyörgés olvasható, melynek végén a következő bejegyzés szerepel: „Anno 1646 26 die Julii Vásárhelt prédikállottam”.⁴⁷ A hátsó kötés-tábla belső oldalán még egy gazdasági jellegű jegyzet olvasható.⁴⁸ A kötetben magyar és latin nyelvű széljegyzetek is szerepelnek, a legtöbb elmosódott, elhalványult, nehe-

45 LÉPES Bálint, *Az halando es iteletre menendo telleyes emberi nemzetnek fényes tükör*, 2 köt. (Prága: Sessius Pál, 1616), 2:7–8. – RMK I 469, RMNy 1119. Kiemelés tőlem: L. B.

46 Jelzetük: B. M. V. U 70 és B. M. V. U 71. A kötetek adatai a példányok alapján, valamint: SÍPOS Gábor, szerk., *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa* (Kolozsvár: Scientia–Biblioteca Filialaei Cluj-Napoca a Academiei Române, 2004), 419–420.

47 A könyörgés kezdete: „Kérünk téged, Úr Jézus Krisztus, az te kénszenvedéssért[!] és szent halálodért, hogy légy mivelünk az mi utolsó óráinkban, midőn szűnk romlani kezd, és lelkünk ki akar műlni. Te légy akkor az mi életünk, és közöld velünk az te idvözítettő vigasztalásodat, könnyebbíts és rövidíts meg az mi halálos fájdalomkot. Segéts meg, és adjad, hogy az mi fejünknek lehajtása és elnyugvó vasunk legyen az te szent nevedben.”

48 Az egykori tulajdonos, Lőrinc pap bejegyzése a következő: „Anno Domini 1689 die 28 Decembris vöttem én, Lőrinc pop egy köpönyeget komám uramtól, az járai lelkipásztortól, Podaki Mihálytól, flo. 5. Két forintját megadtam okkor, hogy vöttem, három forintjára búzát adok ősszel, az mint akkor jár az búza, az szerint.”

zen olvasható. Ezek között találhatunk lapszéli, a tartalomra vonatkozó jegyzeteket⁴⁹ éppúgy, mint zsolttárrészleteket és bibliai idézeteket.⁵⁰ Feltehetően főleg unitárius tulajdonosai és használói voltak, erre utal, hogy a *Halotti pompa* második lapján az Atya és a Fiú mellől valaki törölte a Szentlélek nevét. A második kötet (19) 18. századi barna bőrkötésű, unitárius tulajdonosai között szerepelnek Árkosi István, bözöni Bartók János, Kőrispataki Márton, kissárosi Bartók János; a 19. században a tordai unitárius gimnázium gyűjteményének része volt. A kötetben 17. századi széljegyzetek találhatók latinul és magyarul, a hátvédlapon pedig a műre vonatkozó tartalmi utalások. A könyvtár fő gyűjteményében emellett van még egy teljes példány (20).⁵¹

Kolozsváron még egy kolligált, a benne található pecsét tanulsága szerint az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményéből származó kötet (21) található a Lucian Blaga Egyetemi Könyvtárban.⁵² A kötet néhány lapján több kéztől való, a magyar prédikációk szövegére reflektáló latin nyelvű jegyzeteket és tollpróbákat találunk.

A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban összesen négy példány van, kettő a Teleki-, kettő pedig a Bolyai-gyűjteményből. Ezek közül három papírtáblás félbőr kötésű, egy pedig vaknyomásos, keretelt reneszánsz bőrkötésű, supralibrossal ellátott példány. Ez utóbbi az első Bolyai Könyvtárból származó kötet (22), melynek Keserői Dajka János által írt előszava a kolligátum elejére, az *Exequiarum coereimonialium* előszava és főszövege közé van kötve.⁵³ Kötésén az M. B. K. MDCXLI supralibros olvasható. Tulajdonosai közül azonosítani lehet Bodó Mátyást (Matth. Bódó), Szabó Sámuel (Sam. Szabó), Ajtai Józsefet (Jos. Ajtai, 1762). „Ezen ritka magyar könyvet” 1790 októberében Rhédey Ferenc ajándékozta a református kollégium könyvtárának. A kötetben rövid magyar és latin nyelvű, a könyv tartalmára vonatkozó bejegyzések találhatók, egyik szennylapján gazdasági bejegyzés, másikon a 23. zoltár Szenci Molnár-féle fordítása első versszakának díszes betűkkel beírt másolata olvasható. A kötet végén Károlyi Zsuzsanna életéről és a prédikációk között ehhez szolgáló információkról állított össze valaki kézíratos listát. Többek között említi Károlyi Zsuzsanna maga halálos ágyába való búcsúzóúzását, valamint a család genealógiáját. A második Bolyai-gyűjte-

49 A 74. lapon pl. a prédikációban szereplő „egy varas bikájára[!] talált volna” részhez, mely az ökörpásztorról szól, aki azon sír a teremtmény megtalálása után, hogy halandó, a következőket fűzi az egyik kéz a lapszélen: „talám varas békára inkább, és hálákat ad, és azon sírt, hogy nem adott volna [hálát] azért Istennek, hogy őt nem olyan rút féreggé, hanem az ő képére <...> okos emberré alkotta volna.”

50 A 18. lap alján zsolttáridézet [Zsolt 116, 15]: „Az Úrnak szemei előtt becsületes az ő szentinek halála.” A 34. oldalon szövegközi beszúrásként zsolttáridézet szövege kiírva [Zsolt 30, 6]: „Lám, mert egy szempillantásig tart az ő haragja, és örökké való az ő jó akaratja.” 63. lap fejlécében újszövetségi idézet [Róm 8, 13]: „Mert ha test szerint éltek, meghaltok, de ha az Lélekkel az testnek cselekedetét megölik, éltek.” A 66. lapon latin nyelvű zsolttárszöveg mellett fordítás sorközi beszúrással [Zsolt 39, 9]: „Minden én vétkeimből szabadíts meg engemet, és az bolondnak szidalmazására ne vessél engemet.” A következő oldal fejlécében ószövetségi idézet magyarra fordítása [Ézs 38, 10]: „Én azt mondom vala, az én életemnek még ideinek megrövidítésekor: Az koporsójának kapujára kell mennem az én esztendeimnek több részeitől megfosztatván” stb.

51 Jelzete: B. M. V. 54.

52 Jelzete: B. M. V. 1752 – B. M. V. 1753.

53 Jelzete: Bo-22320 col. 2.

ményből származó kötet⁵⁴ (23) szintén az egykori marosvásárhelyi református kollégium nagykönyvtárából származik, a korábbi tulajdonosok közül még ismerjük Molnár Sámuel és Kádár György 18. századi tulajdonosokat. Eleje hiányzik, Nyéki Vörös Mátyás *Dialogus*ásával és az *Exequiarum coereimonialium*mal van összekötve, az első lapon és a szöveg margóin gazdasági jellegű feljegyzéseket találunk. A kötetbe két helyen, a *Dialogus* ajánlásának margójára, valamint az *Exequiarum coereimonialium* egy lapjára egy idézet van kétszer bejegyezve, mely a 86. zsoltár Rimay-féle fordítására emlékeztet: „Az igaz hitű ember szilígy az világon.” A két Teleki-féle kötet közül az első, aranyozott gerincű kötetben (24),⁵⁵ mely Teleki Sámuel gyűjteményéből való, néhány jegyzet, kiemelés és tollpróba olvasható a margókon és a lapokon. A másik, bordázott gerincű, kopott kötésű kötet⁵⁶ (25) elején kézzel írt index található.⁵⁷ Belső tartalma csonka, a mű második fele a II. class. 3. prédikációjától hiányzik, ahogy a kolligátum második darabja, az *Exequiarum coereimonialium* első 136 lapja is. A kötet, mely iktári Bethlen Zsuzsanna gyűjteményéből való, korábban Wesselényi Kata tulajdonában volt. A több kéz által beírt latin és magyar nyelvű jegyzetek, tollpróbák, rajzok egy része a könyv körbeágása miatt megsérült.

A Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtárának gyűjteményében őrzött székeljudvarhelyi példány⁵⁸ (26) szintén egy kolligátum, a könyvtáron belül a Bethlen Téka része. A kötés aranyozott, a márványozott bőr két bőrszíjas rézcsattal összefogott, díszes gerincén Gróf Gyulai Klára supralibrosa (G. C. K. 1746), valamint a következő cím szerepel: *Bojti Gáspár prédikációi*. A kötéstábla belső oldalán az adományozó nevét, gróf Bethlen Imre nevét találjuk, melyet a könyvtáros Finta János jegyzett be 1803-ban, ahogy saját nevét is az első nyomtatott lapon a kéziratos bejegyzések közé.⁵⁹ A kolligátumban több kéztől találunk bejegyzéseket, ezek közül az egyik legérdekesebb a *Halotti pompa* a címlap levelének versóján olvasható, a 90. zsoltár versszakai alatt: „N.B.: Sitkai Küs István komám hozta át Mihály fiát karácsony előtt öt héttel, ma penig, 21. Januarii, 9 hete, hogy itt vagyok.”

A kötetből példány található Gyulafehérváron a Batthyáneumban is (27), ennek kötése és címlapja elveszett.⁶⁰ A 263 lapnyi, az *Exequiarum coereimonialium*mal egybekötött nyomtatvány első lapjára valaki felírta: „Exeqviarum”. Néhány jegyzet található a kötet margóin, valamint a 66. lapon egy elmosódott, olvashatatlan, talán tulajdonosi bejegyzés.

A zilahi református kollégium könyvtárában őrzött példányt gregorián kottalapokba kötötték (28). Bár nem sok kéziratos jegyzet van benne, néhány részletet megtudha-

54 Jelzete: Bo-22323 col. 1.

55 Jelzete: Tq-1520 c.

56 Jelzete: THq-45 r col. 1.

57 A lista érdekessége, hogy az I. class. 5. beszédének címében szereplő, több kötetben is javított nyomdai hibát, miszerint a prédikáció augusztus 22-én hangzott el, az index írója átveszi.

58 Jelzete: 175.

59 Finta bejegyzéseivel kapcsolatban lásd: JAKÓ Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség: Tanulmányok Erdély történelméhez* (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1976), 219–251.

60 Jelzete: Hung. XII 80, inv. 33018.

tunk korábbi tulajdonosairól.⁶¹ A kötet 1634. március 16-án a református kántor, Egeresi Mihály (Michael Egeresi, Senior Cantor Ecclesiae Orthodoxae Claudiacae) tulajdonába került.⁶² Ugyancsak tulajdonosai voltak (az elhalványult, rosszul olvasható bejegyzések szerint) Egeresi Jakab (Jacobus C. Egeresi), Egeresi Mihály fia, 1728-tól Mezei István (Stephanus Mezei), további tulajdonosai pedig Enyedi (?) István és Sárospataki István.⁶³ Utóbbi azt is bejegyezte a kötet egyik lapjára, hogy milyen könyveket adott kölcsön, többek között Soós uramnak a rakóvi kátét.⁶⁴ Egy átsatírozott bejegyzés szerint egy tulajdonos Pista fiának ajánlotta a „Menyország kalauzá”-t.

Néhány ma már nem ismert vagy elveszett példányról is van információnk, így az *Exequiarum coeremonialium*mal egybekötve megtalálható volt Kornfeld Móríc könyvtárában,⁶⁵ példánya volt Szilágyi Sándornak, Véghelyi Dezsőnek, s a máramarosszigeti református líceum is őrzött valamikor egy példányt.⁶⁶

A munkának kéziratos másolatai is fennmaradtak, többnyire kivonatok és átiratok,⁶⁷ de ezek mellett ismerünk teljes másolatot is. A nagyenyedi Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban őrzött kéziratos kötet⁶⁸ belső kötetábláin tollpróbák és Székelyhidi Péter possessori bejegyzése található. A mutató táblák a nyomtatott kötet elején és végén lévő táblák összemásolásai a másolatra korrigált lapszámok megadásával. A nyomtatvány szövegének egészét tartalmazó, azt pontosan követő kéziratos anyag lapjai közül a címlevél és a másolat eleje hiányzik, az ide másolt, az *Exequiarum coeremonialium*ból származó magyar nyelvű búcsúztató csonkán maradt fenn.

Az ismertetések sorában utoljára a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának példányaira térünk ki. A Régi Könyvek Gyűjteménye az *Exequiarum coeremonialium*ból három példányt, a *Halotti pompából* négy példányt őriz, mindegyik kolligátum része, ebből három esetben a két nyomtatvány van egybekötve, a *Halotti pompa* negyedik példányát egy másik nyomtatvánnyal a 17. század derekán kolligálták.

61 A zilahi példány jelzete: 2897. H 31.

62 Életéről bővebben: HERPEI János, „Adatok a magyar egyházi éneklés és leányoktatás történetéhez”, in *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.: Művelődési törekvések a század második felében: Herepei János cikkei*, szerk. KESERŐ Bálint, 288–325 (Budapest–Szeged: Horváth Károly, 1971), 290–293.

63 Mivel a kötet a bejegyzések szerint Erdélyben mozgott, vagy Pataki István kolozsvári professzorról, vagy arról a század közepén született Sárospataki Istvánról lehet szó, aki Utrechtben végezte tanulmányait, és többek között naplója is ránk maradt. Életükről és működésükről bővebben: HERPEI János, „Adatok Teleki Mihály és udvara életéhez (Töredék)”, in *uo.*, 13–31; HERPEI János, „Pataki István naplóíró, radnóti udvari pap”, in *uo.*, 84–89.

64 A piszoklapon és a címlapon lévő bejegyzések nem jól olvashatók.

65 *Bibliotheca Mauriti Baronis Kornfeld: Index Librorum Hungaricorum*, szerk. B. J. [Balogh József] (Budapest: Franklin-Társulat, 1913), 12. A kolligátum a 42-es szám alatt szerepel a katalógusban.

66 Az RMK még egy példányt említ, Tibolddarócon, a Fáy gyűjteményben, ám ehhez megjegyzi, hogy csak az első, latin rész (vagyis az *Exequiarum coeremonialium*) található a gyűjteményben csonkán.

67 Több beszéd unitárius átiratai és másolatai maradtak fenn például a ma a Teleki-Bolyai Könyvtárban őrzött Marosvásárhelyi Kódexben. Erről bővebben: LOVAS Borbála, „A búcsúzás diszkrét bája: Református halotti beszédek egy unitárius prédikációgyűjteményben”, *Keresztény Magvető* 125. 2. sz. (2019): 153–169.

68 Jelzete: Ms. 57.

Az első kolligátum (29) az *Exequiarum coereimonialium*ot és a *Halotti pompát* tartalmazza.⁶⁹ Possessorairól a címlapon található bejegyzések tanúskodnak. Első ismert tulajdonosa Csengeri Péter, aki a possessorbejegyzés tanúsága szerint 1695 júliusában, Kolozsváron vásárolta.⁷⁰ A 18. századból három possessor ismert: Csernátoni János, Balog Pál (aki 1779-ben, Gombáson jutott hozzá) és Cornides Dániel. A könyvet a 19–20. század során újrakötötték, sötétbarna félbőr kötést kapott, melynek gerincfelirata aranyozott, a papírtáblák szürke mintázatúak. A tartalmi kiemelések, rövid jegyzetek mellett a használok műveltségéről, érdeklődéséről árulkodó bejegyzések is felbukkannak. A *Halotti pompa* Keserüi Dajka János erdélyi püspök által írott *praefatiója* mellett, a nyomtatott sorokra merőlegesen helyezkedik az ismeretlen kéztől származó marginália: „Quid fles Heraclite? Quid o, Democrite rides?”⁷¹ A sorok Hérakleitos és Démokritos gazdag irodalmi hagyománnyal rendelkező, egymással ellentétes etikai felfogására utalnak, ami Keserüi Dajka előszavának is központi motívuma volt. Az idézet azonos formában megtalálható (a máskülönben erdélyi gyökerekkel is rendelkező családból származó) Nicolaus Reusner 1587-ben kiadott, Tobias Stimmer fametszeteivel illusztrált emblémáskönyvében.⁷²

A második kolligátum (30) esetében szintén a latin és a magyar nyelvű prédikációs-könyvet kötötték egybe, kötése 18. századi barna bőrkötés, arany mintás, virág-mintás előzékekkel.⁷³ Az Akadémiai Könyvtárba Vigyázó Sándor hagyatékával került. Vigyázónak a vásárlást követő bejegyzésén és a hagyaték pecsétjén túl két további, átfirkált bejegyzés talán possessorokat rejt. A kötetben több helyen találhatók szövegkiemelések, érdekesebb margináliára három helyen lelhetni. Az első az *Exequiarum coereimonialium* második részében, ifj. Bethlen Péter beszéde mellett a teljes margót elfoglalja. Az ismeretlen kéz a lap szélén oldotta fel a Bethlen szövegében szereplő, Károlyi Zsuzsannára és viselt címeire utaló rövidítéseket.⁷⁴ A második bejegyzés az I. class. 10., Gyöngyösi Andrástól származó prédikációjához lett lejegyezve. A nyomtatványban Gyöngyösi az „élet hamar elfutó bizonytalan voltát” illusztrálandó, a szerző megnevezése nélkül Ovidius *Pontuszi leveleinek* és a *Tristiának* szakaszait – „amaz közönséges versek” – idézi:

69 Jelzetük: RM I 4r 41/koll. 1. és RM I 4r 41/koll. 2.

70 „Sum Petri Csengeri comparantis Claudiopoli Anno 1695. Julij Valet d 60”.

71 RM I 4r 41/koll. 2., 2’.

72 „Quid fles, Heraclite? quid ô Democrite rides? / Nil nimium: plaeeat semper utrinque Modus.” Lásd: Nicolaus REUSNER, *Aureolorum emblematum liber singularis Thobiae Stimmeri iconibus affabré effictis exornatus* [...] (Argentorati: Bernardus Jobinus, 1587), H3^v.

73 Jelzetük: RM I 8r 465/koll. 1. és RM I 8r 465/koll. 2.

74 „S. A. P. D. D. S. C. S. R. I. T. P. P. R. H. D. S. C. AC O. R. D.” *Exequiarum coereimonialium*..., 145. Ennek feloldása (a lapok vágása miatt csonkult) bejegyzés szerint: „Serenissima Ac Potentissima Domina Domina Susanna Carolyi Sacri Romani Imperii Tran[sylva]niaeque Principisissa Partium Regni Hungariae Domina Siculorum Comitissa Ac Opuliae Ratiborique[!] Ducissa”. MTA KIK Régi Könyvek Gyűjteménye, RM I 8r 465/koll. 1., 145.

Ludit in humanis divina potentia rebus.
 Et certam praesens vix habet hora fidem.
 Omnia sunt hominum tenui pendentia filo.
 Et subito casu quae valere ruunt:
 Irus et est subito qui modo Craesus erat.⁷⁵

Több mint valószínű, hogy ehhez készült az az asztrológiai ihletésű ábra, mely a margón, illetve a lap alján található (3. kép). Az ismeretlen kéz jobb oldalt, fentről lefelé haladva a naprendszer égitesteinek jeleit – Nap, Hold, Mars, Merkúr, Jupiter, Vénusz, Szaturnusz – ábrázolja egymás alatt. A margón lejjebb, valamint a lap alján a körben – a Földtől való távolságuk szerint, még a geocentrikus világmépnek megfelelő sorrendben – felrajzolt bolygók a Naptól kezdve pedig össze vannak kötve úgy, hogy mindegyiknek az óramutató járásával ellentétesen a harmadik bolygó a párja. Az eljárás egy hétágú csillag rajzát eredményezi. A lap alján lévő, a lapszélek levágása miatt csonka ábra az égitestek latin neveinek kezdő szótagjait is tartalmazza a jelek mellett. A kötetben szereplő bolygósorrend szokatlan, amit magyarázhat, ha forrása valamelyik asztrológiai tartalmat is közlő korabeli kalendárium volna.⁷⁶ Maga a szerencsére és a forgandó, törekeny emberi sorsra antik idézetekkel történő hivatkozás ugyanakkor gyakori a kora újkori asztrológiai irodalomban.⁷⁷ A harmadik bejegyzés a II. class. 8. prédikáció-

75 A Gyöngyösi András által felhasznált szakaszok:

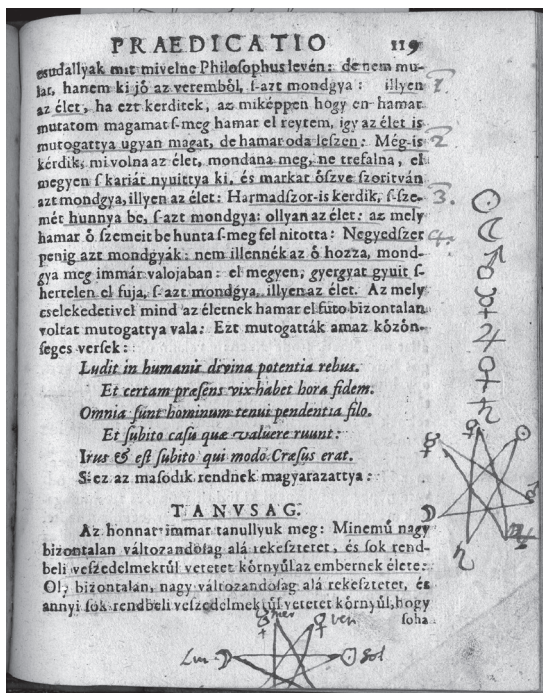
„ludit in humanis divina potentia rebus, / et certam praesens vix habet hora fidem”. OVIDIUS, *Pont.* 4,3, 49–50.
 „omnia sunt hominum tenui pendentia filo, / et subito casu quae valere, ruunt”. OVIDIUS, *Pont.*, 4,3, 35–36.

„Irus et est subito, qui modo Croesus erat.” OVIDIUS, *Tr.*, 3,7, 42.

A *Pontuszi levelek*, különösen fentebb idézett helyei a középkortól kezdve nagy népszerűségnek örvendtek, számos florilegiumban és szállóigegyűjteményben fellelhetők voltak, valamint több további költést és átszerkesztést inspiráltak. A magyarországi írásbeliségben a vékony fonálon függő emberi élet toposzának használata már az Árpád-korból ismert, lásd: DÉRI Balázs, „»...tenui pendentia filo...«: Ovidius-distichon egy Árpád-kori oklevélben”, *Levéltári Közlemények* 76, 2. sz. (2005): 5–12.

76 A kérdés további vizsgálatot igényel. A kora újkori naptárokról és az azokban szereplő asztrológiai tartalmakról általában lásd: DUKKON Ágnes, „A kalendáriumok művelődéstörténeti jelentőségéről a 17–18. század fordulójáig”, in *A megváltozott hagyomány: Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században*, szerk. HOPP Lajos, KÜLLÖS Imola és VOIGT Vilmos, 295–312 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, ELTE BTK Folklore Tanszék, 1988); DUKKON Ágnes, „Asztrológia és keresztény hit a régi kalendáriumokban (Frölich Dávid)”, *Irodalomtudományi Közlemények* 96 (1992): 594–606; DUKKON Ágnes, „Historische deutschsprachige Kalender in Regionen von Ungarn im 17. Jahrhundert”, in *Zeitung, Zeitschrift, Intelligenzblatt und Kalender: Beiträge zur historischen Presseforschung*, Hg. Astrid BROME, 237–244 (Bremen: Edition Lumiere, 2000); DUKKON Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2003); DUKKON Ágnes, „Kalender und ihre Eigentümer in Oberungarn im 17. Jh. Beiträge zur mehrsprachigen Kultur der Region”, in *Mezi Baltem a Uhrami: Komenský, Jednota bratrská a svět středoevropského protestantismu: Sborník k počtě Marty Bečkové*, ed. Vladimír URBÁNEK a Lenka ŘEZNÍKOVÁ (Praha: Filosofia, 2006), 185–198; DUKKON Ágnes, „A régi kalendáriumok nyelve”, in *Folklor és nyelv*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, 227–245 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010).

77 Az asztrológiai elvekről, világmépéről és az asztrológiában használt jelölésekről lásd továbbá: Reiner REISINGER, *Historische Horoskopie: Das iudicium magnum des Johannes Carion für Albrecht Dürers Patenkind* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1997). E helyütt is köszönjük Orbán Áron segítségét.

3. kép: MTA KIK Régi Könyvek Gyűjteménye, RM I 8r 465/koll. 2., p. 119

(32).⁷⁹ A munka a Tiszabecsi P. Tamás által Kassai István, és idősebb Kassai István felesége, Viczei Anna búcsúztatására írt és 1641-ben a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában kiadott halotti prédikációk (RMNY S 1884A) csonka példányával van egybekötve. Possessorai közül hármat ismerünk biztosan, Toldalagi Jánost, egy Kriza (?) nevű possessort és Ráth Györgyöt, utóbbi hagyatékából került a kötet a könyvtár tulajdonába. Rozsonдай Marianne leírása szerint az egykorú, 1641 után készült, magyarországi, német típusú reneszánsz kötésű kötet elő- és háttáblája megegyezik, a táblák szélén medalionos görgetős keret fut végig, a lombdíszek közötti medalionokban reformátorok képével. A második rácsdíszes keret rövidebb oldalait üres sáv köti össze. A középmezőben összetett lilium bélyegzős háromszöges sarkak, a közepén vázában álló virág. A könyv gerince három bordás, a kapitális szalag kétszínű pamut, a táblákat összefogó két-két bőrszalag helye még látható.⁸⁰ A korban nem volt példa nélküli a tematikus hasonló

ját követően, a 264. lapon található errata mellett egy félbehagyott és a levelek vágása miatt csonkult, magyar nyelvű idézet található a Zsoltárok könyvéből (Zsolt 115, 1).

Ráth György könyvtárából került az Akadémiai Könyvtár állományába az *Exequiarum coemonialium* és a *Halotti pompa* harmadik kolligált példánya (31).⁷⁸ Kötése 19–20. századi piros, aranyozott gerincfeliratú félbőr kötés, színes, márványozott papírtáblákkal és szürke, márványozott előzékekkel. A könyvtári pecséteteket – Ráth György, illetve az akadémia könyvtárának az *Exequiarum coemonialium* címlapjának versóján, valamint „A Sárospataki A. Oskola Könyvtára” a *Halotti pompa* mutatójának utolsó lapján található pecsétjét – leszámítva szűz példány.

Az Akadémiai Könyvtár legérdekesebb *Halotti pompa*-kötete egy kolligátum első része

⁷⁸ Jelzetük: Ráth 118/2/koll. 1. és Ráth 118/2/koll. 2.

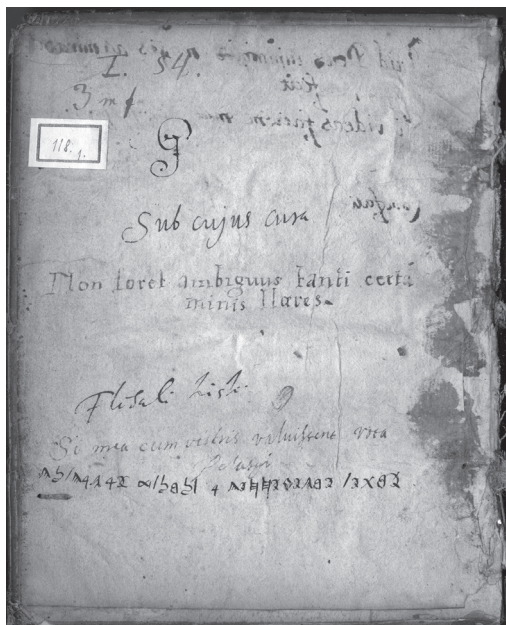
⁷⁹ Jelzete: Ráth 118/1/koll. 1.

⁸⁰ A munkáról bővebben írt: HELTAI János, „Halotti prédikációk ifjú Kassai István és idősebb Kassai István felesége, Viczei Anna fölött: Gyulafehérvár 1641. – RMNY S 1884A”, in *Fata libelli: A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, 257–265 (Budapest:

ság, vagy a rokoni familiáris kapcsolatok miatt összetartozó halotti beszédek összekötése. Emellett a kötet szempontjából Rozsondai Marianne azon állítása is érdekes, hogy a kötés alapján az Akadémiai Könyvtár gyűjteményéből további kötetek kapcsolhatók e nyomtatványhoz, amikben közös, hogy a possessorbejegyzések alapján már a 17. században katolikus közösséghez kapcsolható kolozsvári illetőségű gyűjteményekben megforduló könyvekről van szó.⁸¹

A kolligátumkötet első kötéstáblájának belső oldalán több bejegyzés található (4. kép). A lap felső részén a kötéstáblához rögzített túlsó lapról áttetsző bejegyzések sajnos kiolvashatatlanok. A szabadon lévő lapon, az áttetsző bejegyzések alatt két sorban feltehetően egy korábbi jelzet szerepel halvány, barna színű tintával, alatta kalligrafikus nagy G betű látható. Kissé lejjebb, azonos tintával, minden valószínűség szerint megegyező kéztől: „Sub cuius cura”. A lap közepén halványabb barna tintával, felcserélt sorrendben és a sorok között nagyobb kihagyással a *Metamorphoses* XIII. könyvéből származó kétsoros idézet áll: „Non foret ambiguus tanti certa / minis Haeres”, ill. „Si mea cum vestris valuissent vota / Pelasgi” (Az idézett szöveghely pontosan: „Si mea cum vestris valuissent vota Pelasgi, / Non foret ambiguus tanti certaminis heres”⁸²). Az Ovidius-idézet sorai közé ékelődik be Listi (?) possessorbejegyzése.

Possessorbejegyzések találhatók a *Halotti pompa* címlapjának alján is. Fekete színű, sötét tintával íródott Toldalagi János bejegyzése. Toldalagi possessorbejegyzése tintájának színe és árnyalata igen hasonló a székely írásos szövegnél használthoz.

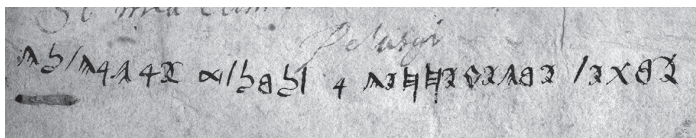

4. kép: Bejegyzések a kolligátumkötet 17. századi kötéstáblájának belső oldalán. MTA KIK Régi Könyvek Gyűjteménye, Ráth 118/1

Országos Széchényi Könyvtár, 2003), 258; ROZSONDAI Marianne, „Erdélyi kötések további csoportjai a 17. századból”, in *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERŐK Attila és ZVARA Edina, 604–609 (Budapest: Kossuth Kiadó, 2016); ROZSONDAI Marianne, *A magyar könyvkötés a gótikától a művészkönyvekig* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ–Kossuth Kiadó, 2019), 325.

81 HELTAI, „Halotti prédikációk...”, 265.

82 OVIDIUS, *Met.* 13, 128–129.

5. kép: A székely írásos bejegyzés. MTA KIK Régi Könyvek Gyűjteménye, Ráth 118/1

Az első kötetstábla belsőjének utolsó bejegyzése ugyanis igazi kuriózum, a székely írás⁸³ kéziratos emlékeinek számát gyarapítja (5. kép). A székely írásos szöveg *A halálra való emlékeztetés* című temetési ének első sora: „Ember, emlékezzél a szomorú halálról”.⁸⁴ A bejegyzés a kolligátumkötet tartalmával tehát szoros tárgyi összefüggésben van. A *halálra való emlékeztetés* szövege kiemelkedően sok forrásból ismert, hat kéziratos és negyvenöt nyomtatott forrást ismerünk. A legkorábbi nyomtatvány Huszár Gál énekeskönyve, az *A Keresztyéni Gyülekezetben való Isteni dicséretetek*,⁸⁵ a legkorábbi kézirat pedig a fél századdal későbbi, unitárius *Bölöni-kódex*.⁸⁶ A verset elsőként a Bornemisza Péter által megrendelt és szerkesztett az *Énekek három rendbe*⁸⁷ tulajdonítja Batizi András evangélikus prédikátornak és énekszerzőnek, ez a szerzői attribúció jelenik meg Újfalvi Imre *Keresztyéni énekek*⁸⁸ című, számos későbbi kiadás alapjául szolgált kiadásának második, temetési énekeket tartalmazó részében is. Szilády Áron a verset Batizi egyetlen ismert halotti énekeként írta le.⁸⁹ Batizi András szerzőségével a vers keletkezése *terminus ante quem*-jének a költő 1546 körüli halála kínálkozik, ezzel a legkorábbi protestáns temetési énekek egyike, ha nem éppen a legkorábbi.⁹⁰ A források felekezeti kötődése változatos képet mutat, a hat kéziratos forrásból három unitárius és három katolikus, az 1700-ig összegyűjtött negyvenöt nyomtatványból huszonnégy protestáns-

83 Tanulmányunk a köznyelvben a Sebestyén Gyula révén elterjedt *székely* vagy *magyar rovásírásként*, újabban egyszerűen *rovásként* emlegetett írásrendszerre a szakirodalmi konszenzust követve a *székely írás* terminussal hivatkozik. Az elnevezés indoklására: VÁSÁRY István, „A magyar rovásírás: A kutatás története és mai helyzete”, *Keletkutatás 1974: Tanulmányok az orientálistika köréből*, szerk. KARA György és TERÉK József, 159–171 (Budapest: Körösi Csoma Társaság, 1975), 165; SÁNDOR Klára, *A székely írás nyomában* (Budapest: Typotex Kiadó, 2014), 18–23. Vö: TUBAY Tiziano, *A székely írás kutatásának története* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2015), 97, 144, 146–147. A téma összegyűjtött irodalmát lásd továbbá: TUBAY Tiziano, szerk., *A székely írás irodalmának bibliográfiája*, v. 1, Adatbázisok és bibliográfiák 1 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020), hozzáférés: 2020.11.05, <https://www.reciti.hu/2020/5917>.

84 RPHA 340: Az ének dedikálatlan, akrosztichon és kolofon nélküli, ismeretlen keletkezési idejű. Az énekkel kapcsolatos további felsorolt adatok az RPHA leírásán alapulnak, lásd: HORVÁTH Iván és H. HUBERT Gabriella, szerk., *Répertoire de la poésie hongroise ancienne (RPHA): A régi magyar vers leltára a kezdetektől 1600-ig*, v. 7.3, hozzáférés: 2021.05.22, <https://f-book.com/rpha/v7/rpha.php?r=0340>.

85 RMNy 160.

86 S 30.

87 RMNy 513.

88 RMNy 886.

89 RMKT 2, 419.

90 Az RPHA adatai szerint sorrendben a második.

ként, kilenc evangélikusként, nyolc reformátusként, kettő katolikusként, egy unitárius-ként van azonosítva, míg egy kiadvány felekezeti hovatartozása tisztázatlan. Nyilvánvaló, hogy a Batizinak tulajdonított vers széles körben ismert volt, és bár a fennmaradt források többsége protestáns kötődésű, a temetési éneket minden felekezet használta.

A székely írásos szöveg harminc betű terjedelmű, a grafémák jobbról balra haladnak, s a következőképpen írhatók át: „ember emlekezzel a szomorú halálról”.⁹¹ A bejegyzés egyetlen verssorsnyi terjedelme miatt valószínűsíthető, hogy a bejegyzés írója előtt nem volt kéziratos vagy nyomtatott forrás, a közismert szöveget fejből idézte.

A székely írás jelkészlete nem egységes, számos jelnek ábécénként kisebb-nagyobb mértékben eltérő variánsai ismertek. Ugyan a különböző jelkészletek gyűjtésének és táblázatba foglalásának régi hagyománya van, az ismert emlékek (köztük székely ábécék) számának növekedésével a 20. század első felére váltak lehetségessé a módszeres összehasonlító elemzések. Ilyesmire az 1930-as években ketten is vállalkoztak. Jakubovich Emil az addig publikált fontosabb ábécéket gyűjtötte össze a Nikolsburgi Ábécé közzétételekor.⁹² Ferenczi Sándor az egyes jelek felől közelített a kérdéshez és az *r* betű jelváltozatait nagy gonddal elemezte.⁹³ A székely ábécéket legutóbb Zsupos Zoltán hasonlította össze és foglalta táblázatba, elemzésünkben erre támaszkodunk.⁹⁴

A vizsgált bejegyzés terjedelme miatt azzal, hogy a történeti székely ábécé mind a 34 grafémáját⁹⁵ módunk lenne elemezni, eleve nem számolhatunk. Figyelembe véve az ismétlődő karaktereket a következő 12 jellel kell számot vetnünk: *a, b, e, h, k, l, m, o, r, sz, u, z*. A jelek együttesen leginkább Telegdi János ábécéje felé mutatnak, egyes karakterek (mint az *r* és *u*) ugyanakkor hasonlóságot mutatnak Miskolci Csulyak István ábécéjével,⁹⁶ illetve – a *b* és az *r* esetében – Bonyhai Moga Mihály jelsorával is.⁹⁷ A legszokatlanabb formájú mind közül az *o* graféma.

91 Az olvasatban az *sz* kurziválásával szándékozzuk jelezni, hogy bár a latin betűs magyar helyesírásban a Nemzetközi Fonetikai Ábécé (IPA) által [s] jellel jelölt alveoláris zöngétlen réshangot, a kancelláriai helyesírásból örökölt módon, a magyar helyesírás hagyományosan az *s + z* betűkapcsolattal jelöli, a fonémát a székely írás önálló grafémával rögzíti.

92 JAKUBOVICH Emil, „A székely rovásírás legrégibb ábécéi”, *Magyar Nyelv* 31, 1–2. sz. (1935): 1–17.

93 FERENCZI Sándor, „Rovásírásunk *r* jegye”, *Erdélyi Múzeum* 44 (1939): 179–198.

94 ZSUPOS Zoltán, *A székely írásról* (Budapest: Magánkiadás, 2015), melléklet.

95 VÖ. SÁNDOR, *A székely írás nyomában*, 118–120.

96 Miskolci Csulyak István református lelkész ábécéje naplójának végén a székely ábécének két jelsora maradt fenn: OSZK Kézirattár, jelzete: Oct. Lat. 656, 371r. Az emléket elsőként Jakubovich Emil közölte a székely ábécékről írott tanulmányában: JAKUBOVICH, „A székely rovásírás legrégibb ábécéi”, 12–14. Színes fényképhasomlása: HORVÁTH Iván, HARANGOZÓ Ádám, NÉMETH Nikolett és TUBAY Tiziano, „A Nikolsburgi ábécé hitelességének kérdése: Előzetes közlemény”, in *Szöveg – emlék – kép*, szerk. BOKA László és P. VÁSÁRHELYI Judit, Bibliotheca Scientiae et Artis 2, 76–90 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó, 2011), 80; TUBAY, *A székely írás kutatásának története*, 201. Mivel az ábécék a napló végén található, az emlék pontosan nem datálható: lejegyzését Jakubovich 1610–1638 közé, Horváth Iván szerzőtársaival pedig 1603–1644 közé tette.

97 A neve alapján a Küküllő vármegyei Bonyhárról, valószínűleg román eredetű családból származó, katolikus vallású Bonyhai Moga Mihály székely írásos bejegyzései és ábécéje egy kolligátumkötetben maradtak fenn, mely egykor a csíksomlyói ferences kolostor gyűjteményének része volt, ma Budapesten őrzik: Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár, jelzete: 48. sz. Az emléket és Bonyhai Moga személyét elsőként Benkő

Telegdi János *Rudimenta Priscae Hunnorum linguae brevibus quaestionibus ac responsionibus comprehensa* című latin nyelvű értekezése a székely írás legtöbb másolatban fennmaradt emléke.⁹⁸ A kérdés-felelet felépítésű, oktató-népszerűsítő céllal készült mű ajánlását – melynek terjedelme meghaladja az értekezését – Baranyai Decsi János írta, az a kevés, amit a *Rudimenta* szerzőjéről tudhatunk, ebből bogozható ki. Telegdi minden bizonnyal református vallású volt, az ajánlás záró szavai, amint arra Szabó Károly felhívta a figyelmet, erre engednek következtetni.⁹⁹ Sándor Klára szerint Szabó álláspontját erősíti a *Rudimenta* szövegmutatványaként székely írással lejegyzett *Miatyánk* végén olvasható doxológia szövege is.¹⁰⁰ A *Rudimenta* keletkezési idejével kapcsolatban ugyancsak Baranyai Decsi egy elejtett megjegyzésére támaszkodhatunk. E szerint a kéziratot Telegdi *mi-nap* vagy *röviddel ezelőtt* (nuper) adta át neki,¹⁰¹ vagyis a mű *terminus ante quem*-jének Baranyai Decsi ajánlásának 1598. március 5-i datálása adódik. Jerney János és Szabó Károly nyomán egy ideig úgy tartották, hogy a *Rudimenta* nyomtatásban is megjelent,¹⁰² mígnem

Elek ismertette: „A siménfalvi rovás emléke és köre”, in *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. Kovács András, Sipos Gábor és Tonk Sándor, 55–64 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996). A bejegyzések az ábécé kivételével mind datáltak, e szerint Bonyhai Moga a négy székely írásos bejegyzések 1627 és 1629 között keletkeztek, feltehetően ez idő tájt jegyezte le a székely ábécét is.

- 98 Az emlék kiemelkedő jelentőségét mutatja a gazdag szakirodalom, például: Bod Péter, *Magyar Athenas avagy az Erdélyben és Magyar-országban élt tudós embereknek, nevezetesebben a' kik valami, világ eleibe bocsátott írárok által esmeretessékké lettek, 's jo emlékezeteket fen-hagyták historiájok* (h. n.: 1766), 3'–6'; Szabó Károly, „A régi hún-székely írásról: Első közlemény”, *Budapesti Szemle* 5 (1866): 114–143, 122–125; SEBESTYÉN Gyula, „Telegdi János 1598-iki Rudimentájának hamburgi és marosvásárhelyi kézírata: Husszonegy hasonmással a szövegben”, *Magyar Könyvszemle* 11 (1903): 247–280; SEBESTYÉN Gyula, *Rovás és rovásírás: A Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából végzett tanulmányok alapján*, Magyar Néprajzi Könyvtár 2 (Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 1909), 201–234; SEBESTYÉN Gyula, *A magyar rovásírás hiteles emlékei* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1915), 91–117; JAKUBOVICH, „A székely rovásírás legrégibb ábécéi”, 14–16; MUSNAI László, „Székely rovásírásos emlékek”, *Magyar Nyelv* 32 (1936): 229–232; FERENCZI Géza, „A székely rovásírás Erdélyben ma létező emlékei”, in *Rovásírás a Kárpát-medencében*, szerk. SÁNDOR Klára, 51–67 (Szeged: József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja, 1992), 60–61; FERENCZI Géza, „Bod Péter és a székely rovásírás”, in *Bod Péter, a historia litteraria művelője: Tanulmányok*, szerk. Tüskés Gábor, *Historia litteraria* 15, 101–106 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2004); SÁNDOR, *A székely írás nyomában*, 236–246; LOVAS, Borbála, „Baranyai Decsi, János”, in *Companion to Humanism in East Central Europe, vol. 1. Hungarian Humanism*, ed. Farkas Gábor Kiss (Berlin: De Gruyter, in press); ORBÁN Áron, „Telegdi, János (Johannes Thelegdi)”, in *Companion to Humanism in East Central Europe: Hungarian Humanism*, ed. Farkas Gábor Kiss, Vol. 1 (Berlin: De Gruyter), [Forthcoming].

- 99 „Decsi levelének végső szavai: »Deus [...] vos nobiscum ac cum tota ecclesia orthodoxa conservet, ex animo precor« szerintem világos bizonyosságai annak, hogy Telegdinek reformátusnak kellett lenni, miután tudjuk, hogy az orthodoxa ecclesián az akkori reformátusok csak saját egyházukat értették.” SZABÓ, „A régi hún-székely írásról...”, 123.

- 100 SÁNDOR, *A székely írás nyomában*, 243.

- 101 „Quum nuper mihi exhibuisses litteraturam tuam Scythicam...”. SEBESTYÉN, *A magyar rovásírás...*, 96.

- 102 JERNEY János, „A' hún-scitha betűkkel írott Thurocz vármegyei régiségről”, *Tudománytár* 8 (1840): 109–129, 109; SZABÓ, „A régi hún-székely írásról...”, 122.

Sebestyén Gyula az esetleges nyomtatvány felkutatására irányuló kísérleteinek kudarcával a lehetőséget elvetette.¹⁰³

Bár valószínűleg sajtót nem látott, másolatai révén a székely írás kéziratok anyagában hatása jelentős, ahogyan Sándor Klára fogalmaz, „a 17–18. században keletkezett székely emlékek – az Énlaki és a Rugonfalvi Felirat, valamint két kézírásos bejegyzés és egy szintén kézírásos ábécé kivételével – végső soron a *Rudimenta* betűsorára mennek vissza”.¹⁰⁴ Ezen emlékek egyik csoportját a peregrinációs albumok székely írásos bejegyzései alkotják. A szakirodalomban eddig ismertetett legkorábbi ilyen Csulai György 1644. február 22-én, Sárospatakon keltezett, Miskolci Csulyak István albumába írott bejegyzése. Csulai a Lukács-evangélium egy szakaszát idézte latinul és magyarul, miként Benkő Elek megállapította, mindkét esetben pontatlanul. A pontatlanságot 1715-ben egy alumnus, Huszti N. Zsigmond (S. N. Huszti) pávai lelkész is észrevette és a magyar protestáns bibliahagyomány szerint javította azt, szintén székely betűkkel.¹⁰⁵ Csulairól egyébként a szóban forgó albumbejegyzés felfedezése előtt is tudott volt a székely jelekben való jártassága, Lisznyai Kovács Pál *Magyarok krónikája* című munkájában az írásrendszerről szólva annak ismerői között név szerint említette: „Erdélyben, és Székelyföldön olyan Praedikátorokat is kik magyar betűkkel edgymásnak irtanak láttam s’ ismértem, ilyen vala Tsulai nevű Erdélyi Püspök-is.”¹⁰⁶ Témánk szempontjából figyelemre méltó, hogy Csulai György személye Károlyi Zsuzsanna temetéséhez is kapcsolódik, halotti beszédét az *Exequiarum coeremonialium* örzi.¹⁰⁷

A peregrinusok székely írás iránti érdeklődését példázzák a Kismarjai Veszelin Pál emlékkönyvéből ismert bejegyzések is. A korábbi bejegyzés Komáromi Csipkés György, aki 1653. március 12-én Leidenben, héber és görög sorok közé írta be székely írással: „Elég énnekem az Isten kegyelme. Te esmérd meg magadat.” A későbbi bejegyzés szerzője az apja nyomdokait követő Miskolci Csulyak Gáspár, aki 1654. február 3-án Franekerben jegyezte be az emlékkönyvbe székely betűkkel: „Légy hű mind haláliglan és teneked adom az életnek koronáját”.¹⁰⁸ Ugyan ismerünk egy olyan székely

103 SEBESTYÉN Gyula, „Megjelent-e Telegdi Rudimentája Leidenben?”, *Ethnographia* 26 (1915): 325–327; SEBESTYÉN, *A magyar rovásírás...*, 92–94.

104 SÁNDOR, *A székely írás nyomában*, 246.

105 BENKŐ Elek, „Rovásírásos bejegyzések Miskolci Csulyak István peregrinációs albumában”, *Erdélyi Múzeum* 56, 1–2. sz. (1993): 81–83. Miskolci Csulyak peregrinációs albumáról lásd: JAKÓ Zsigmond, *Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma*, Irodalomtörténeti dolgozatok 71 (Szeged: József Attila Tudományegyetem Bölcsésztudományi Kara, 1972).

106 „Ezeknek a’ Székelyeknek (a’ mint az Atyllának és még az előtt való magyaroknak is) tulajdon magános magyar bötüi, és írási vóltanak, és valamint ma írnak a’ Sidók és a’ napkeleti népek az írásokban job kéz felől bal kéz felé mentenek, melly magyar betűket és írásokat hazámban lakván én magam is láttam, sőt Erdélyben, és Székelyföldön olyan Praedikátorokat is kik magyar betűkkel edgymásnak irtanak láttam s’ ismértem, ilyen vala Tsulai nevű Erdélyi Püspök-is.” LISZNYAI KOVÁCS PÁL, *Magyarok cronicaja. Melly be foglal M. C. XCVI. Esztendőket. Avagy Christus születésének 268-1464. Esztendei alatt lett dolgait a’ magyaroknak: Mellyet Chronologice az az: Christus Urunk Esztendeinek folyása szerint illendő rövid formában* (Debrecen: Kassai Pál, 1692), 172–173. – RMK I. 1421.

107 *Exequiarum coeremonialium...*, 103–111.

108 SEBESTYÉN, *A magyar rovásírás...*, 110–112; SÁNDOR, *A székely írás nyomában*, 271–274.

írással bejegyzést, amely konkrétan könyvtáblára íródott – makfalvi Farkaslaki Mátyás 1624-ben lejegyzett átkát azokra, akik ajándékba kapott görög nyelvkönyvét esetleg ellopnák¹⁰⁹ –, ám aligha tévedünk, ha a könyvtábla-bejegyzés művelődéstörténeti kontextusának inkább ezeket a világlátott protestáns értelmiségiektől származó, rövid, vallásos tartalmú bejegyzéseket tekintjük.

A kolligátumkötet nyomtatványainak egykorú vagy közel egykorú használatára számos jel utal, noha ezek megoszlása a kolligátumon belül nem egyenletes és nem is egységes. Míg a *Halotti pompa* I. class. 2–3. és 5–7. prédikáció esetében margináliákkal és aláhúzásokkal találkozunk, a II. class. 4. és 6. prédikációjánál csak szakaszok melletti kiemelések és aláhúzások vannak. Tiszabecsi P. Tamás beszédei egyaránt tartalmazzak kisebb margójegyzeteket, aláhúzásokat, valamint lapszéli kiemeléseket. A jelzett prédikációknál legalább három kéztől származnak a rövid latin és magyar jegyzeteket (értelmező kiemelések, bibliai *locus*ok stb.).

A leggazdagabban a *Halotti pompa* I. class. második, Gyöngyösi Kiséri András által, és harmadik, Keserői Dajka János által írt prédikációi vannak preparálva, s itt található a leghosszabb margináliák. Azt, hogy az alkalmi kötet a későbbiben gyakorlatban is hasznosult, jól mutatja a Keserői Dajka prédikációjához, a nyomtatvány 23–24. lapjain lejegyzett alternatív bevezetés:¹¹⁰

Aliud exordium. Nem csuda dolog keresztyén ember, ha az Isten az őtöle elszakadott gonosz és istentelen embereket ez világon is megbünteti és meg is sanyargatja. De azon minden lélek mind csudálkozhatik, midőn látja, hogy az igazak, és kegyes életű emberek vagynak az szenvedésben és nyomorúságban, kivált, ha az ő szenvedésök igen nagyok és hosszasak. Oka pedig ez: hogy úgy tetszik az embereknek, hogy ez dolog az Szent Istennek igazságával ellenkezik, az mely szerint az jóknak jóval, az gonoszoknak gonosszal kellene fizetni. Holott azért ellenkezőképpen látjuk az dolgot folyni, az gonoszok virágoznak, az jók pediglen sokat szenvednek, mint ez Istenben boldogult asszonyi állapot is, noha kegyes és istenfélő személy volt egész életében, az mint mindannyian tudjátok, mindazonáltal igen sok nyavalyákat és kínokat szenvedett sok esztendő alatt, az mint ezt is tudjátok. Tehát igen méltó az ő temetésének alkalmazosságával ez akadályból gyarló elméinket kiszabadítanunk és az ellen magunknak vigasztalást keresnünk. Hathatósabbat pediglen mástól alig vehetünk, mint **Dávidtól**, ki ezen matériát forgatván így szól az **föl volt leckében**. **Sok nyomorúságok** etc. / melyben **summa** szerint: **vigasztalja etc.**

Az alternatív bevezetés első fele az előző prédikáció utolsó lapján (vagyis a Keserői Dajka prédikációjának első lapjával szemközti versón) is le van jegyezve, ráadásul Gyöngyösi Kiséri beszéde témájában is igen hasonló, akár ahhoz is íródhatott volna.

109 DANKANITS Ádám, „Rovásírással 1624-ből”, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 14 (1970): 378–379.

110 Az átírás a szöveget részlegesen modernizálva, egyes helyesírási jellegzetességeket megtartva közli. A kiemelések tőlem: T. T.

Honnan tudhatjuk, hogy a bejegyzés biztosan Keserői Dajka András halotti beszédéhez tartozik? Egyrészt azokból a fentebb kiemeléssel jelölt a referenciapontokból, amelyek a margináliát a prédikáció különböző szakaszaihoz kötik. Másrészt a margináliák latin megjelölésekor a bejegyző kéz is világossá tette ezt: míg a 22. lapon szereplő, félbehagyott bejegyzés előtt „Aliter sic formam potest Exordium pro textu sequenti” megjelölés áll, addig a 23. lapon „Aliud exordium” szerepel.

A kéz azonosítható több magyar, illetve latin nyelvű bejegyzés szerzőjeként is.¹¹¹ A kötet 26. lapján szintén ő jegyezte le egy lehetséges feleletet Keserői Dajka prédikációjának arra az érvelést nyitó kérdésére, miért engedi az Úr a híveket sok nyomorúság alatt szenvedni:

Úgy látjuk, hogy az ember ömagát igen hamar elbízó, kivált, ha vagy erővel vagy gazdagsággal vagy bölcsességgel magát másoknál elébbvalónak óhajtja hinni, sőt néha magok szentségökkel is nem szégyenlik némelyik dicsekedni, mint amaz Pharisaeus Luc 14. 11,12.

A kolligátumkötet hátuljában található két szennylevélen további rövid bejegyzésekre bukkanunk. Az első szennylevél rectóján olvasható, a női uralkodók ellen felszólaló szállóige sorai stiláris és tartalmi szempontból eltérnek az összes többitől.¹¹² A második szennylevél rectóján négy bejegyzés maradt fenn. Az első – „Tu fonti insultare cave, nam labimur omnes, / Et[!] sumus, aut fuimus, vel possumus esse, quod ille est” –, és a harmadik bejegyzés – „Aut sumus, aut fuimus, aut possumus esse, quod hic est.” – feltehetően összetartozik, a későbbi kéz a szállóige második sorát rögzíthette az általa ismert alakban. Ez a változat máskülönben megegyezik azzal a formával, ahogyan Geleji Katona István a *Váltság titka* című művének a kolligátummal közel egykorú második kötetének (1647) lapjain szerepel.¹¹³ Felülről a második helyen, vagyis az előbb idézettek között, Marcellus Palingenius *Stellatus Zodiacus vitae* című népszerű tankölteményéből származó idézet áll: „*Omnia fert tempus, / pariter rapit omnia tempus*”,¹¹⁴ Amint a mű hazai recepciótörténetét áttekintő tanulmányában Knapp Éva bemutatja, a *Zodiacus vitae* Magyarországon is nagy népszerűségnek örvendett, ismerete túlnyomórészt (de nem kizárólag) protestáns környezetben adatható. Iskolai használatának legkorábbi nyo-

111 Például a kötet 29. és 66. lapján.

112 „Regna regunt vulvae, clamat gens tota simul / vae / Dedecus est Reg[n]i, de muliere regi”.

113 GELEJI KATONA István, *A váltság-titkának második volumenje, forgatékja, melylyben be-foglaltatnak a' Negyedik, és Ötödik Részek, úgy-mint a' Christusnak a' mi váltságunkért valo gyalázatos, és keserves szenvedései, kereszt-fára feszítettése, halála, temetése, és a' halálból valo ditsőses fel-támadása, s' az után lött egy-néhányszori meg-jelenései, a' Negyedikhez ragasztatott két Függelékcskekkel egygyütt* (Nagyvárad: Szenczi Kertész Ábrahám, 1647), 510. – RMNy 2197. Az „Aut sumus...” kezdetű maxima a régi magyar irodalomban önállóan is megjelenik, például Bornemisza Péternél. Vö. BORNEMISZA Péter, *Ördögi kísértetek*, kiad., jegyz. ECKHARDT Sándor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 89.

114 ZV VI, 346. A mű kritikai kiadása: PALINGÈNE, *Le zodiaque de la vie (Zodiacus vitae) XII livres*, Texte latin établi, traduit et annoté par Jacques CHOMARAT (Genève: Librairie Droz S. A., 1996).

ma Miskolci Csulyak István egy 1600-ban, Sárospatakon írt latin nyelvű verse.¹¹⁵ A bejegyzések sorát a Példabeszédek könyvéből (Péld 27,1) származó rövid idézet zárja: *Ne gloriaris in crastinum*, vagyis *Ne dicsekedj a holnappal*.

Összefoglalás

A *Halotti pompa* köteteinek harminckét ismert példányából huszonnégy teljes, hét példány csonka, illetve van egy, melyből mindössze egyetlen lap maradt fenn. A példányokból huszonegy kolligátum része, többnyire, de nem kizárólag, az *Exequiarum Coeremonialium*mal összekötve. A prédikációskönyv tartalma másolatokban is terjedt, erre engednek következtetni kéziratos másolatai, kivonatai és átiratai.

Possessorbejegyzések tizenhat kötetből, vagyis a példányok feléből adatolhatók. Egyéb típusú bejegyzések, jegyzetek huszonegy példányban, tehát a fennmaradt példányok kétharmadában vannak. A legmeghatározóbbak a rövid, mindössze néhány szóból álló, magyar vagy latin nyelvű tartalmi kiemelések, megjegyzések és hivatkozások. Viszonylag gyakoriak és a használók műveltségéről jobban árulkodnak a mondatnyi terjedelmű bejegyzések, melyek forrása nem ritkán valamely, a korszakban elterjedt szállóige vagy iskolai használatban lévő klasszikus vagy kora újkori szöveg. Előfordulnak hosszabb bejegyzések is, köztük kommentárok, hosszabb megjegyzések, s nem példa nélküli, hogy egy-egy szakasz mellett átirat szerepel. Szintén a használatra utalnak a kötetekbe bejegyzett mutatók, aláhúzások, logikai tagolások. A szűz példányok – melyekben sem possessorbejegyzések, sem jegyzetek nincsenek – kimondottan ritkák.

A szakirodalom által gyakran említett szövegtörténeti részletet, miszerint a *Halotti pompa* nemcsak az elhunyt emlékét őrző, reprezentációs céllal kiadott alkalmi kötet, hanem a 17. századi egyházi példatárak egyike volt, és így a kor prédikációs gyakorlatában is hasznosult, jól alátámasztják a kötetekben található jegyzetek, bejegyzések. A gyűjtemény használata emellett több vallási felekezethez köthető, sőt a benne szereplő történelmi hivatkozásokra és klasszikus idézetekre reflektáló jegyzetek nem ritkán túlmutatnak a vallási tematikán, ami által szélesebb rálátás nyílik a kötet olvasóinak műveltségére és más irányú érdeklődésére. A kötet vizsgálata jó példa arra, hogy a kora újkori nyomtatványok irodalomtörténeti feldolgozása során a szövegtest elemzésén túl érdemes nagyobb figyelmet szentelni a fennmaradt példányok mindegyikére, az egyes példányokban található kéziratos bejegyzésekre és azok tulajdonosaira, hogy pontosabb képet alkothassunk a kötetek irodalomtörténeti és irodalomszociológiai helyzetéről.

115 KNAPP Éva, „Palingenius *Zodiacus vitae*-je a régi magyar irodalomban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018): 127–144.

Summary

BORBÁLA LOVAS – TIZIANO TUBAY

Seventeenth-eighteenth century marginalia from Ban Micz to the Szekler script

The funeral sermons of Zsuzsanna Károlyi, the first wife of Gabriel Bethlen, Prince of Transylvania, delivered at the monumental, lengthy funeral procession on several locations and preached by the leading Calvinist pastors, were published in two volumes in 1624, the *Exequiarum Coeremonialium*, and the *Exequiae Principales, az az Halotti pompa*. There has been a growing scholarly interest towards these collections, especially the latter with its nineteen funeral sermons, written in Hungarian. To contribute to the research on the funeral sermons, this paper aims at presenting the book preserved copies of the book and the notes, glosses, and marginalia found in them. The volumes typically contain underlining, marginal notes, and highlighting, with some longer structured notes and textual arrangements. Besides the introduction of all the known thirty-two copies and fragments, there are two chapters where the authors give a lengthy analysis of the most remarkable notes. The first one is the ‘Micz bán’ (Ban Micz) legend within the sermon of Péter Alvinczi in one of the most valuable volumes, formerly owned by Gabriel Bethlen. The paper also offers a lengthy analysis of a copy of the Ráth-collection held today in the Library of the Hungarian Academy of Sciences. It preserves a real rarity on the inner side of the front cover’s binding board. A short inscription written in Székely (Szekler) script contains the first line of the funeral song entitled *A halálra való emlékeztetés* [‘Reminder of death’], a poem attributed to the early protestant poet András Batizi. The analysis discusses the possible source of the characters and the inscription’s context of cultural history. The sermon collection itself is a unique source to study and understand the 17th-century textual tradition better. With the help of the notes found in each copy, we can have a wider view of its readers, users, owners, supplementing the literary history of early modern funeral sermons.

Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet. Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára

Szerkesztette Papp Ingrid
Reciti konferenciakötetek 7
Budapest: Reciti, 2020, 335 l.

A Tarnai Andor (1925–1994) 70. születésnapjára készült, de csak a halála után megjelent *Tarnai Andor- emlékkönyv*, a posztumusz megjelent tematikus kötet (*Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*), majd a tanítványok, kollégák személyes visszaemlékezéseit közlő „Jól őrizd helyedet!": *Emlékezések Tarnai Andorra után* az új tanulmánykötet az irodalomtörténész halálának 25. évfordulójára rendezett emlékkonferencia előadásainak szövegét teszi közzé. Az előadók a szervezők kérésének megfelelően a Tarnai-életmű *aktív* használatáról tanúskodnak. Kecskeméti Gábor kötetnyitó tanulmánya a szintézisteremtő irodalomtudóst idézi fel, akinek az 1964-ben megjelent, Klaniczay Tibor által szerkesztett *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig* című összefoglaló közel egyharmadát köszönhetjük. A Tarnai által írt fejezetek tanulságait fogalmazza meg úgy Kecskeméti, hogy Tarnai szellemiségét követve és újító szellemű tanulmányait figyelembe véve „feltölthetjük az évtizedekkel ezelőtt kijelölt kereteket” (18). Fontos, Tarnai megfigyeléseire alapozott következtetése, hogy a „barokk irodalmon” belül is „ízlés- és szokásrend-változásokról beszélhetünk”, valamint „a kifejezés-mód differenciálódik, más rétegek használatában, másfajta tartalmak közlésére újfajta kommunikációs eszmények körvonalazódnak” (13).

Azt is rögzíteni lehet, hogy a katolikus elméletírókkal szemben a 17. században mind református (Vossius), mind evangélikus (Cellarius, Morhof) vonatkozásban megjelenik a közérthetőségre való törekvés elméleti kifejtése is. Megkerülhetetlen a pietizmus figyelembe véte-

le a változó stíluseszmények (klasszicizálódás) miatt: például az egyszerűbb stíluszintet képviselő auctor, Cornelius Nepos a hallei Cellarius gondozásában egészen az 1840-es évekig maradt egyeduralkodó a hazai oktatásban. Tarnai kutatásai hívták fel a figyelmet arra, hogy az erőteljes külföldi kapcsolatok miatt a hazai, nem magyar anyanyelvű (német, szlovák) irodalomban számos szellemi folyamat markáns jelentkezése a magyar nyelvű jelenségeknél hamarabb regisztrálható. A korai német felvilágosodás képviselői azt hangoztatták, hogy a retorikai képességet nem lehet a praeceptumokra redukálni. A szentimentális, preromantikus irodalom előtörténetében is szerepe van a pietizmusnak, mely az affektusok antropológiájára alapozva a hatásosabb meggyőzés lehetőségét hirdette a mechanikus retorikai rendszerekkel szemben. Összességében az anyag periodizációjában, tagolásában és a kifejtés hangsúlyváltásaiban látja Tarnai ösztönző hatását az új akadémiai szintézis megalkotásában Kecskeméti.

Tarnai Andornak a középkori filológiát megtermékenyítő befolyását példázza a nyitó tanulmányt követő első tartalmi egység. Korompay Klára a latin nyelvű írásbeliség és a magyar nyelvű szóbeliség között létező, a latinon nevelődött, de az élőbeszéd természetességével ható „»második« vagy »másodlagos« szóbeliséget” vizsgálja, melyet az írni tudó klerikusok sajátos csoportnyelvének tekint. Joggal hangsúlyozza, hogy nemcsak számolni kell ezzel a csoportnyelvvél, de „valójában csak ezzel tudunk számolni”, hiszen másféle nyelvemlékek tanulmányozására nincs lehe-

tőség (39). A mai kutatás bizonyította Tarnainak azt a sejtését is, hogy a szóbeliségnek a kódexirodalom korában is alapvető volt a szerepe. A latinul tudók szóbeliségben létező magyar nyelvű egyházi szövegeivel mint „a másodlagos szóbeliség elsődleges forrásaival” foglalkozik Bartók Zsófia Ágnes. Tarnai ezekkel az emlékekkel, melyek a hazai intézményi írásbeliséget képviselik, nem foglalkozott. Nem magánolvasásra vagy felolvasásra szánták ezeket, így „ezeknél nemcsak az szokatlan, hogy írásban rögzítették őket, hanem már eleve az is, hogy léteztek magyarul” (51). A 15–16. század fordulóján hirtelen nő meg az ilyen típusú magyar nyelvű feljegyzések mennyisége, ami arra utal, hogy a késő középkorban is uralkodó még a másodlagos szóbeliség.

Vizkelety András egy sajátos középkori műfaj, a bibliai genealógiákból, leszármazási táblázatokból kiinduló, gyakran illusztrációkkal díszített *világkrónikák* magyar vonatkozású példányait mutatja be. A Johannes de Utino neve alatt hagyományozódott, és a 15. századtól kezdve közép-európai eseményeket is figyelemmel kíséző szövegváltozatokba olykor szokatlan nagy mennyiségben kerültek be magyar vonatkozások is. Az egyik példányban, mely a *Képes Krónikából* származó szövegeket is tartalmaz, Drági Tamás kancelláriai alkalmazott, később személynök, római követ possessor-bejegyzése olvasható, de nem tisztázott, hogy a munka megbízója, mecénása, esetleg szerkesztője vagy részszerzője lehetett-e. Mindenesetre az eddig feltárt adatok azt bizonyítják, hogy a műfaj elterjedése hozzájárult a magyar történelem megismeréséhez Európában.

Konrád Eszter egy boszniai missziós ferences testvér, a szent életű és „tisztelőre méltó aggastyán”, Giovanni Ristori alakját rajzolja meg, aki Sienai Bernardin lelki vezetője volt, s akinek szerepét a magyar obszerváns krónika is kiemeli, igaz, nevének említése nélkül Bernardin ferencessé válásában. Ezt a végső soron

Boszniából származó történetet Tarnai „naivnak” nevezte; ezzel szemben Konrád Eszter bizonyítani tudta, hogy a más forrásokban megnevezett Ristori valós személy, akit a ferences „kisebb szentek” közé soroltak, bár hivatalosan sohasem kanonizálták. Tevékenységét azért is tarthatta fenn az emlékezet, mert bár ő maga nem volt obszerváns, misszióját tekintve „hasonlóságot mutat az 1440-es évekre már határozottan kirajzolódó obszerváns ferences ideállal” (79), az pedig a magyar obszerváns krónika „első folytatójának” érdeme, hogy a magyar ferences obszervancia kezdeteit összekapcsolta a boszniai vikáriával.

Tarnai Andor első könyve, a toposzkutatást itthon újraalapozó *Extra Hungariam...* című monográfia inspiratív hatásával vetnek számot a kötet második egységének tanulmányai. Tarnai „egy tudománytörténeti anyagba vágott ideológiai metszet”-ként határozta meg művét, ami- ben ma Szilágyi Márton az eszmetörténet-írás módszereit ismeri fel. Ezért furcsa, hogy napjaink eszmetörténeti szempontokat érvényesítő kötetei említést sem tesznek Tarnai eredményeiről. Amellett ugyanis, hogy Tarnai egy addig alig vizsgált forrásanyagot exponált, a soknemzetiségű Magyar Királyság nem magyar nyelvű népeinek „nem etnikai bázisú, hanem területi elven alapuló közösségi identitás”-át, vagyis Hungarus-tudatát vizsgálta. Eközben pedig figyelembe vette és meghatározta a szállóige lejegyzőinek „rendi státuszát és pozícióját” (85), ami a személyek döntéseit kondicionálhatta. Végezetül a Tarnai által fölvetett kérdés továbbgondolására is sor kerül: „A Hungarus-tudat kimutatott formája vajon a korabeli Magyar Királyság más területein és más nemzetiségei körében is ugyanígy s ugyanekkor volt jelen?” (91.) Az erdélyi református román nemességre vonatkozó legfrissebb kutatások (Nagy Levente, Luffy Katalin) ezt a problémát is érintik.

Tóth Gergely a Tarnai által is vizsgált kor- szak nem magyar ajkú értelmiségeinek őstör-

téneti konstrukcióit elemzi, melyhez kiinduló pontnak a gömöri Otrókoci Főris Ferenc *Origenes Hungaricae* című, a szkíta–hun–avar–magyar koncepciót továbbvivő munkáját választja, amiben megfigyelhető a nemzetiségek közti békés együttélés visszavetítése a múltba, egészen Bábel tornyának építéséig. Ezt a szemléletet viszi tovább a 18. században Bél Mátyás és Timon Sámuel. A szerző hatásosan mutat rá arra is, hogy ezek a történeti elbeszélések mennyire ki vannak szolgáltatva a rendelkezésre álló forrásoknak, illetve azok elfogult olvasatának. Timon például helytelenül értelmezi Theotmár püspök valamikor 900 tavaszán kelt levelét („a szlávok a magyarok nagy sokaságát vették magukhoz [*ad se sumpserunt*]”), a levél a 894. évi morva–magyar szövetségre és a frankok elleni támadásra utal, Timon azonban ezt a „társulást” kiterjeszti az egész honfoglalásra (102). Az 1740-es években pedig Bíborbanszületett Konstantin és Anonymus a köztudatba újonnan bekerült művei élezték ki az elsőségről folyó vitákat. Végezetül Tóth Gergely azt az eddig kevés figyelmet kapott gondolatot emeli ki, hogy a szlovák őstörténeti vitát ugyanúgy az idegen, ebben az esetben a magyar oldalról érkező támadás generálta és erősítette fel, ahogyan azt a magyar (irodalom)történeti gondolkodásról már megállapította a kutatás.

Ugyancsak a felső-magyarországi közegben vizsgálja egy németlipcsei, biblikus cseh nyelvű prédikáció alapján a nemzeti ideológiák jelentkezését Papp Ingrid. A *Feuerpredigt* műfaji sajátosságait is figyelembe véve így irodalom-, művelődés- és mentalitástörténeti megfigyelésekre van lehetőség. Prédikációjában a németlipcsei lelkész gazdag műveltséganyagot mozgat meg: „rendkívül kiterjedt, igényes és váratlan elemekben bővelkedő” exemplumai „a gondolat kifejtés retorikai szervezésének elsődleges fontosságú hatáshozközeiként” (116) működnek. A műből eltérő műveltség szerkezet olvasható ki, mint a korabeli magyar nyelv-

vű prédikációkból, és az exemplumok többsége a német, morva, sziléziai és lengyel területekre lokalizálható. A lelkész, Lochmann egyéni érdeklődését jelzi a történelem erős jelenléte a példázatokban, ugyanakkor a Magyar Királyság múltja, így Bonfini hiányzik az anyagból: „a 17. század közepére már igen kidolgozotttnak mondható magyar történeti hagyomány és történeti ideológia mellett, tehát azzal egy időben, de attól egészen érintetlenül egy alternatív történeti ideológia formálja szemléleti rendszeré az észak-magyarországi városokban élő nem magyar ajkú lakók számára belátható tények, adatok és összefüggések elemeit” (132).

Tóth Kálmán a Hungarus-hazafiság gondolkodástörténeti vonatkozásait értelmezi Tarnai művében. Szerinte Tarnai látszólag „igazodik a kismonográfia keletkezési idejének ideológiai elvárásaihoz” (173), valójában azonban ettől eltérő kijelentéseket is tesz, hangsúlyozva, hogy ez a „fokozatosan laicizálódó értelmiség” erős „feudális”, pontosabban: rendi kategóriákkal is leírható (nemes, városi polgár, honorácior). Az *Extra Hungariam...* megjelenését követő kutatás joggal mutatott rá arra, hogy a Tarnai által a 18. század végéig vizsgált területi alapú patriotizmus még a következő évszázadban is kimutatható. Ő figyelt fel például a 19. század elején is aktív gömöri lelkészre, Bartholomaeidesre, aki ugyancsak idézte a szállóigét, ha tanulmányban nem is értekezett már a témáról. (Vö. Ladislaus BARTHOLOMAEIDES, *A természet jóvoltából hajózható Sajó folyóról*, ford. RIMÓCZINÉ HAMAR Márta, a fordítást az eredetivel egybevetette BÉKÉS Enikő, bev., jegyz. KECSKEMÉTI Gábor [Miskolc: ME Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2013.]

Tüskés Gábornak a készülő Rákóczi kritikai kiadáshoz kapcsolódó értekezése tanulságos egybeszerkesztése a kutatást megelőző elméleti belátásoknak és a kritikai kiadást kísérő mikrofilológiai feltárásnak. Rákóczi Ferenc és Mikes Kelemen emigrációban írt latin, francia és magyar nyelvű műveinek Magyar-

ország- és Erdély-képeit hasonlítja össze: „milyen minták, motívumok, politikai elképzelések és gondolati alakzatok” játszanak szerepet a két szerző visszaemlékezéseiben. A térszerűség és fikcionalitás vizsgálatának szempontját, ami az 1960-as, majd az 1990-es években a kutatás középpontjában állt, azzal haladja meg, hogy az önéletrajzok olvasási és megértési alakzataira van figyelemmel, és azok medialitását, mintáit, topikáját és motívumait tárja fel. Mindkettejük műveiben az elbeszélés önéletrajzi és történeti terei „poétikai és retorikai terekre változnak át, melyek a száműzöttek önazonosságának keresését képezik le elsősorban” (138). Rákóczival ellentétben Mikesnek az írással „nincsenek közvetlen politikai céljai, s nincs mit védenie vagy mentetnie a múltból”. Míg a fejedelmet a történelemből főként az érdekelte, amit nehézség nélkül be tudott illeszteni érvelésébe, addig Mikest „a történelem csaknem kizárólagos szórakoztató és tanulságos históriák forrásaként érdekli” (158). Összességében Tüskés Gábor Mikesről szólva a saját szempontjait is láthatóvá teszi: „ugyanúgy tudatában van a tények konstruálásának, mint a fikció valószerűségének” (169).

A harmadik nagy fejezetben főként forma-, retorika- és toposztörténeti tanulmányokat olvashatunk. Szörényi László a Janus Pannoniusszal kapcsolatban álló Tito Strozzi *Borsias* című eposzának magyar vonatkozásait gyűjti össze. Gazdagon illusztrálja, hogy milyen hiányok keletkeznek, ha az önmagukba zárkózó nyugat-európai „nemzeti filológiák” nem vesznek tudomást a neolatin irodalom kapcsán sem egymás kutatási eredményeiről, a magyaréról nem is beszélve. Strozzi azért érdemelhet kiemelt figyelmet, mert „talán az egyetlen az egész olaszországi, bármilyen nyelven írott irodalomban, aki Attilát szentnek vagy isteninek (>*divus*<) nevezi” (183).

Szentmártoni Szabó Géza az önmagát valószínűsíthetően kiherélő szekszárdi apátról szóló,

Janus Pannoniusnak tulajdonított epigramma újonnan előkerült variánsainak művelődéstörténeti jelentőségéről ír, s bizonyítja a vers széles körű elterjedtségét: Filiczky János éppúgy írt rá *parodiát*, mint ahogy a selmecbányai származású Kyrmezer is az epigrammával gúnyolódott az általa valdenseknek nevezett magyarbródi cseh–morva testvéreken; végül a bizonyíthatóan nem Janus által írt „*Laus tua, non tua fraus...*” kezdetű epigramma utóéletét villantja fel.

Imre Mihály Johann Sturmnek a párizsi alkotó korszakát lezáró *De amissa dicendi ratione* című programját elemzi, amellyel Sturm 1538-ban elfoglalta a strassburgi *gymnasium illustre* rektori székét. A több kiadásban is megjelent mű Cicero *Pro Quintio* beszédének értelmezése, eltérő szövegváltozatokban él. Míg az első kiadás a strassburgi magisztrátus előtt bizonyította Sturm filológiai és filozófiai felkészültségét, addig a későbbi kiadásokban már a tudományelméleti érdeklődés, a keresztény antropológiai értékrend kifejtése a meghatározó. Így Sturm beköszöntő beszéde szinte minden olyan elemet tartalmaz, amelyeket a később kidolgozott retorikaelméletek már módszeresen tárgyalnak.

Bartók István az 1985-ös Tarnai-émlékkönyvbe (*Prodromus*) írt alig három oldalas összefoglalását bővíti ki az azóta előkerült adatok értelmezésével Gombási István prédikációelméleti munkásságáról. Azonban amíg a természettudományos és pedagógiai szakírók alig tartják fontos alkotónak Gombásit, Bartók a kritikátörténet sajátos nézőpontjából mutat rá jelentőségére. Medgyesi Pál homiletikája után közel másfél évszázaddal ugyanis Gombási írta a következő átfogó, rendszeres magyar nyelvű egyházi retorikát, amit a debreceni Szilágyi Sámuel annyira sikeresnek tartott, hogy latinra fordította, így széles körű használata is valószínűsíthető.

A kötet egyetlen képzőművészeti témájú írása Szilágyi Andrásé, aki a *Clipeus* vagy *Pro-*

pugnaculum Christianitatis toposz képi megjelenítését vizsgálja két 17. századi metszet alapján. A datálatlan és szignatúra nélküli első metszet Szilágyi 1666–1670 közé keltezi, s értelmezésének újdonsága, hogy a római Angyalvárat védő erőrendszeren a Magyar Királyság jelképei, a pápai tiara, a máltai kereszt és a Hunyadi-címer mellett azonosítja Alsó-Ausztria kiterjesztett szárnyú pacsirtákat ábrázoló címerképét, ami így arra utal, hogy Bécs és a Habsburg-dinasztia veszi át a magyarságtól a „kereszténység védőpajza” hivatását. Hasonlóan bravúros a második, augsburgi sokszorosított grafika értelmezése is, melynek feliratát az *Aeneis* VIII. 447. sorának alapján értelmezi, ismeretlen megrendelőjét pedig Karner Egyed pannonhalmi főapátban véli megtalálni.

Lénárt Orsolya a 19. század eleji német nyelvű irodalomban vizsgálja a *fertilitas*-toposz megjelenését, s tulajdonképpen a Tarnai Andor által a 18. századnál befejezett kutatásokat folytatja. Lénárt azt bizonyítja, hogy nemcsak szöveg szinten van jelen a toposz vagy valamely változata (a földi Kánaán, a Paradicsom képze- te), de a mögötte lévő eszmeiség is kitapintható, s a Magyar Királysághoz való ragaszkodást fejezi ki. Így válik relatívvá a saját és az idegen fogalmának a szembeállítás, hiszen „a német nyelven alkotó szerzők sora érzi magát azonosnak a magyar nemzettel” (259).

A kötet utolsó tartalmi egysége az irodalom intézményesülésének egy mozzanata, a modern szerzői szerep kialakulásának folyamata alá rendezi el a tanulmányokat. Lengyel Réka bepillantást enged a Révai Miklós levelezését kritikai kiadásban közreadó munkacsoport műhelyébe. A jelenleg ismert 568 levél közül 232-nek Révai a feladója, s nagy részük a címzettek főpapi, főúri levéltáraiban maradt fenn; feltűnően hiányzik azonban „a barátokhoz, írókhoz, tudósokhoz, irodalomszervezőkhöz” (268) küldött levélanyag, mely feltehetően lappang, esetleg megsemmisült, mint

azok a levelek, amelyeket csomagolóanyag- nak adtak el a 19. század második felében.

Fekete Norbert esettanulmánya a bárói, majd grófi rangot szerzett Ráday Gedeon és a következő, ifjabb generációhoz tartozó Bajza József írói álnévhasználatát hasonlítja össze. A szerzői álnév védelme alatt közölt versek egy- részt elrejtették a társadalmi státuszt, megvéd- ték használóját az esetleges nyilvános kritiká- tól, ugyanakkor az elfogulatlan bírálat lehetősé- gét is megteremtették, mert a kritikusnak így nem kellett tekintettel lenni a szerző magas tár- sadalmi állására. Ezáltal érvényesülhetett a kri- tika tanító funkciója, s a szerző lehetőséget ka- pott arra, hogy „az álnév védelmében a műveit elvetheti, vagy tovább csiszolhatja egy tökélete- sebb kiadás számára anélkül, hogy írói karrier- jét veszélybe sodorná” (284). Mindkét író eseté- ben előkerül azonban az az érv is, hogy a saját szerzői név használata hozzájárulhat a nemzeti irodalom elismertségéhez, erősödéséhez.

Penke Olga Voltaire *Oedipe* című fiataalko- ri verses tragédiájából származó idézetek sze- repét vizsgálja Batsányi János vitázó és érteke- ző prózájában. Voltaire e műve már tartalmaz- ta legfőbb poétikai gondolatait, melyek szerint a klasszicizmus örökösének tekinti magát. Ba- tsányi az átvett részeket az eredetitől eltérő szö- vegösszefüggésbe helyezte, aktualizálta s a ma- gyar irodalomra való tekintettel kiegészítette. Penke Olga a korban kivételesnek nevezi Batsá- nyi Voltaire-recepcióját, mely a „nyelvi, művé- szki megformálást, a költői szabadság bármilyen korlátozásának elítélését és a született tehet- ség jelentőségét, valamint az olvasóra gyako- rolt érzelmi hatását hangsúlyozza” (296). Ba- tsányi számára három fő kérdésben vált min- tává Voltaire: megerősítette a nyelv karaktere és az anyanyelven írt költészet összefüggését, kiemelte a magyar nyelv alkalmasságát az idő- mértékes verselésre, és rá hivatkozva bemutat- ta a külföldi olvasók számára is a magyar nyelv és irodalom sajátosságait és kiválóságát.

Patonai Anikó Ágnes három költeményt: Arany, Petőfi és Tompa Mihály Széchy Máriáról írt verseit, illetve a három költő közt kibontakozó versengést mutatja be a műveket kísérő kritikai normák elemzésével. Míg Arany és Petőfi elragadtatással beszélnek egymás verséről, Tompa *Szécsi Máriáját* mindketten kritikával illetik. Ennek az elutasításnak a legfőbb oka lehetett a tanulmány szerint, hogy Tompa a politikai költészetnek ahhoz az ágához közeledett, amely a múltbeli dicsőség és jelenbeli romlás szembeállításával Habsburg-ellenes költészetként jelen-

hetett meg: „nem csodálható, ha Arany megrémül ettől az értelmezési hagyománytól” (312).

A tanulmánykötetben tárgyalt anyag felöleli mindazokat a témákat, amelyekkel maga Tarnai Andor is foglalkozott; a szerzők nagy része megerősíti és továbbviszi, olykor pontosítja Tarnai eredményeit. A kötet így méltó módon reprezentálja a régi magyar irodalom művelésének lehetőségét, és bemutatja kapcsolódását a rokon tudományágakhoz.

Restás Attila

Könyvek magántulajdonban (1771–1820)

Szerkesztette Dóbék Ágnes
Reciti konferenciakötetek 6
Budapest: Reciti, 2020, 242 l.

A Reciti Kiadó legújabb könyvtörténeti tanulmánykötete a 2020. március 6-án megtartott konferencia anyagát tartalmazza. A szerkesztő, Dóbék Ágnes a bevezetőben tömören összefoglalja mindazt, ami a 2017-ben létrehozott Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport munkáját jellemzi. Megindokolja a kiválasztott időhatárt, amely a könyvtörténeti kutatásokban szokatlan, s felvázolja azokat a fontos szempontokat, amelyek éppen az ebben a periódusban jellemző változások miatt külön vizsgálódást érdemelnek. A könyvkiadás, a könyvkereskedelem technikai átalakulásai, a könyvgyűjtési szokások és könyvvásárlási lehetőségek változásai eredményezik, hogy a könyv az előadásokban mint a tudomány, az oktatás, a tájékoztatás, a szórakozás eszköze, sőt mint fogyasztási cikk is megjelenik.

A magyar könyvtörténet Klaniczay-díjjal kitüntetett kutatója, Monok István programadó tanulmányával indul a kötet. Most azonban,

bármily furcsa, egy lábjegyzet kiemelésével kezdeném az ismertetést. Monok István legelső lábjegyzete egy rövidke írásra utal, amely *A kiadó jegyzete* címmel jelent meg. Keserű Bálint, sokunk mestere és még 94. évében is aktív írányítója, 1983-ban Iványi Béla cikkeinek megjelentetéséhez fűzött kiadói utószót. Ki gondolta akkor, hogy a kiadó jegyzete programadó, iskolateremtő szöveg lesz, amely az előkészítő munkálatokkal együtt már közel ötven év könyvtörténeti kutatásainak alapjait teremtette meg. Természetesen a programadáshoz kellett a tanítványok, kollégák, mesterré vált hajdani kezdők, a könyvkiadás menedzselésében is utat törő szakemberek, akik könyvespolcok sokaságát töltötték meg annak a tervnek az eredményeivel, amelyet Keserű Bálint egy szerény „jegyzet” cím alatt papírra vetett.

Tovább lépve azonban Monok István tanulmányára, ebben a konferenciányitó előadásban ő, aki következetesen és hallatlan energiával folytatta a jegyzetben kijelölt célt, most egy

újabb korszak feldolgozásához javasol eddig kevésbé kutatott szempontokat. A korábbi korszakokat illetően Monok már többször foglalkozott a forrástipológia rendszerezésével, ezúttal a 18–19. század fordulójának sajátosságait figyelembe véve adott egy új tipológiai tervezetet. A következőkben kutatandó témák közül felhívja a figyelmet arra, hogy szisztematikus feldolgozást igényelne a cenzúratörténet, a szellemi áramlatok befogadásának vizsgálata a magánkönyvtárak rendszerezésével, a Magyar Királyság és Erdély történetének kutatása az egyes kulturális csoportok és népek önigazolásának tükrében, az intézménytörténet számos szellemi és tárgyi megjelenésének fennmaradt dokumentumai. Különösen fontosnak találja, hogy nagyobb szerepet kapjon a korszak könyvtörténeti szakirodalmá, a Magyar Királyságban 1750 és 1830 között megjelent könyvtörténeti munkák fontossága.

Kevésbé ismert területet kutat Granasztói Olga, aki az *Európai könyvterjesztő hálózatok, német könyvkereskedők magyarországi könyvfogyasztók II. József korában* című írásában a gazdasági feltételek, a műalkotások létrehozásának és fogyasztásának szerteágazó összefüggéseit vizsgálja. A szerző több korábbi tanulmánya is olyan területekre irányítja a figyelmet, amelyek még nem kerültek az érdeklődés homlokterébe, az új gazdasági kritika megjelenésével azonban kiszélesíthetik a vizsgálódás horizontját.

A konferencián tárgyalt magánkönyvtárak elsősorban a tulajdonosok társadalmi rétegekhez kapcsolódása alapján rendszerezhetők. *A köznemesek és az alsópapság olvasmányai* című fejezetben három tanulmány olvasható. Horváth József győri kutató az *Adalékok a Győri Egyházmegye római katolikus alsópapságának könyvkultúrájához* című tanulmányában arra a hatalmas hagyatékra támaszkodik, amely a győri Püspöki Levéltárban található. A korszakra vonatkozóan Horváth József

szerint mintegy 450–500 egyházmegyei lelkipásztor iratait kellene átvizsgálni. A szerző korábban szűrőpróbaszerű vizsgálatot végzett három lébényi plébános hagyatékának feltárássával. Ezúttal a horvátkimlei és magyarkimlei lelkészek műveltségére vonatkozó iratokat vizsgálta át, név szerint Jakusits András, Marász Miklós, Grubits Máté, Bursich Jakab, továbbá Karner János Zsigmond, Rigler József és Parapatits János lelkészek könyveinek ismertetésével. Mivel Varga Imre és Reichardt Aba harminc évvel ezelőtt publikálta az 1748. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv összeírását, Horváth Józsefnek jó alkalom nyílt, hogy összevesse a hasonló egyházi státusú személyek két, egymást követő korszakának könyvgyűjtési szokásait. A mennyiségi változáson túl a szerzők megjelenése is módosul a két korszakban. Például korábban lényegesen többször fordul elő Pázmány Péter neve; az itt vizsgált forrásokban a prédikációk megtalálhatók, de a Kalauznak nincs nyoma. Viszont több kortárs szerző is szerepel az alsópapsági könyvgyűjteményekben és a fennmaradt könyvek között. Fontos újdonság, hogy ha nem is nagy számban, de több természettudományi munkát vásároltak meg 1770 után, mint az század első harmadában. A mennyiségi változás átlagolása meglehetősen csalóka, hiszen viszonylag nagy a különbség egyes papok könyvgyűjteménye között, s azt is figyelembe kell venni, hogy a vizsgált korszakban a kimlei lelkészek közül többen fiatal korukban távoztak az élők sorából. Az alsópapság könyvgyűjteményeinek további sorsa ritkán követhető, részben örökléssel kerültek az egyházi tisztségben következő utódokhoz, részben árverés útján jutottak el teológusnak készülő fiatalokhoz.

Ilyen tulajdonosváltozást vizsgál Hegyi Ádám a *Hogyan lesz magánkönyvtárból közösségi könyvtár?* című tanulmányában. Hegyi az egyházi jellegű olvasástörténeti kutatás egyik sztereotípiáját kutatja, azt, amely szerint az egyes

régiókban a református műveltség nem egyforma dominanciával jött létre. Két délvidéki református egyházmegye lelkészi könyvtárainak elemzésével arra a következtetésre jut, hogy a meglévő különbségek, az alacsony írásbeliség, a sekélyebb olvasmányanyag és a református iskolaközpontok hiánya ellenére a kultúra más formái, például a közösségi olvasás, a gyülekezeti énekek elsajátítása révén bizonyos alapvető olvasmányok, a református felekezeti öntudat megszilárdulása a perifériális területeken is megfigyelhető. A szerző az Alsó-Baranyai és a Békési Református Egyházmegye lelkészeinek könyvgyűjteményét vizsgálta, s azt a sajátos formációt, amely elsősorban a szóbeliség, a közösségi olvasás, a könyvek egymás közötti kölcsönzése, a nyomtatott munkák kézíratos másolatainak terjedése nyomán megerősítette, bár a centrális megyékkel nem tette összehasonlíthatóvá a református alapművek ismeretét.

A nyugat-dunántúli köznevelés műveltségének megismeréséhez már korábban kiváló adalékul szolgáltak, például Tóth István György Vas megyei és Hudi József Veszprém megyei összszegző kutatásai. Simon Beáta *Köznevelés magánkönyvtárai a 18. századi Zalában, hagyatéki leltárak alapján* című írása ezekkel a kutatásokkal vetette össze a címben megjelölt olvasástörténeti forrásokat. A rendkívül részletes elemzés adatait a szerző több táblázattal is dokumentálja. A levéltári források nyomán tíz könyvtárnak csak a tulajdonosát, illetve a könyvek mennyiségét ismerjük, a 14 kötetnél kevesebb, de ismert tartalmú könyvanyag 13 tulajdonostól származik, a 40 kötethez közelítő gyűjtemény hat tulajdonosé, a negyven kötetnél gazdagabb könyvtár kilenc közneveléshez köthető. A tartalomra csak egy táblázat utal, a jellemzően csekély előfordulású szépirodalom hat olvasó tulajdonában volt, közülük a legtöbbször Faludi Ferenc műveit olvasták. Megállapítható, hogy túlnyomó többségben jogi ismereteket közvetítő, többnyire a diákkorból megmaradt könyvek vagy a későbbi

megyei tisztséghez kapcsolódó olvasmányok, esetleg az egyházi kötődésű rokonoktól örökölt kiadványok kerültek a köznevelési házakba, a nyelvi megoszlás pedig a latin, majd a korszak végén a német felé hajlik. Érdekes jellemzője a köznevelési könyvgyűjteményeknek, hogy nagyon kevés az ismeretterjesztő jellegű vagy a gazdálkodást segítő munka. A levéltári források alapján a szerző nyomon követte a könyvek vándorlását is, a possessor-bejegyzések, a kölcsönzésre utaló feljegyzések több korabeli tulajdonosra vagy olvasóra utalnak.

A kötet harmadik nagy egysége a főúri könyvtárakkal foglalkozik. Itt térünk vissza Vasné Tóth Kornélia dolgozatára, amely ugyan a tipológiai szempontú rendszerezés miatt az első fejezetbe került, de mivel a Széchényi-alapgyűjteménnyel foglalkozik, itt is helye lenne. A *Ponyvák Széchényi alapkönyvtárából az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtár gyűjteményében (1770–1820)* című dolgozat a nemzeti könyvtár régen elhagyott feldolgozó munkájához kapcsolódik, az 1867-ben összeolvasztott főúri könyvtárak rekatalogizálása során feltárt Széchényi-alapkönyvtár rendszerezéséhez. Mint a szerző utal rá, a müncheni katalógus és a Széchényi-alapkönyvtár szisztematikus feldolgozása 2010-ben elkezdődött. Széchényi Ferenc kétkötetes katalógusából közel 2000 kisnyomtatvány került a Plakát- és Kisnyomtatványtárba. Az ott őrzött ponyvagyűjteményből körülbelül 270 olyan ponyva különíthető el, amely a konferencián tárgyalt korszakban jelent meg, ennek mintegy tíz százaléka tartozhatott Széchényi Ferenc alapkönyvtárába. Vasné Tóth Kornélia ezt a gyűjteményrészt vizsgálta, megjelenési helyük szerint csoportosítva. Széchényi Ferenc ponyvái budai és Nyugat-Magyarországi nyomdákban kerültek ki, Komárom, Sopron, Pozsony több nyomdája szerepelnek a kiadók között. Bár a teljes Széchényi-alapkönyvtárhoz viszonyítva ez a három tucatnál kevesebb

könyv elenyésző, mégis betekintést nyújt abba, hogy Széchényit érdekelték a többségükben névtelen, politikai tartalmú füzetek, de megtalálhatók köztük Péczeli József, Pálóczi Horváth Ádám és Tóth Farkas művei is. Péczeli József *A magyar koronához* című nyomtatványa, a korona II. József uralkodása alatt történt utaztatása kapcsán hiányoljuk a legújabb kutatások megemlítését, például a Pálffy Géza szerkesztette *A Szent Korona hazatér: A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978)* című, 2018-ban megjelent tanulmánykötet megemlítését. Ettől eltekintve Vasné Tóth Kornélia példát mutat arra, hogy minél előbb hasznos lenne a szisztematikus proveniencia-kutatás és a törzsgyűjtemény ponyváinak digitalizálása is.

Néhány év múlva ünnepelhetjük az Akadémiai Könyvtár alapításának kétszázadik évfordulóját. Nagy mulasztást pótol az intézmény, amikor elkezdte a könyvtár történetének szisztematikus feltárását. 2020-ban jelent meg a *Teleki József* című kötet, amelyben két tanulmányval is szerepel Szabó Ádám, az MTA Könyvtárának főkönyvtárosa. A most ismertett kötetben Szabó Ádám a három Teleki, idősebb Teleki József (1738–1796), Teleki László (1764–1821) és a könyvtár alapítójaként számon tartott Teleki József (1790–1855), az MTA első elnöke könyvgyűjteménye alapján mutatja be az 1826-ban megalapított könyvtár rekonstruálható állományát. A három hajdani tulajdonos könyvgyűjtési szokásait vizsgálva Szabó Ádám kimutatja, miként vált – elsősorban Teleki László tevékenységének köszönhetően – a könyvtár enciklopédikus tudóskönyvtárrá, az ország első számú tudós intézményének alapkönyvtárá.

A 18. század egyik jelentős irodalomszervezőjének tevékenységével és könyvtárával Zvara Edina 2016-ban önálló kötetben foglalkozott *Egy tudós hazafi Bécsben: Görög Demeter és könyvtára* címmel. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, illetve a *Magyar Hirmondó* főszerkesztőjének könyvtárából ezúttal a szerző a kéziratokra fordította

figyelmét. A kismartoni Esterházy-könyvtárban megtalált gyűjtemény kéziratai elsősorban a szerkesztői munka és az irodalmi kapcsolatok dokumentációjához szolgálnak új adalékokkal. A rendkívül izgalmas lelet számos olyan kéziratot tartalmaz, amelyek eltérnek a jelzett folyóiratokban megjelent szövegektől, sőt jelentős szerzők kiadatlan kéziratai is megbújtak Görög Demeter eddig ismeretlen hagyatékában. Zvara Edina kiemeli Bárányi Péter, Batsányi János, Kis János, Révai Miklós, Trenk Frigyes és Verseghy Ferenc kézirateit, néhány helyen kézírásos mutatvánnyal illusztrálva. Függelékként igazi csemege Batsányi János *Az Egyiptomi* – Batsányi keze írásával *Európaira javítva* – *Hadakozásokra* című vers szövegközlése, Verseghy Ferenc *A Földnek még most is tüzet okádó hegyeiről, és a Planétáknak a napból, a Holdaknak pedig a Planétákból, mint annyi Vulkánus gyűleményekből való származásáról* című írása, és ugyancsak Verseghy fordítása *Jób könyvének eleje, próba gyanánt a zsidóból kötött magyarsággal fordítva*. A kéziratok jelentőségét mutatja, hogy a Verseghy-bibliográfia nem ismerte ezt a vulkanológiai írást, a Jób-fordítás pedig ahhoz a kutatáshoz kapcsolódik, amelyet Szörényi László folytatott Verseghy katolikus bibliafordítási tervével kapcsolatban.

Szervesen kapcsolódik a fentiekhez Doncsicz Etelka *Verseghy Ferenc könyvtárai* című tanulmánya. Verseghy könyvgyűjteményéről két jegyzék is fennmaradt, az autográf kézirat az OSZK Kézirattárában található, a Verseghy halála után készült összeállítás eredeti kézirata jelenleg lappang, a szerző Deme Zoltán 1985-ben megjelent szövegközlésére támaszkodhatott. Az ideálisnak tűnő helyzetet, hogy egy autográf kézirat és egy, a tulajdonos halála után készült, de elveszett összeírás 20. századi nyomtatott változatát is használhatta, csak elméletileg tűnik ideálisnak. A két jegyzék rengeteg eltérése, a könyvtár Verseghy megpróbáltatásokban gazdag életútja következtében történt átalakulása akkor lenne megbízhatóan rekonstruálható, ha

a lappangó kézirat előkerülne, és könyvgyűjtési szokásai és főleg lehetősége beilleszthető lenne Verseyhy élethelyzetének értelmezésébe.

Tudományos konferenciákon nagyon ritka, hogy egy vidéki gimnáziumi könyvtár gyűjteményéről hallunk előadást. A Csurgói Református Gimnázium Könyvtára különleges gyűjtemény, nevezetesen hajdani tanárokkal, és a könyvtár jelenlegi vezetője, Violáné Bakonyi Ibolya kiváló és lelkes szakember, aki szívügyének tekint a rá bízott könyvtár tudományos szintű feldolgozását is. Az *Újabb adatok a somogyi udvarházak könyvkultúrájának kérdéséhez* címében azért nem a gimnáziumot nevezi meg, mert ebben az esetben az egyes hagyatékok, adományozók vagy más úton az iskolai könyvtárba került könyvekről van szó. A gimnázium könyvtárának alapítását 1800-ra teszik, a református könyvtárak sorában ez a gyűjtemény a legfiatalabb. A könyvtár gyarapítói között lelkészek, köznemesek, hivatalnokok is akadnak. A legnevezetesebb hagyatékról, Sárközy István gyűjteményéről Bakonyi Ibolya már külön kötetben beszámolt, most kitér a további gyűjtőkre, az egyes tulajdonosok érdeklődési körére, könyvek sorsát is tükröző possessor-bejegyzésekre vagy marginálisokra. Szórakoztatóak a könyvek tartalmát minősítő bejegyzések: „Hála Istennek, vége!”, „Bolond számár írta!”, de olvasásszociológiai szempontból sokkal érdekesebb, hogy Sárközy szenvedélyesen rendszerezett, a könyvekben fennmaradt katalógusai, tartalomjegyzékei, tárgymutatói sok érdekes információ-

val szolgálnak korabeli irodalmi kapcsolatairól, főleg azért, mert a családi irattár 1945-ben szinte teljesen megsemmisült.

A magántulajdonú könyvek konferenciájának szervezője és a kötet szerkesztője Dóbék Ágnes írta a kiadvány utolsó tanulmányát: *Sauttersheim Ignác könyvei*. A magyar könyvkultúrában meglehetősen ismeretlen könyvtulajdonos volt az egyetlen magyar, aki szorosabb kapcsolatban állt Rousseau-val. A pesti polgári patríciusfiú élete bővelkedik kalandos eseményekben, kémkedés gyanújába is keveredett, mulatozott, adósságokat csinált. Könyvtáráról azért vannak ismereteink, mert azt 1763-ban Pozsonyban adósságai fejében távollétében elárverezték. A 174 címet felsoroló jegyzék a Pozsonyi Városi Levéltárban található. Könyvtárában magyar nyelvű könyv nem volt, a francia, német, latin nyelvű kiadványok viszont a kor európai műveltségének színvonalát képviselték. Miután életéről nagyon keveset, iskolázottságáról szinte semmit sem tudunk, könyvlistája alapján tételezhetjük fel, hogy természettudományos műveltségét és szépirodalmi érdeklődését komoly iskolázottság alapozta meg. 19 fennmaradt levele és Rousseau *Vallo-mások* című munkájában tett megjegyzései segítették a tanulmány szerzőjét abban, hogy egy szinte teljesen ismeretlen könyvtulajdonosról érzékletes képet rajzoljon.

Az igényes kiadványt a korszak minden kutatójának ajánlom, további sikereket kívánva a Lendület kutatócsoportnak.

Németh S. Katalin

Tüskés Anna: „en-nemzetem külhoni híre-sorsa”. Fejezetek a 20. századi francia–magyar irodalmi kapcsolatok történetéből

Irodalomtörténeti füzetek 183.

Budapest: Reciti Kiadó, 2020, 373 l.

A 20. század első fele francia–magyar kultúrkapcsolatainak története csak sporadikusan ismert, pedig irodalomtörténetünk fontos részét kellene képeznie, mivel különösen recepció- és fordítás-történeti szempontból izgalmas korszak. Megismeréséhez Tüskés Anna kötete jelentős hozzájárulás. Az általános kép megrajzolásán kívül hat szerző munkásságának teljesebb bemutatására vállalkozik Heltai Jenő, François Gachot, Gara László, Rab Gusztáv, Illyés Gyula és Nemes Nagy Ágnes levelezésének közzétételével és elemzésével. Kutatásai szilárd háttérrel jelenti a munkája nyomán létrejött gazdag levelezés-adatbázis, amely mintegy 2500, a 20. századi francia–magyar irodalmi kapcsolatok szempontjából érdekes levelet tartalmaz. Hálózati adatközlése magyar és külföldi könyvtárak, levéltárak és magángyűjtemények anyagát tette nyilvánosan hozzáférhetővé (*Franco–Hungarian Literary Relations*, hozzáférés: 2021.02.11, <http://frhu20.iti.btk.mta.hu/>).

Vizsgálódásába olyan művek is beletartoznak, amelyek korábban csak idegen nyelven jelentek meg, s hatással lehettek a francia olvasók magyarsággépének formálódására. Elemzései során valóságos hálózatrendszer tárul fel (erre már a címlapkép is utal). Döntő szerepet kapnak a levelek, amelyek a személyes kérdések mellett vallanak a tervekről, a szándékokról, helyettesíthetik vagy kiegészítik a személyes találkozásokat, oldják a tragikus magányt. Különösen fontos ez a fordítások esetében, amelyek ugyancsak enyhítik a szellemi, lelki, fizikai eltávolodást.

A könyv talán a legérdekesebb és legváltozatosabb Tüskés Anna eddigi munkái közül. Erényei a jól átgondolt felépítés, a hiteles, pontos közlés és a visszafogott, de meggyőző követ-

keztetések. Közléseiben a dokumentumoknak adja az elsőbbséget, kiválasztásuk során a széles merítés, az alaposság és a tényszerűség vezetik. Ugyanakkor értelmezései nem véglegesek, számot vet azzal, hogy újonnan előkerülő források módosíthatják azokat. Kérdések sorát veti fel, melyek átgondolása a lehető legárnyaltabb választás adására kínál lehetőséget a könyvben vizsgált legfőbb kérdésre: „milyen előfeltételei vannak egy magyar író francia recepciójának?” (9).

A szerzők bemutatása köré szervezett részeknek az első fejezet – egy kvantitatív áttekintés – ad sajátos megvilágítást. A Bibliothèque Nationale de France online katalógusára támaszkodó statisztikai elemzés bizonyítja, milyen félrevezető volna egy olyan értelmezés, amely a magyar (vagy magyar származású) írók recepciójának és fordításainak csupasz adataira épülne, de a sikeresség mércéjeként pusztán az önálló könyveket veszi figyelembe. A vizsgálatba be kell vonni a fordítók munkájának minőségét, az antológiákban, időszaki kiadványokban megjelent részleteket, a lefordított művek megjelentetésére vállalkozó kiadókat, a színházi bemutatókat, filmfeldolgozásokat, a terveket, de hatása lehet a kölcsönösségnek, vagyis a francia irodalom magyar tolmácsolásának is. A kvantitatív elemzés megelőlegezi az egész kötetben alkalmazott módszerek sokrétűségét, és meggyőző arról, hogy a hat szerzőről összegyűjtött adatok és levelezések pontos közlése, majd azok megfelelő elemzése a francia–magyar irodalmi kapcsolatok értő bemutatását eredményezheti.

Az eddig nem ismert levelezésgyűjtemények feltárásában elsőként Heltai Jenő munkásságára összpontosít a kötet. Sokoldalú szempontrendszere lehetővé teszi az életút sajátos

formálódásának bemutatását. Az író francia tanulmányai, utazásai, írói és diplomáciai kapcsolatai (a PEN Klub társelnöke), sajtótudósításai, kiadói és színházi tevékenysége szerepet játszanak abban, hogy a korszak egyik legtermékenyebb fordítója lesz. Érdekes megállapítás, hogy a levelezés tükrében franciásan könnyed szelleműnek tartott szerző nem ért el írói sikereket a francia közönség körében, noha *A 111-es* című regényének megfilmesítését is tervezték. Ennek oka az lehet, hogy franciául megjelent művei nem találtak igazán jó fordítóra.

A 20. század első felének egyik „legkiterjedtebb francia–magyar kapcsolati hálójával rendelkező” (105) alakja François Gachot, akinek jelentős hagyatéka került a közelmúltban a Petőfi Irodalmi Múzeumba. Az 1924 és 1949 között Magyarországon élő nyelvtanár, diplomata, író, fordító a II. világháborút követően kulturális attaséként is dolgozott. Levelezése alapján megismerjük személyes kapcsolatait (köztük a festőművész Tallós Ilonával), valamint közvetítői szerepét az irodalom és a különböző más művészetek területén. Sokrétű tevékenységére alapvetően jellemző a két kultúra összekapcsolása: tudósít a kortárs francia irodalomról a *Nyugat*-ban, a magyar irodalomról különböző francia nyelvű folyóiratokban. Tüskés Anna elkészíti a szétszóródott képzőművészeti gyűjteményének virtuális rekonstrukcióját is, és a fejezetet eddig ismeretlen archív fényképekkel gazdagítja.

A következő fejezet Gara László élete és munkássága teljes bemutatására vállalkozik, aki a francia–magyar irodalmi kapcsolatok „kulcsszereplője” (121). Részletesen ismerteti a munkásságáról eddig megjelent tanulmányokat, valamint azokat a dokumentumokat, köztük mintegy ötszáz levelet, amelyet Tüskés Anna adatbázis formájában közzétett, s azokat, amelyeknek a feldolgozása jelenleg folyamatban van. Francia nyelvi tanulmányait és első irodalmi munkáit követően részletesen tárgyalja a francia és a magyar kultúra közelítése ér-

dekében kifejtett tevékenységét, 1924-től, első párizsi útjától kezdve 1966-ban bekövetkezett öngyilkosságáig. Beszél arról a sikeres „négykezes” regényről, amelyet feleségével írt franciául, majd magyarra is lefordított. A levelezés lehetőséget ad személyes kapcsolatainak, a korabeli sajtóban megjelent írásainak és kultúr-diplomáciai munkája hátterének a korábbinál teljesebb megismerésére.

A tanulmánykötet egyik legérdekesebb része az, amelyben a szerző Gara László műfordításainak jelentőségét és sajátosságait tárja fel a levelezés fényében. Fordításai bemutatnak a franciáknak jelentős kortárs szerzőket: Móricz Zsigmondot, Illyés Gyulát, Márai Sándort, Molnár Ferencet, Ady Endrét, Ottlik Gézá, Déry Tibort és másokat. Létrehozza és 1962-ben megjelenteti a magyar költészetből máig a legjelentősebbnek tartott fordításkötetet *Anthologie de la poésie hongroise du XIIe siècle à nos jours* címmel, sok együttműködő költő munkáját összehangolva. A Petőfi Irodalmi Múzeumba került hagyatéka a kötetből kimaradt fordításokat is tartalmazza.

A szépirodalmi fordításokról megfogalmazott véleménye előtérbe helyezi a formai hűséget, mely szerint verset csak költő fordíthat jól, akár nyersfordítás alapján („garaizmus”, „garaisation”). A közönségsiker mellett bírálatok is illetik: a hivatalos magyar vélemény a válogatással nem ért egyet, a fordítás módszerei terén a francia–magyar kapcsolatok jelentős szereplőjével, Aurélien Sauvageot-val kerül szembe, aki a két nyelv ismeretét alapvetőnek tartja. A fejezet megvilágítja Gara László munkásságának kivételes jelentőségét és bizonytalanságait. Ez az életmű is mutatja, hogy milyen fontos a két kultúra közelítésében a kölcsönösség, ugyanakkor a másság kifejezése és elfogadása. A kötet egyik legszórakoztatóbb része az a kétnyelvű (gépirat alapján készült) közlés, amellyel az antológia készítőjét a kortárs költők megtisztelték: *Fromage à Gara. Francia és magyar poéták hódolata...* (168–177).

„Minden lehetőséget meg kell ragadni annak érdekében, hogy a magyar kultúrát ismertebbé tegyünk Nyugaton is” – nyilatkozta 1978-ban Ilyés Gyula, amikor a Francia Költők Társaságának nagydíjával tüntették ki. Ez a meggyőződés hatja át már 1946–1948 közötti kultúrdiplomáciai tevékenységét, amelyet új dokumentumokat feltárva egy teljes fejezetben mutat be a kötet. E két év alatt a költő legfőbb törekvése az volt, hogy csökkentse Magyarország kulturális elszigeteltségét. Tüskés Anna világosan foglalja össze az elért eredményeket: a régi kapcsolatok felelevenítése, válogatás készítése szépirodalmi művek lefordítására (amelyek később nagyrészt meg is jelentek), hozzájárulás a Párizsi Magyar Intézet létrejöttéhez, s egy svájci, francia nyelvű folyóirat érdeklődésének felkeltése a magyar kultúra iránt. Kiemelten érdekes az a tanulmányban elemzett és az adatbázisban közölt „Jelentés”, amelyben Ilyés aprólékosan számot ad svájci, olasz- és franciaországi útjáról Keresztury Dezső miniszternek 1947. február 24-én. A „Jelentés” nagy része már megjelent (ILYÉS Gyula, *Naplójegyzetek: 1946–1960* [Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1987], 189–195), de Tüskés Anna levelezés-adatgyűjteményében az eddig nem közölt, utolsó bekezdés is szerepel, mely az utazások anyagi hátterét tárgyalja, ezzel fényt vetve Ilyés szerény és elhivatott egyéniségére, aki csak a legszükségesebb kiadásaira fogad el támogatást. (Érdemes lett volna viszont utalni a 183. lap 20. jegyzetében, illetve az adatbázisban a fent említett közlésre.)

Egész pályája során meghatározó élményt jelentett Nemes Nagy Ágnesnek is a francia kultúra. A kapcsolatrendszerére és utazásaira összpontosító fejezet levelezése alapján gazdagítja új részletekkel munkásságának ezt a fontos területét. Először Gara László antológiájában jelentek meg franciául versei, majd személyes találkozások és műfordítások fonták szorosra a kölcsönös kapcsolatot a magyar költő és a kortárs francia költők (főleg Paul Chautot és André Frénaud) között. Most bemutatott levelei is bizonyítják,

hogy Nemes Nagy Ágnes azon szerencsések közé tartozik, akit rokon érzésű költők fordítottak. Részt vett európai költészeti találkozókön és műfordítói szemináriumokon, tudatosan alakítva és csiszolva saját fordítói módszerét.

A kötetben a legnagyobb hangsúlyt Rab Gusztáv újságíró, regényíró, fordító kapja, akinek életével és munkásságával két fejezet foglalkozik. Hagyatéka 2013-ban került Magyarországra; gondozója, műveinek sajtó alá rendezője Tüskés Anna. A hányatott sorsú írónak, akit 1949-ben kizártak az Írószövetségből, és aki 1958-tól kezdve Franciaországban élt, hét regényét adták ki idegen nyelven. Emigrációban alkotott művei nem jelenhettek meg magyarul. Közülük hármat a közelmúltban a kötet szerzője jelentetett meg először (*Sabaria, avagy Szent Márton köpenye* – 2018, *Utazás az ismeretlenbe* – 2019; *Szent Optika; Patak rózsája* – 2021).

Művei a magyar történelem tragikus fordulóihoz kapcsolódnak. A napihírekből kiinduló regények jelentős nyugat-európai sikert értek el, amely főleg aktualitásuknak és a bennük található sajátos társadalmi és etikai kérdések felleltésének tulajdonítható. Hogy két kultúra találkozás az egymásról kölcsönösen kialakított kép megformálásának függvényében alakul, a Rab Gusztávról írt fejezetek meggyőzően bizonyítják. Az 1959-ben franciául megjelent *Voyage dans le bleu* című regény összehasonlítása a hatvan évvel később kiadott magyar eredetivel azt az érdekes eredményt adja, hogy a némileg eltérő, rövidített francia verzió a korabeli olvasók magyarságképeének felelt meg. Részben ez befolyásolta a rendkívül elismerő kortárs véleményeket. A kommunista diktatúra hortobágyi kényszer-munkatáborában játszódó, önéletrajzi ihletésű regény, hogy a történelmi helyzet által kialakított jellemek bemutatása mellett megérteti a félelemkeltés mechanizmusát. A kései magyar nyelvű megjelenés azért különösen figyelemre méltó, mivel a kitepített áldozatok történetéről ötven évén át még a mintegy tízezer áldozat sem be-

szélhetett, és sorsuk történelmi feldolgozása is csak az utóbbi években kezdődött el. Az elemzés érdekesen hasonlítja össze a regényt az idegen nyelvű fordításokkal és a hasonló témájú kortárs magyar művekkel (Kolozsvári Grandpierre Emil, Esterházy Péter regényeivel), amelyek méltóságtól megfosztott, fizikailag és lelkileg meggyötört emberek sorsát mutatják be.

Tüskés Anna különleges tehetséggel rendelkezik a kulturális értékek mentése területén: közread és elemzéseiben összekapcsol levelezéseket, kéziratokat, töredékeket. Közlései elősegítik magyar (vagy a magyar kultúra szempont-

jából fontos) írók életének és munkásságának mélyebb megismerését, elhelyezésüket az európai irodalom történetében. A tényyszerű bemutatást a téma széles körű ismerete, bizonyos távolságtartás és a kapcsolatok logikus átlátása biztosítja. A kötetet eddig nem publikált, jó minőségű fényképanyag, gépiratból közölt írások, valamint a téma rendkívül kiterjedt bibliográfiája gazdagítja, amely filológiai pontossága és alapossága miatt minden bizonnyal további kutatások fontos kiindulópontja lesz.

Penke Olga

Szolláth Dávid: Mészöly Miklós

Budapest: Jelenkor Kiadó, 2020, 739 l.

Szolláth Dávid Mészöly-monográfiája mellett, hogy a modalitások gazdagságának ünnepélye, a magyar (illetve közép-európai) mentalitás- és prózatörténet kivételesen elgondolkodtató darabja. A Mészöly-életművet három nagy részben tárgyalja: *Hosszú pályakezdet* címmel az első két kötet novelláiról, *Az ablakmosó* című drámáról és a *Fekete golya* című ifjúsági regényről ír, *A műforma felbontása* a mészölyi életpálya legismertebb és leghatásosabb darabjait elemzi, a *Kései változatok* az úgynevezett „pannon prózát”, az esszéket és a verseket értelmezi. Ír, elemmez, értelmez: ezek az igék egészen halványan jelzik, hogy mit is csinál az életművel Szolláth – mert abban még semmi rendkívüli nincsen, hogy a műveket megjelenésük szerinti recepciójuk közegében mutatja be, azt viszont, hogy mi a közegük, igen széles körűen határozza meg.

Aligha lehetne ezt másként. Ha például az 1948–1966 közötti időszakból csak a megjelent Mészöly-könyvekről – mindössze két kötet – és a róluk szóló publikációkról írna, azzal a részleges és meghamisított képnél maradnánk,

amit egy diktatórikus hatalom kultúrpolitikája parancsolt és elvárt. Tehát ahhoz, hogy e korszak irodalmi mozgásait megértsük, szükségünk van például titkosszolgálati jelentésekre. Szolláth a „Sárdi”-féle jelentéseket mutatja be, nemcsak Szőnyei Tamás kiváló munkája (*Titkos írás: Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet, 1956–1990* [Budapest: Noran Könyvesház, 2012]), hanem saját levéltári kutatások alapján is. A kutatás kiterjed a magánlevelekre (gyakran idéz a Polcz Alainé-nel való levélváltás-kötetből, amely 2017-ben jelent meg *A bilincs a szabadság legyen: Mészöly Miklós és Polcz Alainé levelezése* címmel, de más levelezéskötekekből is), beszélgetésekre, amelyekben az író poétikájáról és terveiről mesél. S természetesen szükségünk van a korszak politika- és eszmétörténetét tárgyaló könyvekre, amelyekben az irodalom mibenléte és szerepe ma már jócskán abszurd módon attól függött, hogy a vasfüggöny melyik oldalán írták őket.

A második tömbben tárgyalt korszak (nagyjából 1966 és 1976 között, *Az atléta halá-*

lától a *Filmig*) még mindig hordozza a kor uralkodó hatalmának irodalmi reflexeit. Szolláth megismertet az Aczél György vezérelte táncrenddel, a pályatársak mítoszaival Mészöly megvesztegethetetlenségéről, s annak dokumentumaival, miként folyamodott útlevéért (a Mészöly–Polcz levelezés nyomán). Ugyanakkor ez az a korszak is, amelyben Mészöly számára a világ kitárul. Camus-t, Beckettet, Robbe-Grillet-t olvas és értelmez, s előbb jelenik meg franciául *Az atléta halála*, mint magyarul. A *Filmet* Berlinben írja, megjelennek végre értő kritikák a műveiről, kidolgozzák a Mészölyhöz is kötött „prózaforradalom” paradigmát. Szolláth mind Balassa Péter *Film*-elemzését és Kulcsár Szabó Ernő *Alakulások*-tanulmányát, mind a pályatársak Mészöly poétikájának továbbgondolásait tárgyalja. A *Pontos történetek, útközben* kapcsán pedig kibontja Mészöly és Polcz alkotói együttműködését, érintve az óhatatlanul felmerülő társadalmi nemi meghatározottságokat egy tradicionális–egyenjogúsító tengelyen.

A harmadik rész a kései Mészöly prózát a latin-amerikai mágikus realizmus esztétika-fogalma alapján helyezi el az életműben, összhangban a szerző szándékaival és önértelmével. Bemutatja „a történet visszatérése”, a „pannon próza”, a régió- és családtörténetre fókuszált műveket, az ezekből inspirálódó vagy ezekhez kapcsolódó 1990-es évekbeli magyar áltörténelmi regényeket. Visszatér az 1980-as évek elején megjelent versekhez, a történet lezárásaként pedig Mészöly közép-európaiságot tárgyaló esszéit vizsgálja. A *Függelékben* egy, az eddigieknél részletesebb életrajz, 40 oldalas bibliográfia és névmutató található.

A monográfia szerkezete világos, követhető, amit a *Bevezetésben* Szolláth még világosabbá tesz azzal, hogy négy tézist fogalmaz meg: 1) Mészöly Miklós eltérő poétikai felfogások szerint alkotott különböző módokon kiemelkedő műveket. 2) Mészöly volt korának egyik legeurópaibb magyar írója. 3) Mészöly nemcsak művei öné-

téke miatt kiemelkedően fontos szerző, hanem a magyar próza alakulástörténete szempontjából is. 4) Thomka Beáta 1995-ben megjelent Mészöly-monográfiája óta huszonhat év telt el, időszerű kísérletet tenni új áttekintésre (13–20).

Mindezen állításokat elmélyülten igazolja, amit a továbbiakban részletesebben kifejték. A szintén értő és tágas szemléletű Thomka-monográfia után megjelent fontos és új Mészöly-filológiai eredmények mellé hozzátenném az információs társadalmi adottságoknak köszönhető, a filológiai munkát alaposan megkurtító látványos szolláthi felismerést a *Legyek, legyek – avagy az elmondhatóság határa* című elbeszélés egyik intertextusának forrásáról. Ez évtizedeken át lappangott, ám ma már csak be kell írni a keresőbe, hogy „a madár a koponyára szállván innya”, és ott is van előtűnk (nálam már az ötödik találatként) Kriza János *Erdélyi Tájékoztató* (hozzáférés: 2021.04.24, <https://mek.oszk.hu/13900/13918/13918.pdf>).

Szolláth monográfiája Mészöly folyton megújuló poétikájával összhangban a tradicionális hármas szerkezet ellenére igen változatosan közelít az életműhöz, több elméleti paradigmát von be. Mészöly különféle változatokban megfogalmazott gondolatát parafrázálva: *ugyanúgy másképp. A másképp* Szolláth-féle verziója egy tágas szociálpszichológiai fogalom irodalmi applikációja: „Az integritás nem sajátosan esztétikai vagy poétikai fogalom, hiszen nemcsak a műalkotásnak, de bármilyen komplexitásnak a teljesértékűségét, hiánytalanságát is jelenti. Poétikai, esztétikai értelemben vett integritáson a könyvben azt értjük, hogy a mű *valamiképpen* eléri a teljességet, kitölti saját kereteit.” (21.) Az integritás kategóriájával írja le Mészöly korai prózáját, ami azért is különösen termékeny megközelítés, mert elkerüli a magyar mentalitástörténet külső szempontokhoz méricskélésének csapdáját. Ezek látható vagy lappangó módon állandóan érvényesülnek, legyenek azok a vulgármarxista szocreál doktrínái, vagy akár

a „világirodalmi lépéshátrány” karhatalom helyett irodalompolitikai eszközökkel jól felépített, értelmezői közösségek által érvényesített elvárásai a műalkotásokkal szemben.

Ráadásul az integritás kategóriáját 18 változó faktor szerint alkalmazza, amivel egy elég sűrű raszttert hoz létre. Ugyanakkor pedig, komolyan véve a műalkotás autonómiáját, implicit értékrendjét, maga a kategória is mozgásban van: az integratív mellett vesztesség nélkül érvényesül a dezintegratív vagy az álintegratív minőség. Szolláth három Mészöly-korszaka e három, esztétikaivá értelmezett szociálpszichológiai fogalom megnyilvánulása, e fogalmak olykor felül is írják a konkrét idővonatkozásokat. Például az 1970–1980-as években keletkezett *Lesiklás*, a *Nyomozás 1–4*. vagy a *Térkép repedésekkel* átkerül a jobbára az 1990-es években írt művek közé, a harmadik blokkba. Ezek a szövegek ugyanis a múlt rekonstruálhatatlanságának tapasztalatát műfaji vagy formai eszközökkel megcsavarva az integráció látszatát keltik (álintegratívak tehát).

Az integráció–dezintegráció–álintegráció mint változó szempontokat kínáló fogalomhármas megkímél attól, hogy az egyes korszakokban éppen érvényes – vagy nem érvényes, de hatalmilag előírányzott – fogalmakra vagy az azokra adott indulatos ellenfogalmakra legyünk ráutalva, amelyek nem tudják nem beszűkíteni a művek interpretációját. Különösen igaz ez a pártállam vezérelte irodalmi mezőben, ahol a szocialista realizmus nem pusztán értékítéletek alapja volt, hanem a művek megjelenésének kritériuma is.

A szocialista realizmus esetén, ahogy egy legendássá vált *bon mot* pontosan jelzi, a „szocialista” fosztóképzőként működött, a valóságot irodalmi eszközökkel érzékletessé tevő művek éppúgy csak szamizdatban tudtak megjelenni, mint a rendszerkritikus, politikai tétellel bírók. A *Jelentés öt egérről* Mészöly-kötetről írt hatalmi bírálatot idézi Szolláth, amely

felrója a műnek, hogy csak szituációkat jelenít meg, pedig ott a nagy igazság, hogy „az emberi mozgáspálya, ahol az ember a múltból a jövő felé haladva, cselekedeteivel nemcsak engedelmeskedik meghatározott törvényszerűséseknek, hanem állandóan kiigazítja mozgáspályája koordinátáit” (65). Sajnos nem jelzi, hogy ez a már-már önparodisztikus, 1960-as évekbeli érvelési mód a maga engedelmeskedésével és megfelelési kényszerével, amellyel „kiigazítja mozgáspályája koordinátáit”, se nem marxista, se nem realista, sokkal inkább a szolgálalkúság involuntáris manifesztációja.

Talán azzal lehet összefüggésben Szolláth egységesen elutasító viszonya a realizmus fogalmához, hogy a szerző irodalomelméleti szocializációja az 1990-es évek Magyarországhoz köthető (akárcsak a recenzensé). Ekkortájt egy politikamentes esztétika nevében kissé túldimenzionálták a realizmus-fóbiát, jöllehet azóta például „az érzékelhető kiterjesztése” Rancière-féle esztétika-megközelítése az irodalmiság politikai, de főként megismerő szerepkörét is implicálja, az újrealizmus vagy a spekulatív realizmus 2000-es évekbeli fejleményei pedig a realizmus fogalmának produktivitását jelzik. (Összefoglalásuk a közelmúltban jelent meg magyarul: HORVÁTH Márk, LOSONCZ Márk és LOVÁSZ Ádám, *A valóság visszatérése: Spekulatív realizmusok és újrealizmusok a kortárs filozófiában* [Újvidék: Forum Kiadó, 2019].) A művészet valósághoz való kapcsolódásának nem egyetlen lehetősége a joggal kárhozottat mimézis-elv, főként hogy az, amit a művek utánoznának, egyre megismerhetetlenebbnek és tűnékenyebbnek bizonyul. Az említett spekulatív realizmus felől Mészöly tárgyiassága izgalmas kapcsolódási pontokat mutat az *objektum orientált ontológia* (OOO) nézőpontjával, ami kiválthatná azt a szolláthi megállapítást a *Pontos történetek...*-ről, miszerint „a világ továbbra sem jelentésteli. A világ egyszerűen van.” (389 – Az eredetiben kiemelt létige talán egy, a kötet megjelenése idején

már jócskán megalapozott bizonytalanságot takar a világunk fenntarthatóságát illetően.)

A monográfia erőssége – a rugalmas, meggyőzően alkalmazott fogalomhármassal mellett – a Mészöly-művek és a Mészöly-poétika kapcsolódása korának európai (és a harmadik felvonásban a latin-amerikai) poétikai jelenségeihez. Ezt főként a francia nyelvű művek bemutatásával és árnyalt elemzésével éri el. Olyan heurisztikus felismerésekre juttatja az olvasót, mint például az, hogy a *L'Étranger* Gyergyai Albert féle „hol elégikusabb, hol drámaibb” fordításának köszönhető, hogy Mészöly romanticizálta, szenvedélyes igazságkeresőnek állította be Camust, „szemben azzal a talán kanonikusabb francia értelmezői hagyománnyal, amelyik a francia klasszicista formaeszmény örökösét látja benne” (191). Idéz eredetiben és fordításban is Sartre *Az idegen*-kritikájából, amely oly pontosan és tágasan értelmezi a Camus-féle szövegszerkesztést, melyben minden mondat egy jelenlét, „une création ex nihilo” (181). Ez a technika nemcsak Mészöly írásmódját jellemzi, hanem a kötetben sokszor megemlített posztmészölyi írókét is, mint például Esterházy Péter, vagy a Camus-t teljesen más utakon felfedező, a kis sárga könyvet egy ócskapiacra 6 forintért megvásároló Kertész Imrét. A *Vita a mesterrel* (Mészöly Camus-esszéi) fejezetnek egyik része Kertész viszonyulása a camus-i poétikához, és abszolút meggyőzően érvel amellett, hogy Kertész, szemben Mészölyvel, nem megszépíti, nem reménnyel puhítja Camus világképét, hanem tovább radikalizálja: „A camus-i abszurd a jelek szerint messzebbre vitte Kertészt a holokausz, mint Mészölyt a háború megértésében.” (296.)

A monográfiában többször előkerül Mészöly háborús tapasztalata (amelyhez szervesen hozzátartozik Polcz Alainé is). Szolláth interjúkból idézi, hogy Mészöly tervezett róla egy „rendes” regényt írni, de sok más tervhez hasonlóan ez sem vált valóra. Gondosan elkerüli az alkotáslélektani spekulációt, és pontosan számba veszi,

értelmezi azt, ami létrejött: „Mészöly írásaiban a második világháború (és az azt követő évtized) a jelent és a múltat elválasztó cezúraként jelenik meg.” (650.) Ez a cezúra a leglátványosabban a *Film* két elválasztott időrétegében mutatkozik meg, az Öregember amnéziája mint „emlékezeti zárvány” idéződik fel, maga a mű pedig az abszurdhoz köthető pálya fordulópontja lesz.

A harmadik blokkban Szolláth a mágikus realizmus, García Márquez *Száz év magányának* Mészölyre tett inspiratív hatását tárja fel. Mészöly úgy képzelte, hogy Közép-Európa irodalmát hasonló eszközökkel tudja majd univerzálissá írni, mint a latin-amerikai írók saját lokális világukat az 1970–1980-as években (a maguk botanikai adottságaitól nem függetlenül, tenném hozzá). Szolláth példásan tartózkodik az értékítélettől, a recenzens viszont nem tudja nem észrevenni a pompásan bemutatott pannon próza és a családtörténeti szövegek darabjain a reprezentativitásba belefagyott, egyre szűkülő mészőlyi poétikát, amelyet az esszéikben kifejtett szándékok arra, hogy mindezt univerzálisan érdekeltté tegyék, nem ellensúlyoznak, hanem még szívszorítóbbaknak mutatnak. A kudarcra ítélt, Weöresék *Három veréb hat szemmel* című antológia mintájára eltervezett *Magyar Tallózó* projekt, egy másik, tágasabb, érzékibb (és Szolláth kifejezésével: *önkanonizációs szerepet* is betöltő) magyar prózai hagyomány megkonstruálása végül Mészöly kései prózájában talál menedéket. Ezek a művek úgy fordulnak vissza Wesselényihez, Madáchhoz, Krúdyhoz, középkori siralmakhoz, mintha a korábban említett cezúra nem létezne. Kérdés viszont, ki lehet-e ugrani a személyes és az emberiség közös tapasztalatát, amely a *Sors-talanságban* univerzálisan megosztható formát nyert. Komolyan vehető-e egy Jókai-szavakkal formált Sutting ezredes, egy „forradalmár és gavallér” (544).

Nyilván nem térhetek ki ezen impozáns monográfia minden jellegzetességre, de legalább hadd említsek meg néhány bravúros átíráselem-

zést: a *Koldustánc* 1948-as és 1975-ös variánsának komparációját (47), Tatay Sándor novellájának átértékelését, természetének feltárását a *Sziklák alatt* című Mészöly-novellában (56), Mészöly Polcz Alaine magnóra mondott élményeinek átdolgozását mondatok, jelzők szintjén (370). A háromféle munkakapcsolat leírása kettejük között (356–382) szintén tanulságos, ahogyan a magyar és regionális posztmodernizmus ironikus kritikája is egy lábjegyzetben (187). A legszembetűnőbb természetesen az a hatalmas olvasottság és érvényes reflexió, amire a kötet épül, mégis csupán néhány

elegáns szókapcsolatra hívnám fel itt a végén a figyelmet, amely arról a „szenvédélyes egzisztenciális érdekeltségről” (Mészöly, 185) tanúskodik, amivel egy ilyen munkát végezni érdemes: „szordínós boldogság” (uo.), írja Szolláth egy hiánykontextusban Őze Bálintról és Saulusról, ahol a jelző egy nyilvánvaló Mészöly-stigma; vagy az az egyszerűségében is mellbevágó megfogalmazás Mészöly Camus-félreértéséről, miszerint „Is-ten nem *nincs*, hanem *hallgat*” (182).

Selyem Zsuzsa

Reichert Gábor: „Nem szabadulhatok”. Gáll István Tatabányája

Tatabánya: Tatabánya Alkotó Művészeiért Közalapítvány, 2021, 116 l.

Reichert Gábor új könyvében Gáll István Tatabánya-képét és -térselemlétét vette vizsgálat alá. A fiatal irodalomtörténész nemcsak a helyszínt ismeri, de a hozzá kapcsolódó furcsa, ambivalens érzést is sajátjának mondhatja: „Gáll István városa részben azonos azzal a hellyel, ahol egész eddigi életemet töltöttem, az általa megrajzolt terek nyomasztó otthonossága sok tekintetben rokon azzal az érzéssel, amely évtizedekkel később engem is elfog Tatabánya utcáit járva – és feltételezem, nem egyedül vagyok így ezzel az itt élők között.” (13–14.) Kötődés és elidegenedettség járja át Gállnak az 1930-as évek bányatelepein játszódó történeteit, és ugyanez érzékelhető az 1945-re következő „új fegyelem” légkörében. Tatabánya mint város is ekkortájt jött létre, 1947-ben egyesült Bánhida, Alsó- és Felsőgalla, valamint a névadó nagyközség. A három évtizednyi időszak során a település arculata változik ugyan, de a lakók továbbörökítik a beléjük nevelt szokásokat, a „város” a fiatalokat és a bertelepülőket is a maga képére formálja.

Az 1930-as évek munkásfigurái a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. bányatelepein élnek (legfőképpen a Hatos-telepen, a vállalat

társadalmi szerkezetének alsó szintjén). Gáll fő alakjai, a Magos család tagjai és ismerőseik elszánt baloldali aktivisták. Olykor plasztikusan, olykor politikai tankönyvbe illő illusztrációkként tűnnek fel, de Reichert a figurák mögé tekintve e világ pszichológiai magyarázatát is feltárja. A lakás és a kert nem a benne élőké, hanem a vállalaté; betonoszlopok, drótkeverések tagolják a teret, csendőr és termester figyelik az ott lakókat és az érkezőket. Szabvány szerinti utcák, házak, belső helyiségek. Higiénia éppen csak a legszükségesebb, szálló szénpor, a gyárak füstje megül a völgyben: „A bányatelep a szabadság hiányának, a hatalomnak való teljes kiszolgáltatottságnak a szimbolikus helye Gáll prózájában” (33). Itt *mindenki* a hierarchia foglya, a mérnökök és tisztviselők számára sem egyszerű, ha el akarnák hagyni a maguk *övezetét*. A munkásoknak az adott rendszer keretein belül végképp nincs lehetőségük a felemelkedésre: „az önmaguk életterében fogollyá vált emberek pedig összetévesztik a gondoskodást az elnyomással” (32). Az esély, hogy egy-egy társadalmi réteggel feljebb kerüljenek, talán csak a legtehetségesebb fiatalok és

a megszállottságig szorgalmas szakmunkások számára adatik meg.

Az 1930-as évek munkásai Gállnál nem ilyenek. A nagy társadalmi folyamatokat nem láthatják át, a leegyszerűsített válaszokat ideológiának nevezett vágyálmokban találják meg. Az eljövendő „új törvényben” hisznek, abban, hogy az egész munkásosztály egyszerre csak „felemelkedik”. Egyesek sztrájkokat szerveznek, agítálnak, konspirálnak, majd elkeseredetten menekülnek, megpróbálnak kijutni a zónából (*Sötét van, Békák esztendeje*). Van, akit a büntetés sem tör meg, mások kiábrándulnak, de jönnek újak, akik folytatják az *aknamunkát*. Miközben a többség robotol, iszik, elszótlanodik és meghal. De azt igazából senki nem tudja, hogy ebből a kínos, kevés sikerrel járó vonzsolódásból miként is jöhetne létre az új világ. Talán majd varázsütésre...

A telepiek számára 1945-ben megnyílik a tér, de a misztikus átlényegülés elmarad. Az öreg kommunisták csalódottak, a munkáshatalom (ha van ilyen egyáltalán) nem úgy valósul meg, amint képzelték. Az 1919-es „nagy idők” megidéző, személyes és társadalmi igazságtételt megvalósító, romantikus „prolidiki” helyett egy másfajta, kívülről jött diktatúrába kerülnek át (*Törvény*).

A kommunista középnemzedék realistaként az új rezsim oldalára áll. Mellette mindhalálig kitaranak, ám a rossz közérzetet a *tér-képek* ismét jelzik. Reichert Gábor a vonatkozó Gáll-műveket elemezve a tatabányai Újváros és a hozzá kötődő művi életforma bemutatásában falanszterre emlékeztető sajátosságokat talál (41–42). A lakók elhagyták a bányatelepet, de magukkal hozták a gyanakvást, a korlátoltságot. A szabad, könnyű élet az új környezetben sem adatik meg. A cselekvési tér kitágulása a régi és új „agitátorokra” szakadt felelősséget érzékelteti, most ennek a foglyai. Közérdek és magánélet konfliktusait nem tudják feloldani, az „osztályharc” szétzilálja a családi kapcsolatokat is (*Révben*). Az 1945-re következő tíz évről szóló Gáll-írások szereplői gyakorta kerülnek tépelődő, tanácstalan-

ságról árulkodó helyzetbe, Reichert ezeket a reflexív belső monológokat „elkeseredett írói önértelmezéseként” olvassa (39).

A jó irodalomtörténeti munka – mint minden analízis – többet szeretne a jelenségek pusztá regisztrálásánál, az okokra is kíváncsi, s ebbe beletartozhat az író logikájának, pályaképének vizsgálata.

A feladat annál is érdekesebb, hiszen Gáll István nem abból a társadalmi közegeből jött, amelynek később „hű” krónikása lett. A szülei a felsőgallai polgári iskolában tanárként dolgoztak – édesapja az 1930-as évek első felében igazgatóhelyettes is volt –, a viszonylagos jómódnak köszönhetően házat építettek. Reichert Gábor világosan látja az ebből fakadó feszültséget: Gáll a gyerekkorát a tulajdon által meghatározott biztonságosabb, gazdagodó környezetben töltötte, későbbi önvallomásaiban azonban családját nyilvánvaló tudatossággal előbbinek a perifériáján helyezte el. A gyerekkori eszmélődés fontos helyszíneiként a bányatelepeket említette meg, sőt volt, amikor azt állította, hogy ő onnan is származik. A Gáll-életmű nagyobb szegmenséhez ad kulcsot a kismonográfia lényegi megfigyelése, miszerint az írói karrier felívelése idején, vagyis az 1960–1970-es években a Gáll által magáról konstruált képbe jobban illett „a munkásmozgalmi asszociációkat ébresztő bányatelepi gyerekkor említése, mint a nagyrészt németajkú falu – 1945 után eleve gyanút keltő – elitjéhez tartozó család mindennapjainak bemutatása” (23–24).

Gáll saját indíttatásairól szólva jobbra a peremlélet hangsúlyozta, miközben a tényeknek létezik egy másféle együttállása is: a családi ház a felsőgallai vasútállomás szomszédságában, a polgári iskolával szemben épült fel. A szülők folyóiratokat járattak, otthoni könyvtárukban Illyés Gyula, Szabó Pál, Tamási Áron, Veres Péter és Németh László művei foglalták el „a legbecsebb helyeket” (19). Gállt gimnáziumba írták be, ő viszont végigbukdácsolta ezeket az éveket. De ami a legfontosabbnak

tűnik Reichert oknyomozásából: Gáll valójában az új rendszerben, egy ideológiai jellegű konfliktus következtében került a perifériára. 1950-ben egy homályos háttérű vita miatt – még érettségi előtt – kizárták az ország összes oktatási intézményéből (a határozat a Magyar Közlönyben is megjelent). Katonai szolgálatra hívták be, és az Államvédelmi Hatóság felügyelete alá tartozó határőrséghez osztották be (43–46).

Gáll tehát *erről a perifériáról* került viszsza az értelmiségi pályára. A politikai hűségeskűt 1956-ról szóló történeteivel tette le (ezeket már 1957-től írta, és 1961–1962-ben jelentek meg először könyv alakban). Reichert e szövegekhez közel hajolva bizonyítja, hogy a bányászvárosi miliőben játszódó események, megmozdulások nyilvánvaló hasonlóságot mutatnak Tatabánya 1956-os történéseivel, azonban az események interpretációja a korabeli pártkiadványok tételeit tükrözi (56). Az intenció a forradalom hiteltelenítése, a funkcionáriusok iránti szimpátia felkeltése. Gáll az ávósokat, rendőröket, politikai komisszárokat foglyokként, de megtörhetetlen alakokként mutatja be. Nem beszél arról, hogy mit követtek el a megelőző években, a felkelők brutalitását helyezi előtérbe, a hozzájuk csatlakozó értelmiségi alakokat elbizonytalanodott, kétkulacsos szerencsétleneknek festi le (*Égi küldött*). Mellettük lumpen elemeket, köztörvényeseket szerepeltet, nyilas reminiscenciákat emel be. Felkeltette a recenzens figyelmét, hogy a gyakorta zökkenőkkel és ugrásokkal teli, görcsös Gáll-próza például ez előbbi hazugságoktól is terhes *Robi* című kisregényben mily gördülékenyen halad előre.

Ha valaki a Gállra jellemző politikai elköteleződéssel indul, nem sok választási lehetősége marad. Műveiben később megtagadhatja indulásának eszméit, ám az ilyen pálfordulás az 1960–1970-es évek ellenőrzött nyilvánosságában egyértelmű következményekkel járt: a történeteket elhallgatták, a művészt elhallgattatták. Magyarországon az ilyen hirtelen vál-

tásoknak mindig a soron következő *nagyobb* politikai fordulat idején jön el az idejük. Gáll tehát nem mondta ki a *képletes nemet*, és betegsége miatt is óvatosan kellett viselkednie. Egyé nemely, sejtető megjegyzéstől eltekintve – de ezek sem bizonyító erejűek – nem tudjuk, hogy mit gondolt a neki jutott szerepről. Ugyanakkor abban a politikailag is jól informált közegben, amelyben Gáll működött, az ideológiai elbizonytalanodás már az 1960-as évek közepétől érezhető volt. *Csapda* című regénye az előbbiekre adandó válaszkísérletként is olvasható.

Gáll 1963 és 1965 között „ösztöndíjasként” másfél évet töltött el a tatabányai pártbizottság agitációs és propagandaosztályán, élményeiből 1966-ra készült el a *Csapda* című könyv. A megbízatás szociográfia megírására szólhatott, a műből azonban hiányzik az egyes társadalmi csoportok életének árnyalt bemutatása. A fő téma a pártapparátus létrejöttének, belső működési viszonyainak boncolgatása. Reichert megvizsgálja, Gáll miképpen integrálja az általa korábban már elmondott történeteket. A regényben ábrázolt bányászváros mintája is nyilvánvalóan Tatabánya: ezt bizonyítják a dátumokhoz köthető bányaszerecsétlenségek, de visszaköszönnek a korábbi novellákból ismerős, némiképp „elbizonytalanított” tájleírások is. Egyetérthetünk azonban Reichert Gáborral abban, hogy mindez inkább csak háttér, díszlet – ahogy ő fogalmaz eufemisztikusan – „a munkásmozgalom egykori és jelenkori problémáihoz” (82). Avagy az egyes embernek a kegyetlenséggel, a manipulációval, az erőszakkal való találkozásaihoz.

Reichert Gábor térpoétikai vizsgálódásai-
ban újra és újra felbukkan a *hatalom* mint kulcsfogalom. Eltervezik, küzdenek érte, megragadják – és magához láncolja őket. A *Csapdában* talán egyetlen boldog emberrel sem találkozunk. Nem szabadulhattak.

Kosztolánczy Tibor

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Csörsz Rumen István

Korrektor: Káli Anita

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

Borítóterv: Szentés Éva

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2021.

A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (Online)

Az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének folyóirata.

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft

Éves előfizetési díj: 9450 Ft